

การเปลี่ยนแปลงและการขยายตัวของกรุงเทพมหานคร
ตั้งแต่รัชกาลที่ 1 ถึง รัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2325-2411

นายอนันต์ วงษ์แก้ว

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต

สาขาวิชาประวัติศาสตร์ ภาควิชาประวัติศาสตร์

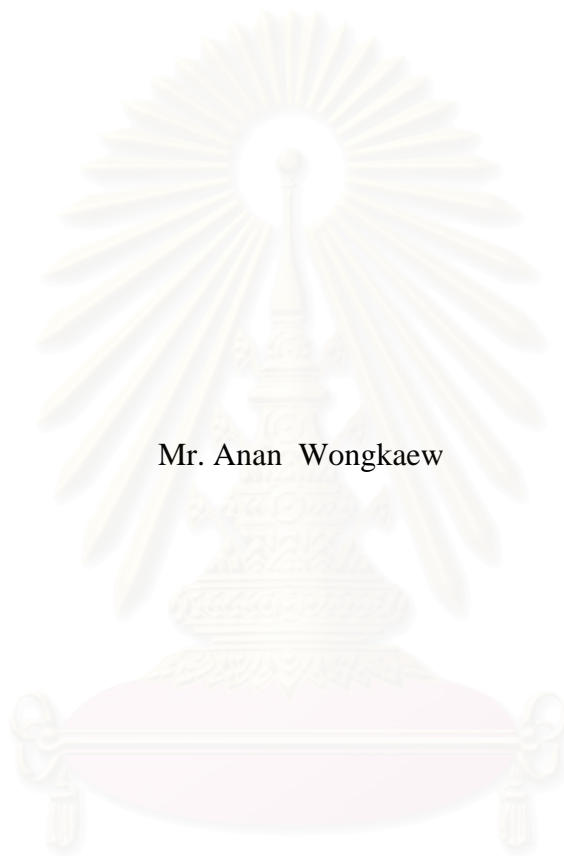
คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ปีการศึกษา 2545

ISBN 974-17-1737-7

ลิขสิทธิ์ของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

CHANGE AND EXPANSION OF BANGKOK FROM THE REIGN OF KING RAMA I
TO THE REIGN OF KING RAMA IV, 1782-1868

Mr. Anan Wongkaew

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of the Requirements
for the Degree of Master of Arts in History

Department of History
Faculty of Arts
Chulalongkorn University
Academic Year 2002
ISBN 974-17-1737-7

หัวข้อวิทยานิพนธ์

การเปลี่ยนแปลงและการขยายตัวของกรุงเทพมหานคร
ตั้งแต่รัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 4 (พ.ศ. 2325-2411)

โดย

นายอนันต์ วงษ์แก้ว

สาขาวิชา

ประวัติศาสตร์

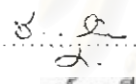
อาจารย์ที่ปรึกษา

ศาสตราจารย์ ดร.ปิยนดา บุญนาค

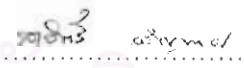
คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย อนุมัติให้หัวข้อวิทยานิพนธ์ฉบับนี้เป็นส่วน
หนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาโทมหาบัณฑิต

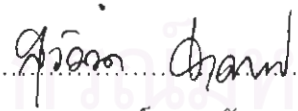
 คณบดีคณะอักษรศาสตร์
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. ม.จ.ว.กัลยา ดิงศภัทย์)

คณะกรรมการสอบวิทยานิพนธ์

 ประธานกรรมการ
(อาจารย์ ดร.ธีรวัต ณ ป้อมเพชร)

 อาจารย์ที่ปรึกษา
(ศาสตราจารย์ ดร.ปิยนดา บุญนาค)

 กรรมการ
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ สาวิตรี เจริญพงศ์)

 กรรมการ
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. สุวัฒนา ธานี)

นายอนันต์ วงษ์แก้ว : การเปลี่ยนแปลงและการขยายตัวของกรุงเทพมหานครตั้งแต่รัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2325-2411 (CHANGE AND EXPANSION OF BANGKOK FROM THE REIGN OF KING RAMA I TO THE REIGN OF KING RAMA IV, 1782-1868) อ.ที่ปรึกษา: ศาสตราจารย์ ดร.ปิยนัด
บุญนาถ, 154 หน้า. ISBN 974-17-1737-7

ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ตั้งแต่เริ่มสถาปนากรุงเทพมหานครในปี พ.ศ. 2325 จนถึงปี พ.ศ. 2411 กรุงเทพมหานครได้ผ่านการเปลี่ยนแปลงมาตลอดเวลา จากปัญหาการขาดแคลนจำนวนประชากรอันเป็นผลมาจากสงครามคราวเสียกรุงศรีอยุธยา ทำให้ในสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรีและในสมัยแรกของการก่อตั้งกรุงเทพมหานคร รัฐมีนโยบายที่สำคัญ คือ การดึงจำนวนผู้คนจากที่ต่าง ๆ ให้เข้ามาอาศัยในบริเวณพระนคร ทำให้กรุงเทพมหานครกลายเป็นแหล่งรวมชาวต่างชาติ ต่างภาษา ต่างวัฒนธรรม ดังนั้นรัฐจึงหาทางในการควบคุมชุมชนให้อยู่อย่างสงบสุขด้วยวิธีการ กำหนดที่ตั้งชุมชน ตั้งหัวหน้าชุมชนรักษาความสงบเรียบร้อยภายในชุมชน และใช้ระบบไพร่ในการควบคุมกำลังคนเหล่านั้น

การดำเนินชีวิตภายในชุมชน รัฐจะไม่มีนโยบายในการแทรกแซงการดำรงชีวิต ไม่ว่าจะเป็นเรื่องการนับถือศาสนา ขนบธรรมเนียมประเพณี ตลอดจนการประกอบอาชีพ แต่ละชุมชนจะมีอิสระในการดำรงชีพ การติดต่อค้าขายได้สร้างความสัมพันธ์ระหว่างชุมชน ส่งผลให้เกิดการขยายตัวของชุมชน และการเข้ามาของชาติตะวันตกเป็นอีกปัจจัยหนึ่งที่ทำให้รัฐเกิดการเปลี่ยนแปลงนโยบายทางการเมือง เศรษฐกิจ และสังคม

ภาควิชา	ประวัติศาสตร์	ลายมือชื่อนิสิต
สาขาวิชา	ประวัติศาสตร์	ลายมือชื่ออาจารย์ที่ปรึกษา.....
ปีการศึกษา	2545	

4280217322 : MAJOR HISTORY

KEY WORD : BANGKOK / CHANGE / EXPANSION

ANAN WONGKAEW : CHANGE AND EXPANSION OF BANGKOK FROM
THE REIGN OF KING RAMA I TO THE REIGN OF KING RAMA IV, 1782-1868.

THESIS ADVISOR : PROFESSOR PIYANART BUNNAG, Ph.D., pp.154 ISBN
974-17-1737-7

In the early Ratanakosin Period, from the establishment of Bangkok in 1782 till the year 1868, Bangkok continually changed. Owing to the lack of manpower resources which was a consequence of the wars against Burma, one key policy of the Siamese state during the Thonburi Period and the early years of the Ratanakosin Period was to resettle people from various areas in Bangkok and its environs. This made Bangkok an urban centre which contained many races, languages, and cultures. The state therefore found ways of controlling these people, for example by fixing the sites of settlement, appointing community leaders who were responsible for peace and order in their communities, and using the nai-phrai manpower control system.

The state did not interfere directly with the way of life in these communities, neither in matters of customs and religion nor in the occupations of the inhabitants. The people in the communities each had the freedom to engage in their own work. Trade fostered relations between the various communities, leading to the expansion of those communities. The arrival of the Western nations in Bangkok was another factor which contributed to the state's change of political, economic, and social policy.

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

Department	History	Student's signature.....
Field of study	History	Advisor's signature
Academic year	2002	

กิตติกรรมประกาศ

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้จะไม่สามารถเสร็จสมบูรณ์ได้ถ้าหากปราศจากความกรุณาดูแลเอาใจใส่อย่างจริงใจ ไม่ว่าจะเป็นเรื่องการทำวิทยานิพนธ์หรือการดำเนินชีวิตจาก ศาสตราจารย์ ดร.ปิยนาด บุนนาค ซึ่งเป็นอาจารย์ที่ปรึกษาที่ได้เสียสละทั้งเวลาอันมีค่าคอยห่วงใย ให้คำชี้แนะ ให้คำแนะนำ ตรวจทานวิทยานิพนธ์ และคอยแก้ไขปัญหาต่าง ๆ ในเวลาที่ผู้เขียนประสบปัญหาในการเขียนวิทยานิพนธ์ ผู้เขียนรู้สึกซาบซึ้งและอบอุ่นเป็นอย่างยิ่ง และผู้เขียนต้องขอกราบของพระคุณอาจารย์เป็นอย่างสูงมา ณ ที่นี้

ตลอดระยะเวลา 4 ปีในการเรียนประวัติศาสตร์ ทำให้ผู้เขียนได้รับความรู้ทางประวัติศาสตร์มากยิ่งขึ้น รู้จักวิธีการมองปัญหา การจัดระบบความคิด การรวบรวมข้อมูล การแก้ไขปัญหา สิ่งต่าง ๆ เหล่านี้ส่งผลให้ผู้เขียนรู้จักมองโลกในมุมมองที่กว้างยิ่งขึ้น ทั้งนี้ผู้เขียนขอกราบขอบพระคุณ คณะอาจารย์ภาควิชาประวัติศาสตร์ทุกท่านที่ช่วยอบรมสั่งสอนผู้เขียน และให้โอกาสผู้เขียนซึ่งไม่มีความรู้ทางด้านประวัติศาสตร์มากนัก เนื่องจากผู้เขียนเรียนจบปริญญาตรีสาขานิเทศศาสตร์ ซึ่งไม่ได้เกี่ยวข้องกับสาขาประวัติศาสตร์

ขอขอบคุณกำลังใจดี ๆ จากเพื่อนทุกคน ถ้าไม่มีพี่ไก่ แจน แมน เทอด ยอด ปีม น้อย ที่คอยให้ความช่วยเหลือ ให้กำลังใจ คอยถามไถ่ช่วยกระตุ้นให้ผู้เขียนมีกำลังใจในการทำวิทยานิพนธ์มากยิ่งขึ้น และให้คำปรึกษาต่าง ๆ และที่สำคัญที่จะขาดไม่ได้คือคุณพ่อ กำพล วงษ์แก้ว พี่หนึ่ง ที่คอยเฝ้าให้กำลังใจและทุนทรัพย์อันเป็นปัจจัยสำคัญยิ่งในการศึกษา ผู้เขียนต้องขอกราบขอบพระคุณเป็นอย่างสูง

ขอขอบคุณ “ปลา” ที่คอยช่วยเหลือทุกสิ่งทุกอย่าง คอยกระตุ้นให้ผู้เขียนมีความพยายามในการเรียนมากยิ่งขึ้น และยังอดทนต่อความเกียจคร้าน ถ้าไม่มี “ปลา” ผู้เขียนคงไม่มีวันนี้

สุดท้าย ผู้เขียนขอขอบคุณทุก ๆ คนที่มีส่วนช่วยเหลือให้วิทยานิพนธ์ฉบับนี้สำเร็จลุล่วงได้ด้วยดี ไม่ว่าจะเป็นพี่เอ พี่สมพร และท่านอื่น ๆ ขอขอบคุณอย่างสูงครับ

สารบัญ

หน้า

บทคัดย่อภาษาไทย.....	ง
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ.....	จ
กิตติกรรมประกาศ.....	ฉ
สารบัญ.....	ช
สารบัญตาราง.....	ฅ
สารบัญแผนที่.....	ญ
บทที่	
1 บทนำ.....	1
1.1 ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา.....	1
1.2 วัตถุประสงค์เพื่อศึกษา.....	2
1.3 สมมุติฐาน.....	2
1.4 ขอบเขตของการศึกษา.....	2
1.5 วิธีการศึกษาและค้นคว้า.....	3
1.6 ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ.....	3
2 พัฒนาการของเมืองบางกอก.....	4
2.1 ธนบุรี-บางกอก ความหมายและความเป็นมา.....	4
2.2 ด้านขนอนทมนบุรี- ด้านขนอนบางกอก.....	18
2.3 บางกอกในสมัยธนบุรี.....	26
2.4 การตั้งชุมชนในสมัยธนบุรี.....	32
3 การสถาปนากรุงเทพมหานครเป็นราชธานีและการตั้งถิ่นฐานของชุมชนต่างๆ.....	35
3.1 การสร้างเมืองกรุงเทพมหานคร.....	35
3.2 การสร้างพระบรมมหาราชวังและวังพระบรมวงศานุวงศ์.....	41
3.2.1 การสร้างวังในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก.....	43
3.2.2 การสร้างวังในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย.....	50
3.2.3 การสร้างวังในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว.....	55
3.2.4 การสร้างวังในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.....	59

สารบัญ (ต่อ)

	หน้า
3.3 การตั้งบ้านเรือนของขุนนาง.....	64
3.4 การตั้งถิ่นฐานของชุมชนต่างๆในสังคมไทย.....	67
3.4.1 การตั้งถิ่นฐานของชุมชนชาวไทย.....	67
3.4.2 การตั้งถิ่นฐานของชุมชนชาวจีน.....	68
3.4.3 การตั้งถิ่นฐานของชุมชนชาวมอญ.....	70
3.4.4 การตั้งถิ่นฐานของชุมชนชาวลาว.....	72
3.4.5 การตั้งถิ่นฐานของชุมชนชาวมุสลิม.....	75
3.4.6 การตั้งถิ่นฐานของชุมชนชาวญวน.....	78
3.4.7 การตั้งถิ่นฐานของชุมชนชาวเขมร.....	80
3.4.8 การตั้งถิ่นฐานของชุมชนชาวทวาย.....	81
3.4.9 การตั้งถิ่นฐานของชุมชนชาวตะวันตก.....	82
4 ชุมชนในสมัยรัชกาลที่1-รัชกาลที่4:การปกครอง การประกอบอาชีพ และการขยายตัว.....	90
4.1 การปกครองชุมชน.....	90
4.2 การประกอบอาชีพและการเก็บภาษี.....	99
4.3 พัฒนาการการประกอบอาชีพของชุมชน.....	103
4.4 การขยายตัวของกรุงเทพฯ.....	113
5 บทสรุป.....	125
รายการอ้างอิง.....	129
ประวัติผู้เขียนวิทยานิพนธ์.....	154

สารบัญตาราง

ตารางที่	หน้า
3.1	แสดงการสร้างวังพระราชทานพระบรมวงศานุวงศ์ในสมัยรัชกาลที่ 145
3.2	แสดงการสร้างวังพระราชทานพระบรมวงศานุวงศ์ในสมัยรัชกาลที่ 251
3.3	แสดงการสร้างวังพระราชทานพระบรมวงศานุวงศ์ในสมัยรัชกาลที่ 355
3.4	แสดงการสร้างวังพระราชทานพระบรมวงศานุวงศ์ในสมัยรัชกาลที่ 4 60
4.1	แสดงจำนวนประชากรในกรุงเทพมหานครที่บันทึกโดยชาวตะวันตก97

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

สารบัญแนที่

แนที่	หน้า
2.1 แสดงเส้นทางแม่น้ำเจ้าพระยาและที่ตั้งบางกอก.....	13
2.2 แสดงการไหลของแม่น้ำเจ้าพระยาที่บริเวณเมืองบางกอก ในสมัยก่อนและหลังการขุดคลองลัด ทำให้พื้นดินของเมืองบางกอก แบ่งเป็น 2 ฝั่ง.....	15
2.3 แสดงป้อมเมืองธนบุรีเมื่อคราวรบกับฝรั่งเศสในสมัยต้นแผ่นดินพระเพทราชา พ.ศ. 2231	23
2.4 แสดงอาณาเขตสมัยกรุงธนบุรี.....	28
3.1 ตำแหน่งที่ตั้งพระราชวังและวังตามตำราพิไชยสงครามแบบ “นาคนาม”	44
3.2 แสดงพระบรมมหาราชวังและวังในรัชสมัยรัชกาลที่ 1	49
3.3 แสดงพระบรมมหาราชวังและวังในรัชสมัยรัชกาลที่ 2	54
3.4 แสดงพระบรมมหาราชวังและวังในรัชสมัยรัชกาลที่ 3	58
3.5 แสดงพระบรมมหาราชวังและวังในรัชสมัยรัชกาลที่ 4	63
3.6 แสดงการตั้งบ้านเรือนของชุมชนในรัชสมัยรัชกาลที่ 1	86
3.7 แสดงการตั้งบ้านเรือนของชุมชนในรัชสมัยรัชกาลที่ 2	87
3.8 แสดงการตั้งบ้านเรือนของชุมชนในรัชสมัยรัชกาลที่ 3	88
3.9 แสดงการตั้งบ้านเรือนของชุมชนในรัชสมัยรัชกาลที่ 4	89

บทที่ 1

บทนำ

1.1 ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

การสถาปนากรุงเทพมหานครเป็นราชธานีในปี พ.ศ.2325 ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในพื้นที่ทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา การสร้างพระบรมมหาราชวัง และวังของพระบรมวงศานุวงศ์ การกำหนดพื้นที่ตั้งบ้านเรือนให้กลุ่มชนที่อพยพเข้ามาอาศัยในพระนครเหล่านี้ล้วนเป็นปัจจัยที่ทำให้เกิดการขยายตัวของกรุงเทพมหานครอย่างต่อเนื่อง ในส่วนพื้นที่ทางฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยาก็ไม่ได้ถูกทอดทิ้งให้รกร้างว่างเปล่ากลับเป็นแหล่งชุมชนที่มีคนตั้งบ้านเรือนอาศัยกันอย่างหนาแน่น เนื่องจากความอุดมสมบูรณ์ของผืนแผ่นดิน จึงกลายเป็นแหล่งผลิตพืชผลทางการเกษตร ซึ่งบางส่วนได้กลายเป็นสินค้าของกรุงเทพมหานคร นอกจากนี้การเข้ามาเจริญสัมพันธไมตรีของชาติตะวันตกก็ทำให้กรุงเทพมหานครเกิดการเปลี่ยนแปลงและขยายตัวเพื่อที่จะรองรับวิทยาการที่เจริญก้าวหน้าของชาติตะวันตก

งานวิจัยที่ปรากฏการศึกษาตามแนวทางดังกล่าวมีหลายเรื่อง เช่น วิทยานิพนธ์ เรื่องการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมใน “กรุงเทพ” สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น พ.ศ.2325-2411 ของ วิกัลย์ พงศ์พินิตานนท์ และองค์ประกอบทางกายภาพของกรุงรัตนโกสินทร์ ของ ม.ร.ว.แบ่งน้อย ศักดิ์ศรี และคณะ เป็นต้น

งานดังกล่าวมิได้มุ่งเน้นถึงการขยายตัวของกรุงเทพมหานครและความสัมพันธ์ภายในชุมชนมากนัก การเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมใน “กรุงเทพ” สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น พ.ศ. 2325-2411 จะกล่าวถึงการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและพัฒนาการทางสังคมเสียส่วนใหญ่ งานเรื่ององค์ประกอบทางกายภาพของกรุงรัตนโกสินทร์ก็จะมุ่งเน้นเรื่องโครงสร้างทางกายภาพและการขยายตัว ยังไม่มีงานวิชาการใดที่ศึกษาถึงการเปลี่ยนแปลงและการขยายตัวในเชิงความสัมพันธ์ภายในสังคมอย่างรอบด้าน รวมทั้งปัจจัยที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงและการขยายตัวอย่างชัดเจน ดังนั้นจึงควรมีการศึกษาวิจัยเกี่ยวกับเรื่องนี้

1.2 วัตถุประสงค์เพื่อศึกษา

1.2.1 การสถาปนากรุงเทพมหานครฝั่งพระนครเป็นราชธานีในพ.ศ.2325 การเปลี่ยนแปลงและการขยายตัวของกรุงเทพทั้งฝั่งพระนคร และฝั่งธนบุรี นับตั้งแต่นั้นมาจนถึง รัชกาลที่ 4 ซึ่งเป็นสมัยแห่งการปรับปรุงประเทศเป็นแบบสมัยใหม่

1.2.2 ปัจจัยที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงและการขยายตัวของกรุงเทพมหานครในช่วงเวลาดังกล่าว

1.3 สมมติฐาน

กรุงเทพมหานครฝั่งพระนครมีความสำคัญเป็นศูนย์กลางการปกครองในฐานะราชธานีของไทย ตั้งแต่พ.ศ.2325 ขณะที่กรุงเทพฯฝั่งธนบุรีซึ่งเคยเป็นราชธานีของไทยในสมัยธนบุรีไม่ได้ลดความสำคัญลงแต่ก็มีบทบาทเสริมทางฝั่งพระนครโดยเป็นที่ประทับของพระบรมวงศานุวงศ์ชั้นสูงเป็นที่พักของขุนนางและยังเป็นพื้นที่ที่สำคัญในการเป็นแหล่งผลิตพืชผลทางเกษตร นับตั้งแต่นั้นมากรุงเทพฯทั้ง 2 ฝั่งได้มีการเปลี่ยนแปลงและการขยายตัวมาโดยตลอด การเปลี่ยนแปลงและขยายตัวดังกล่าวมาจากปัจจัยสำคัญ 2 ประการ ปัจจัยภายใน คือ นโยบายของรัฐในการกำหนดพื้นที่ใช้สอย การตั้งถิ่นฐานของชุมชน การเปิดพื้นที่การเกษตร และปัจจัยภายนอก คือ การเข้ามาของชาติตะวันตก

1.4 ขอบเขตของการศึกษา

ศึกษาการเปลี่ยนแปลงและการขยายตัวของกรุงเทพมหานครตั้งแต่แรกเริ่มสร้างพระนครจนถึงสมัยแห่งการปรับปรุงประเทศให้เป็นแบบสมัยใหม่ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยผู้วิจัยขอกำหนดขอบเขตความหมายของคำสำคัญในวิทยานิพนธ์เรื่องนี้ดังต่อไปนี้

บางกอก หมายถึง ชุมชนริมแม่น้ำเจ้าพระยาในสมัยกรุงศรีอยุธยาจนถึง พ.ศ.2310 มีอาณาเขตครอบคลุมทั้งสองฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยา

กรุงธนบุรี หมายถึง ราชธานีใหม่หลังจากการเสียกรุงศรีอยุธยา มีอาณาเขตครอบคลุมทั้งสองฝั่งของแม่น้ำเจ้าพระยา ทางด้านฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยาเป็นที่ตั้งของพระราชวังของสมเด็จพระเจ้าตากสิน ทางด้านฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา มีแนวคลองคูเมืองและกำแพง

กรุงเทพมหานครหรือกรุงเทพฯ มีอาณาเขตครอบคลุมพื้นที่ทั้งสองฝั่งของแม่น้ำเจ้าพระยา โดยทางตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยาจะเป็นที่ตั้งของพระบรมมหาราชวัง บ้านเรือนของขุนนาง ข้าราชการ และชุมชนต่าง ๆ ทางตะวันตกเป็นที่ตั้งของบ้านเรือนขุนนางข้าราชการและแหล่งชุมชน ที่มาตั้งบ้านเรือนอาศัยอย่างหนาแน่น

1.5 วิธีการศึกษาและการค้นคว้า

การศึกษาถึงการเปลี่ยนแปลงและการขยายตัวของกรุงเทพมหานครใช้วิธีการทางประวัติศาสตร์ (Historical Approach) โดยใช้วิธีการนำเสนอแบบพรรณนาวิเคราะห์ (Analytical Description) โดยการศึกษาข้อมูลจะใช้หลักฐานที่ถูกต้องที่ค้นขึ้นในเหตุการณ์ร่วมสมัย โดยเป็นเอกสารชั้นต้น (Primary Source) ซึ่งประสบปัญหาในข้อมูลหลักฐานที่มีไม่มากนักนอกจากนั้นยังศึกษาจากผลงานวิจัยต่างๆที่เกิดขึ้นจากการค้นคว้าและเรียบเรียงในภายหลัง (Secondary Source) อาทิเช่นหนังสือต่างๆบทความในวารสาร รายงานผลการวิจัย และวิทยานิพนธ์ เป็นต้น

1.6 ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

1.6.1 ทำให้มีความรู้และความเข้าใจเกี่ยวกับประวัติความเป็นมาของกรุงเทพมหานครตั้งแต่เริ่มได้รับการสถาปนาเป็นราชธานีในปี พ.ศ.2325 การเปลี่ยนแปลงและการขยายตัวของกรุงเทพมหานครจนถึงปี พ.ศ.2411 โดยจะสะท้อนให้เห็นถึงนโยบายของรัฐเกี่ยวกับเรื่องนี้

1.6.2 ทำให้ทราบถึงผลของการเปลี่ยนแปลงและการขยายตัวของกรุงเทพมหานครที่มีต่อสังคม เศรษฐกิจ และการเมืองของไทยในช่วงเวลาดังกล่าว

1.6.3 ผลของการศึกษาเรื่องนี้จะเป็นแนวทางต่อการศึกษาเรื่องในลักษณะเดียวกันในช่วงสมัยต่อมา

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

บทที่ 2

พัฒนาการของเมืองบางกอก

2.1 ธนบุรี – บางกอก : ความหมายและความเป็นมา

ชื่อของเมือง “ธนบุรี” นั้น อาจสืบค้นได้จากชื่อของเมืองโบราณต่าง ๆ ที่ปรากฏอยู่ในกฎหมายตราสามดวง มีชื่อเรียกเมืองธนบุรีอยู่ถึง 5 ชื่อ คือ เมืองทน เมืองทนบุรีย เมืองทนบุรีย เมืองทณบุรีย และ เมืองทนบุรีศรีมหาสมุทร¹

ในกฎหมาย พระไอยการอาชญาหลวง ซึ่งตราขึ้นในสมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ (พ.ศ. 2091-2111) มีอยู่บทหนึ่งกล่าวถึงเมืองธนบุรีดังนี้

มาตราหนึ่ง นายพระขนอนทณบุรี ขอนอนน้ำ ขอนอบก แห่งใดใดในพระนครศรีอยุธยา และจะเกบจังกอบในสำเภานาวเรือน้อยใหญ่ก็ดี หนบกหนกเถียนหนทางอันจะเข้าถึงขนอนใน ท่านให้นับสิ่งของจนถึงสิบ ถ้าถึงสิบใช้ท่านจึงให้อาจังกอบนั้นหนึ่ง ถ้าหมีถึงสิบใช้ท่านมิให้อาจังกอบนั้นเลย ถ้าผู้ใดเกบเอาท่านให้ใหม่เอาหนึ่งเป็นสอง และให้ตีด้วยไม้หวาย 15 ที²

ดังนั้นเมือง ธนบุรี คงเป็นเมืองที่มีมาตั้งแต่สมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ (พ.ศ.2091-2111) เป็นอย่างน้อย โดยมีการตั้งเมืองธนบุรีเป็นหัวเมืองชั้นในเช่นเดียวกับหัวเมืองอื่นๆ อีก 9 หัวเมืองคือ วิเศษไชยชาญ อินทบุรี พรหมบุรี สรรคบุรี สิงหนบุรี นนทบุรี สระบุรี นครนายก และปราจีนบุรี³

ในกรณีของเมือง “ทณบุรี” นั้น สถานะความเป็นเมืองควรเป็นผลสืบเนื่องมาจากการเป็นพื้นที่หน้าด่านสำคัญในการเรียกเก็บภาษีการค้าจากเรือสำเภา ซึ่งก็หมายความว่า “ทณบุรี” ถูกยก

¹จ. แลงการ์ด (รวบรวม), กฎหมายตราสามดวงเล่ม 5 (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2506), หน้า 11.

²จ. แลงการ์ด (รวบรวม), กฎหมายตราสามดวงเล่ม 4 (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2506), หน้า 89-90.

³จ. แลงการ์ด (รวบรวม), กฎหมายตราสามดวงเล่ม 5, หน้า 11.

ฐานะให้เป็นเมืองเมื่อการค้าขายแลกเปลี่ยนที่จำเป็นต้องเดินทางและบรรทุกสินค้าด้วยเรือสำเภา มีความสำคัญต่อระบบเศรษฐกิจของอยุธยามากขึ้นนั่นเอง จนกระทั่งต้องมีการจัดระเบียบและออกกฎหมายที่ว่าด้วยอัตราการค้าเก็บจังกอบและบทลงโทษนายพระขนอน หากไม่ปฏิบัติหน้าที่ตามทบัญญัติในกฎหมาย ดังที่ปรากฏในพระไอยการอาชญาหลวง

ถ้าพิจารณาจากที่ตั้งของเมืองธนบุรี จะเห็นว่า นอกจากตั้งอยู่ไม่ไกลจากปากแม่น้ำเจ้าพระยาแล้วยังตั้งอยู่ในเส้นทางที่มีระยะสั้นที่สุดในการเดินทางจากอินเดียมาสู่กรุงศรีอยุธยาโดยการขนสินค้าจากอินเดียจะขึ้นบกที่เมืองมะริด แล้วขนถ่ายลงเรือเล็กไปยังเมืองตะนาวศรี ล่องผ่านเข้าเมืองกุยบุรี จากนั้นเรือก็จะแล่นเรียบฝั่งเรือไปจนเข้าปากแม่น้ำเจ้าพระยา ผ่านเมือง ธนบุรี เข้าสู่กรุงศรีอยุธยา⁴

เนื่องจากแม่น้ำเจ้าพระยามีทางเดินที่คดเคี้ยว ทำให้เกิดความลำบากและเสียเวลาในการเดินทางเป็นอย่างมาก จึงมีความพยายามที่จะย่นระยะทางจากปากแม่น้ำเจ้าพระยา มาสู่ กรุงศรีอยุธยา ให้ได้มากที่สุด เพราะ กรุงศรีอยุธยา ไม่ได้เป็นผู้ผลิตสินค้าเองเป็นเพียงแต่ เมืองที่รวบรวมของสินค้า ดังนั้นจึงจำเป็นต้องมีระบบการขนส่งที่มีประสิทธิภาพด้วยการขุดคลองลัดต่างๆ⁵ เช่น การขุดคลองในสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2 ได้มีการขุดซ่อมคลองลำโรงในช่วง ศักราช 860 ปีมะเมีย สัมฤทธิ์ศกพงศาวดารกล่าวไว้ว่า

...ขณะนั้นคลองลำโรงที่จะไปคลองศรีษะจรจะเข้ คลองทับนาง ที่จะไปปากน้ำเจ้าพระยาตื่นเรือใหญ่จะเดินไปมาขัดสน...⁶

นอกจากนั้นยังมีการขุดคลองลัดหลายคลองขึ้นในสมัยกรุงศรีอยุธยาเช่น

1. ในสมัยสมเด็จพระไชยราชาธิราช ขุดคลองลัดบางกอกระหว่างปากคลองบางกอกน้อยกับปากคลองบางกอกใหญ่

⁴ ชูสิริ จามรมาน, **เส้นทางคมนาคมและค้าขายสมัยสุโขทัย(รวมสมัยอยุธยาตอนต้น)** (ม.ท.ป.: ม.ป.ป.), หน้า 294.

⁵ ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, “ประวัติศาสตร์ไทยกับพื้นฐานทางเศรษฐกิจ,” **สังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่** 4, 1 (เมษายน – กันยายน 2523): 93.

⁶ สมเด็จพระพนรัตน์, **พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน** (กรุงเทพฯ: คลังวิทยา, 2414), หน้า 17.

2. ในสมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ขุดคลองลัดบางกรวย จากวัดชะลอซึ่งมีแม่น้ำเจ้าพระยาสายเก่า ซึ่งอ้อมมาบริเวณคลังชั้นไหลผ่านไปยังวัดชีเหล็ก คลองบางกอกน้อยบริเวณที่เป็นบางคลองบางระมาด

3. ในสมัยสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม ขุดคลองลัดเกร็ดใหญ่ ระหว่างปากคลองลาดพร้าวกับปากคลองบางหลวงเชียงราก

4. ในสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง ขุดคลองลัดเมืองนนทบุรี แม่น้ำเจ้าพระยาจึงไหลตัดตรงไปยังปากคลองบางกรวย⁷ เป็นต้น

จากการขุดคลองลัดบางกอกในสมัยสมเด็จพระไชยราชาธิราช บริเวณที่ขุดคลองลัดบางกอกจะอยู่ระหว่างปากคลองบางกอกน้อยและปากคลองบางกอกใหญ่ในปัจจุบัน

สำหรับทางน้ำเดิมของแม่น้ำเจ้าพระยาบริเวณก่อนที่จะมีการขุดคลองบางกอกนั้น อาจสืบค้นได้จากคำอธิบายของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพเรื่องการขุดคลองบางกอกใน “พระราชพงสาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขา” ดังนี้

ถ้าแม่น้ำพระเจ้าพระยาเดิม ตั้งแต่ปากน้ำเจ้าพระยาขึ้นมา เดินตามแม่น้ำทุกวันนี้ ขึ้นจนมาถึงปากคลองบางกอกใหญ่ (หรือที่เรียกกันโดยมากว่า คลองบางหลวง) ในระหว่างวัดอรุณกับวัดกัลยาณ์^๘ ที่วัดกัลยาณ์^๘ เองเป็นตัวแม่น้ำ ตกลงอยู่ที่กะฎีจีน คือ ศาลเจ้าเจ็กอยู่ติดข้างใต้วัดกัลยาณ์^๘ เดียวนี้ถ้าแม่น้ำเดิมเข้าทางคลองบางกอกใหญ่ไปเลี้ยวบางระมาดคลังชั้น วกออกมาคลองบางกอกน้อย ขึ้นทางสามเสน ไปเลี้ยวเข้าบางกรวยตรงวัดเขมาข้าม ที่เรียกว่าคลองบางกรวยทุกวันนี้ คือแม่น้ำเก่า เลี้ยวเข้าตรงนั้นไปต่อแม่น้ำอ้อมวกมาออกที่เมืองนนท์ฝั่งตะวันตก แล้วขึ้นไปทางแม่น้ำเดียน^๘ ทางอ้อมเกร็ดบางบัวทอง จนถึงบางหลวงเชียงราก แม่น้ำเข้าคลองบางหลวงเชียงรากฝั่งตะวันออกอ้อมไปออกที่คลองลาดพร้าวตอนนั้น ขึ้นไปถ้าแม่น้ำเดิม เป็นอย่างทุกวันนี้จนถึงกรุงเก่า^๘

อย่างไรก็ตาม มีประเด็นที่น่าสนใจประเด็นหนึ่งคือ การขุดคลองลัดที่เกิดขึ้นนั้นอาจเป็นการขยายคลองลัดต่างๆ ที่มีอยู่แต่เดิมให้กว้างขึ้น ดังที่ปรากฏในข้อความที่สมเด็จพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ประทานคำอธิบายไว้ในศาสน์สมเด็จพระเจ้าดังนี้

⁷ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, **พระราชพงสาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา** (กรุงเทพฯ: โอเดียนสโตร์, 2505), หน้า 487.

⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 534.

การขุดลัดแผ่นดิน สมเด็จพระัชยราชาเห็นจะไม่ได้ขุดแผ่นดินคอนคงจะมีคลอง
ลัดเล็ก ๆ ซึ่งเขาเดินเรือกันอยู่แล้วเป็นลัดนำทาง ขุดชำระอัยให้ เป็นคลองกว้าง
ขวางอย่างที่ฝ่าพระบาททรงขุดลัดเสนาบดีจะนั้น คลองลัดเดิมน่าจะเป็นชาวบ้าน
ขุดบางประจบกัน⁹

การขุดคลองบางกอกไม่เพียงแต่จะมีผลทำให้แม่น้ำเจ้าพระยาเปลี่ยนทางเดินจนทางน้ำเก่า
คุดแคบลง ยังมีผลทำให้พื้นที่ที่เคยเป็นแผ่นดินเดียวกันถูกแบ่งแยกออกจากกัน โดยแม่น้ำ
เจ้าพระยาที่มีทางน้ำใหม่ ซึ่งในปัจจุบันบริเวณที่แม่น้ำเจ้าพระยาสายใหม่ไหลผ่าน คือบริเวณสถานี
รถไฟบางกอกน้อย มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ โรงพยาบาลศิริราช และวัดอรุณราชวราราม

การขุดคลองลัดที่มีลักษณะทางน้ำตัดตรง ไม่ไหลวกวนคดเคี้ยว จะทำให้กระแสน้ำไหล
แรงมากขึ้นจนเกิดการกัดเซาะพื้นที่ริมตลิ่ง และมีผลทำให้ “คลอง” ขยายขนาดกลายเป็น “แม่น้ำ”
ซึ่งอาจใช้เวลาเพียง 10 ปีเท่านั้น ดังที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงกล่าวโต้ตอบสมเด็จ
กรมพระยานครรัตนบุรีว่า เรื่องการขุดคลองลัด ในสาสน์สมเด็จว่า “หม่อมฉันได้เคยเห็นตั้งแต่
เป็นคลองแคบ จนน้ำกัดกว้างออกไปเป็นลำแม่น้ำภายใน 10 ปีเท่านั้น...”

ข้อมูลต่าง ๆ ที่กล่าวถึง การขุดซ่อมหรือขุดลอกคลองลำโรง การขุดลัดคลองบางกอก
บางกรวย และเมืองนนทบุรี ดังที่กล่าวมาแล้วนั้น ก็อาจแสดงให้เห็นถึงความพยายามที่จะทำให้
เส้นทางเดินทางน้ำมีความสะดวกสบายมากขึ้น นอกจากนี้ยังเป็นที่น่าสังเกตว่า การขุด
ลอกคลองลำโรงนั้นเป็นไปเพื่อไม่ให้ “เรือใหญ่จะเดินไปมาขัดสน...” ซึ่งก็เท่ากับเป็นการเน้นย้ำว่า
ราชสำนักอยุธยาให้ความสำคัญกับการขยายเส้นทางคมนาคมทางน้ำมากเพียงใด

“ธนบุรี” และ “บางกอก” ก่อให้เกิดความสับสนในเรื่องตำแหน่งและที่ตั้งของชื่อทั้งสอง
ซึ่งหากพิจารณาจากรูปของคำทั้งสองคำแล้ว ก็ควรที่จะมีที่ตั้งกันคนละตำแหน่ง แต่อย่างไรก็ตาม ก็
เป็นที่น่าสนใจว่า เอกสารไทยทั้งกฎหมายตราสามดวงและพงศาวดารฉบับ ต่าง ๆ จะปรากฏแต่
คำเรียกชื่อเมืองธนบุรี ในขณะที่คำว่า “บางกอก” กลับปรากฏในชื่อเรียกของคลองลัดที่ขุดขึ้นใน
สมัยสมเด็จพระัชยราชาธิราชว่า “คลองบางกอก”

หากพิจารณาคำว่า “ธนบุรี” ซึ่งในปัจจุบันหมายถึงพื้นที่ฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยา
ก็อาจจะพบเค้าเงื่อนบางประการที่แสดงให้เห็นว่า พื้นที่ดังกล่าวนี้เป็นพื้นที่ส่วนหนึ่งของ “ทมนบุรี”

⁹ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ และสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, **สาสน์**

ซึ่งเป็นแผ่นดินเดียวกัน แต่ต้องถูกแยกออกเป็น 2 ส่วน และมีแม่น้ำเจ้าพระยาทางน้ำใหม่ไหลผ่ากลางพื้นที่ “ทณบุรี” นั่นเอง ซึ่งถ้าพิจารณาถึงลำดับเหตุการณ์ดังกล่าว “ทณบุรี” ในอดีตก็คือพื้นที่ทั้งฝั่งตะวันตกและฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา ระหว่างแนวคลองบางกอกน้อยและคลองบางกอกใหญ่นั่นเอง เป็นแนวทางน้ำเดิมของแม่น้ำเจ้าพระยาก่อนการขุดคลองบางกอก

ปัญหาเกี่ยวกับเรื่องที่ตั้งของ “บางกอก” นี้ ปรากฏอยู่ในจดหมายโต้ตอบระหว่างสมเด็จพระนเรศวรมหาราชและสมเด็จพระเอกาทศธรรมพระยาจักร์ราชานุภาพ ซึ่งในที่นี่จะแบ่งหัวข้อที่เกี่ยวข้องกับเรื่อง “บางกอก” ออกเป็นประเด็นต่าง ๆ ได้ดังนี้

1. ความหมายของคำว่า “บาง” หมายถึง “คลองตัน” ซึ่งเกิดจากการขุดเพื่อชักน้ำในแม่น้ำเข้าไปยังพื้นที่ทำกิน ซึ่งเป็นเรียกสวนไร่ต่าง ๆ เนื่องจากพื้นที่ริมแม่น้ำมีการตั้งถิ่นฐานหนาแน่นจนไม่สามารถขยายพื้นที่ตามริมแม่น้ำหรือใช้น้ำจากแม่น้ำได้โดยตรง โดยในระยะแรกอาจชักน้ำเข้าไปในพื้นที่ซึ่งไม่ลึกมากนัก และภายหลังมีผู้คนเข้ามาตั้งถิ่นฐานใหม่ จึงทำการขุดบางให้มีความยาวต่อไปอีก จนกระทั่งปลายบางเชื่อมต่อกัน ดังนั้นในระยะหลัง “บาง” ที่หมายถึง “คลองตัน” ก็อาจกลายเป็นทางน้ำหรือคลองใหม่นั้นเอง¹⁰

2. “บาง” อาจมีที่มาจากภาษามอญ ซึ่งหมายถึงห้วยลำธาร ซึ่งอาจจะพ้องกับคำว่า “บาง” ซึ่งหมายถึงคลองค่วนในภาษาไทย ในประเด็นนี้สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงแสดงความไม่แน่ใจนักว่า “บาง” เป็นคำยืมจากภาษามอญ หรือพ้องกันโดยบังเอิญหรือไม่¹¹

3. คำเรียก “บางกอก” เป็นการเรียกชื่อบางตามลักษณะเด่นของบางนั้น ดังเช่น บางกอกจึงอาจหมายถึงบริเวณของปากบางมีต้นมะกอก¹²

4. ที่ตั้งที่แน่นอนของบางกอกอาจอยู่บริเวณปากคลองบางกอกน้อย เนื่องจากมีชื่อเรียกเพียงชื่อเดียวอยู่แล้ว ในขณะที่คลองบางกอกใหญ่ มักจะถูกเรียกว่า “คลองบางหลวง” ดังนั้นชื่อเดิมของพื้นที่แถบนี้อาจเป็น “ตำบลบางหลวง” และเมื่อมีการขุดคลองตัดบางกอกสมัยสมเด็จพระไชยราชาธิราช จนเกิดแนวทางน้ำใหม่ในลักษณะตัดตรงของแม่น้ำเจ้าพระยา พื้นที่บางด้านบน

¹⁰ สมเด็จพระนเรศวรมหาราชและสมเด็จพระเอกาทศธรรมพระยาจักร์ราชานุภาพ, **สาส์นสมเด็จพระเล้ม 14**, หน้า 239-241.

¹¹ สมเด็จพระนเรศวรมหาราชและสมเด็จพระเอกาทศธรรมพระยาจักร์ราชานุภาพ, **สาส์นสมเด็จพระเล้ม 15** (กรุงเทพฯ: องค์การคำครุสภา, 2505), หน้า 237-238

¹² สมเด็จพระนเรศวรมหาราชและสมเด็จพระเอกาทศธรรมพระยาจักร์ราชานุภาพ, **สาส์นสมเด็จพระเล้ม 14**, หน้าเดียวกัน.

บริเวณปากคลองบางกอกน้อยและด้านใต้บริเวณคลองบางหลวงเชื่อมต่อกัน และมีระยะทางที่สั้นมากขึ้น พื้นที่ทั้งสองส่วนจึงถูกเรียกรวมว่า “ตำบลบางกอก” โดยบางตอนบน คือบางกอกน้อย และบางตอนล่าง คือบางกอกใหญ่¹³

ดังนั้น จากที่กล่าวมาทั้งหมด จึงเป็นไปได้ว่า “ทณบุรี” ที่ปรากฏในกฎหมายตราสามดวง จะเป็นพื้นที่เดียวกันกับบางกอกนั่นเอง ถึงแม้ว่าภายหลังจากที่สมเด็จพระยานริศรานุวัดติวงศ์ จะทูลได้ตอบสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ไปถึงตำแหน่งที่ตั้งของเมืองบางกอก แต่ที่ทรง แสดงความขัดแย้งของเหตุผลดังกล่าวด้วยเช่นกันว่า

ตามที่สันนิษฐานถวายเป็นนี้ดูเข้าที่ แต่เข้าไปขวิดเสียดที่วัดระฆังกับวัดอมรินทร์ ชื่อว่าวัดบางว่าเหมือนกัน หมายความว่าทั้งสองวัดตั้งอยู่ในตำบลบางว่าด้วยกัน แต่ที่จริงวัดระฆังตั้งอยู่ในแม่น้ำบางกอก ควรจะเรียกว่าวัดบางกอก แต่กลับเรียก เป็นวัดบางว่า ทำเอาบางกอกหายกลายเป็นบางว่าไปสิ้น อันคำบางว่านั้น เดิมก็เป็นชื่อคลองตันอันหนึ่ง แต่ภายหลังกลายเป็นชื่อตำบลไป จะว่าวัดระฆังแต่ก่อน มีทางออกแม่น้ำเก่า ซึ่งเป็นคลองบางกอกน้อยก็ใช่ที่ ด้วยธรรมชาติการสร้างวัด จะต้องสร้างในที่ซึ่งคนไปมาง่าย จะเข้าไปสร้างในบึงบางอันเป็นที่ล้นนั้นเห็นจะเป็นไปไม่ได้ อีกประการหนึ่งวัดระฆังก็อยู่ห่างคลองบางกอกน้อยซึ่งเป็นแม่น้ำเก่า นั้นมากนัก เห็นได้ว่าสร้างขึ้นในแม่น้ำบางกอก ซึ่งเกิดใหม่นั้นทีเดียว ตั้งใจทำเป็นวัดเสียดใหญ่ด้วย เห็นได้ว่าเป็นวัดสร้างครั้งกรุงเก่า ที่มีพระปรางค์แบบกรุงเก่าหุ้มฉนวนตั้งอยู่หน้าโบสถ์เก่าก่อนไปทางข้างเหนือ น้ำ ที่เปลี่ยนชื่อจากวัดบางว่าใหญ่ไปเป็นวัดระฆังนั้น จะมีตำนานเล่ากันว่าอะไรก็ตามที่ แต่เห็นว่าการเปลี่ยนชื่อนั้นตั้งใจจะให้เหมือนกรุงเก่า ที่มีวัดระฆังอยู่ชัดเจน นี้ก็จะมิบังคือ วังกรุงธนบุรี¹⁴

เหตุผลที่ขัดแย้งกันเองนี้ จึงทำให้บางกอกมีสถานะเป็นเพียงชื่อของ “บาง” แต่ยังไม่สามารถระบุตำแหน่งที่ตั้งที่แน่นอน อย่างไรก็ตาม หากพิจารณาหลักฐานในเอกสารของชาวต่างประเทศที่เดินทางมายังกรุงศรีอยุธยาแล้วจะพบถึงการเรียกชื่อพื้นที่ “ทณบุรี” ว่า “บางกอก” ซึ่ง

¹³ สมเด็จพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, **สาส์น สมเด็จพระเจ้า** 14, หน้า 240-241.

¹⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 241-242.

จากบันทึกพ่อค้าชาวฮอลันดาซึ่งเดินทางเข้ามาค้าขายกับกรุงศรีอยุธยา ระหว่างปี พ.ศ. 2160-2161 ตรงกับรัชกาลของพระเจ้าทรงธรรม (พ.ศ. 2153/2154-2171) ได้มีการกล่าวถึง “บางกอก” ว่าเป็นด่านเก็บภาษีหรือ “ขนอนบางกอก” ดังนี้

กรุงศรีอยุธยาตั้งอยู่ประมาณ 15 องศาทางเหนือ ต้องเข้าแม่น้ำไปภายในแผ่นดินประมาณ 20 ไมล์ฮอลันดา แม่น้ำนี้จัดอยู่ในประเภทแม่น้ำที่ดีที่สุดในย่านอินดีส ซึ่งสามารถให้เรือระวางหนักตั้งแต่ 150 ถึง 200 ตาส์ กินน้ำลึกตั้งแต่ 12 ถึง 13 ฟุตขึ้นไป เข้าจอดได้โดยสะดวก จากปากน้ำเข้าไป 5 ไมล์เป็นที่ตั้งของเมืองล้อมรอบด้วยกำแพงมีชื่อว่า บางกอก ณ ที่นี้เป็นที่ตั้งของด่านภาษีแห่งแรก เรียกว่า ขนอนบางกอก (Canon Bangkok) ซึ่งเรือและสำเภาทูกำลังไม่ว่าจะมาจากชาติใดก็ตาม จะต้องหยุดจอดทอดสมอ และแจ้งให้ด่านนี้ทราบก่อนว่าจะเข้ามาเพื่อจุดประสงค์อันใด บรรทุกสิ่งค้ำมาจากไหน มีผู้ใดมากับเรือบ้าง และมีสินค้าอะไรบ้างที่บรรทุกมา ก่อนที่เรือเหล่านั้นจะล่องลำหรือเดินทางเข้าไปนั้น จากบางกอกขึ้นมาประมาณ 1 ไมล์ ก็มีด่านศุลกากรอีกแห่งหนึ่งเรียกว่า บ้านตะนาว ซึ่งเรือทุกลำที่จะขึ้นไปยังกรุงศรีอยุธยาจะต้องหยุดตรวจอีกครั้งหนึ่ง เพราะอยู่ในรัศมีไม่ไกลจากกรุงศรีอยุธยา กรุงศรีอยุธยาเป็นเมืองที่ล้อมรอบด้วยกำแพงหิน และมีแม่น้ำโอบไปโดยรอบ มีประชาชนอาศัยกันอย่างหนาแน่น กรุงศรีอยุธยาเป็นเมืองที่เจริญรุ่งเรืองสวยงามเป็นที่เชิดหน้าชูตาของกรุงสยามตามแบบฉบับของเมืองในแถบตะวันออก

ในทำนองเดียวกัน เมื่อเรือจะกลับออกไป และเมื่อผ่านด่านภาษีที่บ้านตะนาวอีก ก็จะต้องหยุดทอดสมอ เพื่อแจ้งให้ทราบว่าจะออกเดินทางไปไหน มีสินค้าสัมภาระและบรรทุกใครออกไปบ้าง ในเรื่องเกี่ยวกับระเบียบปฏิบัตินั้น ผู้ที่จะออกไปจะต้องได้รับหนังสือพระราชทานสำคัญเสียก่อน เรียกว่า ตรา หรืออีกนัยหนึ่ง ก็คือ เอกสารใช้แทนหนังสือเดินทาง (ใบผ่าน) ซึ่งจะต้องนำไปแสดงที่ด่านภาษีที่บางกอก ซึ่ง ณ ที่นี้เรือจะต้องหยุดอีกครั้งหนึ่ง เพื่อจ่ายอากรแผ่นดินสำหรับเรือและสินค้า หากไม่ปฏิบัติตามนี้แล้ว ไม่ว่าจะป็นนายเรือหรือเจ้านายอื่น ๆ ก็ตาม จะถูกยึดเรือทันที¹⁵

¹⁵บันทึก เรื่องสัมพันธ์ไมตรีระหว่างประเทศไทยกับนานาประเทศในศตวรรษที่ 17, แปลโดย ไพโรจน์ เกษแม่นกิจ (ม.ป.ท., 2512), หน้า 105-107.

เรือมาถึงกรุงเทพฯเมื่อวันที่ 16 (สิงหาคม ค.ศ. 1612) วันที่ 17 ข้าพเจ้าพร้อมด้วยล่ามชาวพื้นเมืองได้ออกเดินทางล่องเรือไปตามน้ำ ขึ้นไปทางเหนือประมาณ 20 ไมล์ จึงได้มาถึงเมืองที่มีชื่อว่าบางกอก เจ้าเมืองบางกอกได้ออกมาต้อนรับคณะของเราเป็นอย่างดี และได้กรุณาจัดหาเสบียงสัมภาระของใช้ที่จำเป็นมาให้ด้วย ข้าพเจ้าได้เดินทางต่อไปยังกรุงศรีอยุธยา ซึ่งตั้งอยู่เหนือขึ้นไปจากที่จอดทอดสมอเรืออีกประมาณ 100 ไมล์ ที่กรุงศรีอยุธยาข้าพเจ้าได้รับการต้อนรับจากพระเจ้ากรุงสยามและบรรดาชาวสยามเป็นอย่างดี การเจรจาเดินไปด้วยดีและอย่างสมเกียรติ และในวันนั้นเอง ข้าพเจ้าก็ได้เดินทางกลับพร้อมด้วยขุนนางรวม 3 ท่าน ได้ตามมาส่ง ส่วนเจ้าเมืองบางกอกเป็นผู้รับหน้าที่คุมเสบียงกรังสัมภาระ และเชิญพระราชสาสน์ตามมา

วันที่ 24 ข้าพเจ้าได้กลับมอลงเรืออีกครั้งหนึ่ง และหลังจากขนสัมภาระต่าง ๆ ขึ้นเรือแล้ว ก็ได้ออกเรือล่องไปตามแม่น้ำและได้มาถึงเมืองบางกอก ซึ่งเราเคยได้รับการต้อนรับอย่างสมเกียรติ ที่นี่เราได้ยื่นพระราชสาสน์ของพระเจ้ากรุงสยามให้แก่เจ้าเมือง ในการนี้เจ้าเมืองได้จัดตึกสามชั้นให้เราอยู่ เป็นตึกค่อนข้างใหญ่ ยาว 8 ฟาธอม และกว้าง 8 ฟาธอม เป็นที่ที่นอนอยู่และสะดวกสบายมาก ตรงกันข้ามกับที่พวกชาวต่างชาติจะให้หลังสินค้าเรา 10 หลัง ถ้าเราได้รับพระราชทานคลังสินค้าและที่อยู่อาศัย¹⁶

ดังนั้น จึงเป็นไปได้ที่ “บางกอก” จะเป็นชื่อที่ชาวต่างประเทศใช้เรียกแทนชื่อ “ทณบุรี” ซึ่งเป็นชื่อเรียกของฝ่ายราชสำนักกรุงศรีอยุธยา

มีความพยายามที่จะอธิบายว่า “บางกอก” คือชื่อที่ชาวยุโรปใช้เรียก “ทณบุรี” ซึ่งในที่นี้สามารถแบ่งเป็นประเด็นใหญ่ ๆ คือ

1. “บางกอก” ที่ปรากฏในแผนที่ชาวยุโรปมีการสะกดคำที่แตกต่างกันออกไป คือ Bangkok, Bancoc, Bancok, Banckok, Bankoc, Bangok, Bancocq, Bancock และนอกจากนี้ในแผนที่บางแผ่นก็เขียนคำว่า “Siam” ไว้ตรงที่ตั้ง “บางกอก” โดยเหนือคำว่า “Siam” ขึ้น

¹⁶บันทึก เรื่องสัมพันธ์ไมตรีระหว่างประเทศไทยกับนานาประเทศในศตวรรษที่ 17, หน้า 34-35.

ไป แสดงตำแหน่งที่ตั้งของกรุงศรีอยุธยา ซึ่งมีการสะกดคำที่แตกต่างกันออกไปเช่นเดียวกัน คือ Judia, Juthia, Odia, Odiaa, Ajothia¹⁷

2. จากการที่ “บางกอก” ในแผนที่ของชาวยุโรปมีการสะกดคำที่แตกต่างกันออกไป อาจเป็นไปได้ว่าอาจเป็นคำที่เพี้ยนมาจาก “โคก” หรือ “เกาะ” ตามลักษณะของพื้นที่ซึ่งแม่น้ำเจ้าพระยาไหลคดเคี้ยวและกักเซาะแผ่นดินจนอาจกลายเป็นเกาะกลางแม่น้ำ ดังนั้นบางกอกคือ บ้านโคก หรือ บ้านเกาะ นั่นเอง ซึ่งคำว่า “โคก” หรือ “เกาะ” นี้ อาจสะกดได้เหมือนกับคำว่า “สามโคก” เมื่อถอดเสียงแล้วเป็น “Samkoc” ดังนั้น หากนำคำว่า “บางกอก” ที่อยู่ในแผนที่ของชาวยุโรปมา แยกคำเสียใหม่ ก็จะได้เสียงใกล้เคียงกับคำว่า “บ้านเกาะ” หรือ “บ้านโคก” นั่นเอง เช่น Bangkok เป็น Ban-Gkok, Bankoc เป็น Ban-Koc, Bangok เป็น Ban-Gok ฯลฯ และสำเนียงต่าง ประเทศนี้เอง จึงอาจทำให้ชื่อบางกอก เป็นคำแทน บางเกาะ หรือบ้านโคก¹⁸

3. นายจอร์ สุชชพานิช ได้ให้ความเห็นว่า “บางกอก” เป็นคำที่ฝ่ายสังฆราชผู้เป็นใหญ่ ในคริสตศาสนาในกรุงศรีอยุธยา เขียนรายงานไปยังสำนักใหญ่ที่กรุงปารีส และต่อมาในรัชกาลที่ 4 เวลาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงพระอักษรไปถึงชาวตะวันตก ก็จะสะกดคำว่า “บางกอก” เป็น “Bangkok” ตามสังฆราชฝรั่งเศส ซึ่งคำดังกล่าวได้ใช้เป็นมาตรฐานมาจนถึง ปัจจุบัน¹⁹

ดังนั้นหากยึดถือคำว่า “บางกอก” ที่ปรากฏอยู่ในแผนที่ชาวฮอลันดา ก็ทำให้สรุปได้ว่า “บางกอก” นั้นเป็นพื้นที่เดียวกันกับ “ทณบุรี” หรืออาจกล่าวได้อีกว่า “ทณบุรี” คือชื่อที่เป็นทางการของ “บางกอก” ซึ่งถูกเรียกและจดบันทึกเรื่องราวต่างๆ เฉพาะในเอกสารของฝ่ายกรุงศรีอยุธยา เท่านั้น ดังที่ปรากฏในกฎหมายตราสามดวง ในอีกความหมายหนึ่ง “บางกอก” จึงเป็นชื่อที่ชาวต่างชาติเรียกตาม “คำราชทูร” ที่ตั้งถิ่นฐานอยู่ในแถบนี้ ซึ่งการเรียน “นทบุรี” ในสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง (พ.ศ. 2172-2199)²⁰ หรือเรียก “ธนบุรี” ในสมัยสมเด็จพระนารายณ์ (พ.ศ.

¹⁷ พลาดิษฐ์ สิทธิธัญกิจ, “บทที่ 2 กรุงธนบุรีศรีมหาสมุทร,” **กรุงธนบุรี** (กรุงเทพฯ: บวรสารการพิมพ์, 2541), หน้า 57.

¹⁸ พลาดิษฐ์ สิทธิธัญกิจ, **สืบสานตำนานบางกอก** (กรุงเทพฯ: มิติใหม่, 2538), หน้า 27.

¹⁹ พลาดิษฐ์ สิทธิธัญกิจ, “บทที่ 2 กรุงธนบุรีศรีมหาสมุทร,” **กรุงธนบุรี**, หน้า 59.

²⁰ ร. แลงกาตี (รวบรวม), **กฎหมายตราสามดวง** (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2505).

2199-2231)²² ก็เท่ากับเป็นการสะท้อนให้เห็นว่า เมือง “ทณบุรี” เป็นชื่อเรียกของ “บางกอก” ในทางราชการ

ข้อคิดเห็นดังกล่าวดูเหมือนจะมีความสอดคล้องกันกับข้อคิดเห็นเรื่อง “ชื่อบ้านชื่อเมือง” ในหนังสือจดหมายเหตุ “The Bangkok Recorder” ฉบับวันที่ 1 มีนาคม ค.ศ. 1865 ดังนี้

เมืองหนึ่งมีชื่อสองอย่างสามอย่าง, ฤๅวัดหนึ่งมีชื่อสองอย่างสามอย่าง, ตามคำหลวงแลคำราษฎร, แลคำเก่าคำใหม่, เมืองที่เป็นเมืองหลวงเมืองไทยบัดนี้, แต่เดิมเป็นหัวเมืองชื่อธนบุรี, เป็นภาษาสังสกฤต. เขียนตามครุฑที่เขาแปลงตั้ง สกฤต เป็นหนังสือโรมดังนี้. Dhonapuri. จะเขียนอย่างเสียงไทยอ่านไม่ได้. แต่คำนี้ใช้ในหนังสือราชการ, แต่คำตลาดเรียกเมืองบางกอกทั้งนั้น, ก็คนต่างประเทศ เดียวนี้ก็เอาคำไพร่คนทั้งบ้านทั้งเมืองไปเรียกบางกอก, มาบางกอก, อยู่บางกอก, ตามคำคนเปนอันมากพูดกัน. ก็ไม่มีใครว่าไรเพราะเป็นคำไทยแท้. แต่ที่จริงนั้น ควรจะเปนบางกอกอยู่, แต่ปากคลองบางกอกใหญ่ขึ้นไป, ปากคลองบางกอกน้อยลงมา, เพราะที่อื่นก็ชื่อลำปลิว, ลำเพง, คอกควาย, ลำหระ, ดาวง, อะไร ๆ ไป. แต่ซึ่งเรียกบางกอกตลอดไปนั้น, เพราะบ้าน ย่าน เรือนติดกันไปแต่บางกอก, ก็จึงชื่อบางกอก, ตัดใจความว่า, พระนครนี้ เจ้าของท่านก็ให้ชื่อวารัน โกสินทร มหินทรายุทธยา. และชื่อโบราณก็มีมาว่าธนบุรี เคารพก็มีว่ากรุงเทพมหานคร. ก็ชาวในเมือง, นอกเมืองทั้งปวง, เห็นว่าชื่อเหวนี้เรียกยากไปทั้งหมด, เรียกแต่ว่า บางกอกตามคำ เป็นอันมาก. ของที่ลงเปนแผนเปนตัวอย่างอยู่ ควรยอมใช้ได้ไม่เถียง, เขียนอยู่แล้ว. ถึงเมืองนครเขื่อนขันธ์, เมืองสมุทรปราการ, ชื่อมี, ชาวบ้านชาวเมืองก็เรียกว่า ปากลัด ปากน้ำ, คนเทศเขาก็เรียกปากลัด, ปากน้ำ, ตามไปก็ควรอยู่ได้ง่าย. เมืองฉะเชิงเทราเป็นชื่อเขมร. คนทั้งปวงเรียกแปดริ้ว, คนนอกประเทศก็เรียกแปดริ้วด้วย, ก็ง่ายตามคนเปนอันมาก. แต่เมืองเพชรบุรี, คำคนเปนมากทั้งบ้านทั้งเมืองเขาเรียก พริบพริบ้าง, เพดพริบ้าง, ก็ที่เขาเรียกเพชรบุรี, เป็นคำสังสกฤตเป็นแต่คำหลวง, อย่างธนบุรี, นนทบุรี, นครเขื่อนขันธ์, สมุทรปราการ, ฉะเชิงเทรา. แลเห็นว่าถ้าจะเรียกกรุงเทพมหานคร, ว่าบางกอกแลที่อื่นว่าปากน้ำ,

²² สมเด็จพระพนรัตน์, พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน, หน้า 470.

ปากลัด, ตลาดขวัน, แแปดริ้วแล้ว, เพชรบุรี, จะเรียกตามคำคนมากกว่าพริบพรี, ฤาเพดพรี, จึงจะสมกัน²³

อย่างไรก็ตาม หากพิจารณาเนื้อหาในพงศาวดารสมัยหลังลงมา คือ ในสมัยสมเด็จพระเจ้าเสือ (พ.ศ. 2246-2252) จะพบทั้งคำว่า “บางกอก” และ “เมืองธนบุรี” ปรากฏอยู่ในเรื่องราวที่ว่าด้วยพระราชดำริการขุดคลองโคกขาม โดยคำว่า “บางกอก” ปรากฏอยู่ในส่วนที่กล่าวถึงการขุดคลองลัดบางกอก และคำว่า “เมืองธนบุรี” ปรากฏตามเนื้อหาดังต่อไปนี้

แต่ครั้งนี้จะขุดคลองโคกขามให้เป็นเกียรติยศไว้ตราบเท่ากัลปาวสาน ซึ่งพระยาจักรีก็เกณฑ์เอาเลขหัวเมืองนนทบุรี, เมืองธนบุรี, เมืองนครชัยศรี, เมืองสาครบุรี, เมืองสมุทรสงคราม, เมืองเพชรบุรี, เมืองราชบุรี, เมืองสมุทรปราการ ได้พลเมืองทั้งปวงสามหมื่นเศษ...²⁴

ดังนั้นจึงอาจเป็นไปได้เช่นกันว่า “บางกอก” คือ “บาง” หนึ่งในเมืองธนบุรี และการที่ปรากฏคำว่า “บางกอก” ในแผนที่ชาวยุโรปก็น่าจะมีสาเหตุมาจากความเข้าใจว่า “บางกอก” คือพื้นที่ทั้งหมดที่เป็น “เมืองธนบุรี” เนื่องจาก “เพราะบ้านย่านเรือนติดกันไปมาแต่บางกอก ก็จึงชื่อ บางกอก”

และเมื่อ “บางกอก” เป็นส่วนหนึ่งของ “ธนบุรี” ประเด็นต่อมาที่ควรพิจารณาก็คือ บางกอกควรตั้งอยู่บริเวณใดของเมืองธนบุรี

ได้กล่าวมาข้างแล้วว่า สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงดำริว่า “บางกอก” ควรมีที่ตั้งอยู่บริเวณปากคลองบางกอกน้อย ส่วนบริเวณปากคลองบางกอกใหญ่ ยังไม่ทรงเชื่อนักว่าจะเป็นพื้นที่ของบางกอกด้วย เนื่องจากมักจะถูกเรียกว่า “คลองบางหลวง” ดังนั้นจึงควรจะเป็นที่ตั้งของ “ตำบลบางหลวง” แต่ในหนังสือจดหมายเหตุ The Bangkok Recorder ได้กล่าวว่า “คลองบางหลวง” เป็นชื่อที่ถูกเรียกในสมัยกรุงธนบุรี เนื่องจากเป็น “คลองริมวังหลวง” ดังเนื้อหาต่อไปนี้

²³ สำนักราชเลขาธิการ, หนังสือจดหมายเหตุ The Bangkok Recorder เล่ม 1 จุลศักราช 1206-1207 (กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นท์ติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, 2537), หน้า 67-69.

²⁴ สมเด็จพระพนรัตน์, พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน, หน้า 577.

บางกอกใหญ่ นั้นพิเคราะห์ดูเถิด. ฟังป้อมแลบ้านหมอปัดเลทัยเมือง
ธนบุรีนั้นดอน, เพราะเป็นตลิ่งเดิม. ฟังข้างกะดิงเงินเข้าไปนั้นลุ่ม, เพราะเป็นเนื้อ
แม่น้ำ. เป็นต้นนี้เข้าไปจนพื้นวัดสังกระจายไป. ร่องน้ำก็เปลี่ยนไปปิดฝั่งน้ำโน้น,
ตั้งแต่บางยี่เรือเข้าไปลุ่มกลับมาอยู่ฝั่งหนึ่ง, ตรงบางยี่เรือค้ำ.

อย่างหนึ่งให้สังเกตด้วยวัด, วัดเรียงไปตามฝั่งข้างดอน, แต่ปากคลองไปจนวัดสัง
กระจาย, ก็ฝั่งข้างกะดิงเงินไม่มีวัด, เพราะเป็นแม่น้ำ. วัดไปมีฝั่งแม่น้ำเก่าคือ วัดดอกไม้, วัด
ใหญ่, วัดน้อย, บางไส้ไก่, วัดเหล่านี้มีอยู่ฝั่งแม่น้ำโบราณ, กลายเป็นวัดกลางสวนไปเสียแล้ว.
ไปถึงบางยี่เรือจึงมีวัดริมคลองเป็นฝั่งน้ำเก่า, ก็แนวฝั่งข้างวัดสังกระจายต่อไป, มีวัดดีวด,
วัดเจ้ามูล, อยู่ในฝั่งแม่น้ำเก่า เดียวนี้กลายเป็นวัดกลางสวนไปเสียแล้ว, คลองที่ด้านตั้งอยู่เดี่ยว
นี้ขึ้นเป็นคลองเดิมโบราณ. คลองนั้นแต่ชื่อว่าคลองบางหลวงแท้. ก็ถ้าบางกอกใหญ่ นั้นแต่
เดิม, ก็ใหญ่โตเท่ากับคลองบางกอกน้อย, แต่เพราะตั้งอยู่ใกล้เมืองธนบุรี, คนสร้างเข้าสร้าง
เรือนลงมามาก ปักถมที่ทางออกมา, ก็ทำให้แคบไป. ราษฎรเห็นว่าเลกว่าลำบางกอกน้อย,
ไม่ควรจะเรียกว่าบางกอกใหญ่, เห็นว่าเท่ากับลำบางหลวงเสียแล้ว, ก็เรียกว่าคลองบางหลวง
เสียทีเดียว. แต่ผู้รู้เป็นอันมากไม่ว่าอย่างนั้น, ว่าที่เรียกว่าคลองบางหลวงนั้น, เรียกเมื่อแผ่นดิน
ดินเจ้าตาก, เพราะเจ้าตากไปตั้งวังอยู่ที่วังกรมหลวงวงศาเดื้อยนี้, คนก็เรียกว่าวังหลวง, ก็ใน
คลองนั้นเจ้าตากให้ไปไต่บ้านราษฎรเป็นอันมากเอาเป็นที่หลวง, ประทานขุนนางและเจ้านาย
ในแผ่นดินนั้น. แลคนจะเดินเรือทางนั้นก็ต้องวังตัวต่าง ๆ, คนจึงเรียกว่าคลองหลวงบาง
หลวงไป, เพราะเป็นคลองริมวังหลวง. เหมือนกับจีนแต่จิวในแผ่นดินนั้นคนเรียกว่าจีน
หลวง, เพราะเป็นเมืองเดียวฤาพวกเดียวกันกับเจ้าตาก. แต่ในกระบวนราชการแล้วเคย
บาดหมายเพศทูลหว่าบางกอกใหญ่เสมออยู่, ไม่ใช่บางหลวงเลย. ไซ้ว่าคลองบางหลวงตั้งแต่
ด้านซ้ายเข้าไปข้างวัดปากน้ำ, นอกนั้นออกมายังคงเป็นบางกอกใหญ่²⁵

ดังนั้น “บางกอก” จึงอาจหมายถึง พื้นที่ทั้งบริเวณปากคลองบางกอกใหญ่และบางกอก
น้อย ซึ่งเมื่อมีการขุดคลองลัดบางกอกเชื่อมบริเวณปากคลองบางกอกใหญ่และปากคลองบางกอก
น้อยในสมัยสมเด็จพระไชยราชาธิราช จึงทำให้พื้นที่ทั้งสองบางนี้เชื่อมต่อกัน ดังนั้น “บางกอก”
จึงเป็นส่วนหนึ่งของเมือง “ธนบุรี” แต่ “บางกอก” คือ “เมืองธนบุรี” ในความเข้าใจของชาวยุโรป

²⁵ สำนักพระราชเลขาธิการ, หนังสือจดหมายเหตุ The Bangkok Recorder เล่ม 1 จุล
ศักราช 1206-1207, หน้า 68.

แผนที่ที่ 2.2 แสดงการไหลของแม่น้ำเจ้าพระยาที่บริเวณเมืองบางกอก
ในสมัยก่อนและหลังการขุดคลองจัด ทำให้ผืนดินของเมืองบางกอกแบ่งเป็น 2 ฝั่ง²⁶

²⁶ วารสารศิลปวัฒนธรรม 10, 8 (มิถุนายน 2532): 77.

2.2 ด้านขนอนทมนบุรี – ด้านขนอนบางกอก: พัฒนาการของเมืองภายหลังการขุดคลองบางกอก และการวิเคราะห์จุดหมายเหตุการณ์เดินทางมายังกรุงศรีอยุธยาของชาวต่างชาติ

จากหัวข้อที่ได้กล่าวถึง ธนบุรี-บางกอกนั้น สามารถสรุปได้ว่า “บางกอก” เป็นคำ “ราชบุรี” ที่ใช้เรียก “ธนบุรี” ซึ่งเป็นชื่อเมืองในทางราชการ ดังนั้นที่ตั้งของ “บางกอก” จึงอยู่บริเวณเดียวกันกับ “ธนบุรี” ซึ่งก็หมายความว่า “ขนอนบางกอก” ในบันทึกเรื่องสัมพันธ์ไมตรีระหว่างประเทศไทยกับนานาประเทศในศตวรรษที่ 17 ที่พ่อค้าชาวฮอลันดากล่าวถึงนั่นคือ “ขนอนทมนบุรี” นั่นเอง

มีเนื้อหาบางแห่งในบันทึกดังกล่าวที่สามารถทำให้ทราบถึงสภาพของ “ขนอนบางกอก” ในขณะนั้น ดังที่ปรากฏในคำบรรยายว่าด้วยกรุงสยาม เมืองสำคัญ และเรื่องอื่นๆ ว่าด้วยสยาม (ค.ศ. 1617-1618 / พ.ศ. 2160 – 2161) ซึ่งเนื้อหาตอนหนึ่งได้กล่าวถึง “ขนอนบางกอก” ว่า “จากปากน้ำเข้าไป 15 ไมล์ เป็นที่ตั้งของเมืองล้อมรอบไปด้วย กำแพงมีชื่อว่า “บางกอก” ณ ที่นี้เป็นที่ตั้งของด่านภาษีแห่งแรก เรียกว่า “ขนอนบางกอก” (Canon Bangkok)”²⁷

ขนอนบางกอก คือด่านที่เก็บภาษี ทั้งยังเป็น “เมือง” ที่มีกำแพงล้อมรอบแล้ว นอกจากนี้หนังสือของนายอดัม เดนตัน พ่อค้าชาวอังกฤษที่มีไปถึงบริษัทอีสต์อินเดียของอังกฤษ ซึ่งถูกเขียนขึ้นที่เมืองปัตตานี ลงวันที่ 5 ตุลาคม ค.ศ. 1614 (พ.ศ. 2157) ก่อนหน้าการเขียนคำบรรยายว่าด้วยกรุงสยาม ซึ่งถูกตีพิมพ์รวมในเล่มนี้ ก็ได้กล่าวถึงเมือง “บางกอก” ไว้เช่นเดียวกันดังนี้

...วันที่ 17 ข้าพเจ้าพร้อมด้วยสามชาวพื้นเมืองได้ออกเดินทางล่องเรือไปตามลำน้ำ ขึ้นไปทางเหนือประมาณ 20 ไมล์ จึงได้มาถึงเมืองที่มีชื่อว่า บางกอก เจ้าเมืองบางกอกได้ออกมาต้อนรับคณะเราเป็นอย่างดี และได้กรุณาจัดหาเสบียงสัมภาระของกินของใช้ที่จำเป็นมาให้ด้วย ... ส่วนเจ้าเมืองบางกอกเป็นผู้รับหน้าที่คุมเสบียงกรังและเชิญพระราชสาส์นตามมา ... วันที่ 24 ข้าพเจ้าได้กลับมาลงเรืออีกครั้งหนึ่ง ... ก็ได้ออกเรือล่องไปตามแม่น้ำ และได้มาถึงเมืองบางกอก ซึ่งเราเคยได้รับการต้อนรับอย่างสมเกียรติ ที่นี้เราได้ยื่นพระราชสาส์นของพระเจ้ากรุง

²⁷ บันทึกเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างประเทศไทยกับนานาประเทศในศตวรรษที่ 17, หน้า 105-107.

สยามให้แก่เจ้าเมือง ... เจ้าเมืองได้จัดตั้งสามชั้นให้เราอยู่ เป็นตึกค่อนข้างใหญ่ ยาว 8 ฟาธอม และกว้าง 5 ฟาธอม เป็นที่ที่หน้าอยู่และสะดวกสบายมาก...²⁸

บันทึกเรื่องการค้าขายกับกรุงสยามฉบับนี้ นอกจากจะกล่าวถึง “ขนอนบางกอก” คือ “เมืองบางกอก” ด้วยแล้วนั้น ยังอาจตีความได้อีกว่า ขนอนบางกอกไม่ได้เป็นแค่เพียงพื้นที่หน้าด่านสำหรับตรวจตราสินค้าและเรือที่ผ่านเข้าออกระหว่างกรุงศรีอยุธยาและประเทศ รวมทั้งเรียกเก็บภาษีอากร แต่ “ขนอนบางกอก” คือ “เมืองท่า” ที่มีหน้าที่รับรองพ่อค้าชาวต่างประเทศอีกด้วย

ดังนั้น หากยึดถืออายุของเอกสารฉบับนี้ คือประมาณ ค.ศ. 1612 / พ.ศ. 2155 ซึ่งตรงกับรัชสมัยของพระเจ้าทรงธรรม (พ.ศ. 2153 / 2153 – 2171) ลงมาแล้วนั้น “ทณบุรี” ก็คือ “เมืองท่า” สำหรับการติดต่อค้าขายกับต่างประเทศที่สำคัญมาก

นอกจากนี้ยังพบเหตุการณ์ต่าง ๆ ซึ่งเกิดขึ้นที่ “เมืองบางกอก” ที่น่าสนใจและแสดงให้เห็นความเป็นไปของ “เมืองบางกอก” จากเอกสารเล่มเดียวกันนี้คือ

1. จดหมายจากคอรินเลียส แวน ไนเอนโรด เขียนที่อยุธยา ถึง เอ็ช. แจนเซนที่ปัตตานี ลงวันที่ 3 พฤษภาคม ค.ศ. 1612 (พ.ศ. 2057) ที่กล่าวถึงการขับไล่ญี่ปุ่นในเมืองเพชรบุรี ดังนี้

ในวันเดียวกันนี้ได้มีการขับไล่ชาวญี่ปุ่นออกไปจากเมืองพริบพรี (เพชรบุรี) บ้างก็ถูกฆ่าฟันเสียชีวิต เนื่องจากชาวญี่ปุ่นได้กระทำเกินกว่าเหตุ พวกนี้จึงต้องอพยพไปอยู่ที่บางกอก ซึ่งเป็นที่ปลอดภัยและพวกเขาสามารถอยู่กันอย่างไม่ต้องเกรงกลัวใคร²⁹

2. บันทึกประจำวันเขียนโดย เอเดมัน เซเยอร์ ระหว่างการเดินทางจากเมืองฟิรานโด (อิราโตะในปัจจุบัน) ถึงกรุงสยามทั้งไปและกลับ ดังนี้

วันพุธที่ 11 มกราคม ค.ศ. 1616 วันนี้เรามาถึงบางกอก และได้พบกับเรือชื่อ โซเบเย โดโน จอดทอดสมอยู่ ทันใดนั้นก็มီး้าใช้จากเจ้าเมืองบางกอกส่งมาหาเรารวม 4 นาย บอกให้เราทราบว่าเราจะต้องขึ้นไปเฝ้าพระเจ้ากรุงสยาม และจากนั้นเราจึงได้พบท่านเจ้าเมือง และได้นำของกำนัลไปมอบให้ดังนี้

²⁸ บันทึกเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างประเทศไทยกับนานาประเทศ ในศตวรรษที่ 17, หน้า 50.

²⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 56-58.

ให้แก่เจ้าเมืองบางกอก

เครื่องถ้วยชามญี่ปุ่น	1	ชุด
ดาบญี่ปุ่นใบกว้าง	1	เล่ม
หางปลากระเบน	2	มัด [2 Strengees of cuttell (cuttles) fish]
หนังปลาลาย	2	มัด [2 Strengees of bonette (bonital)]
ผ้า	10	พับ

ของกำนัลที่มอบให้แก่ข้าราชการสำนักคนสำคัญ 4 ท่านที่ประจำอยู่ที่เมืองบางกอก คือ ดาบ (cattanes) รวม 4 ชุด

วันนี้เจ้าเมืองได้ส่งเรือรบมาให้ข้าพเจ้าเพื่อจะได้เอาจดหมายไปส่งให้ที่ Meacod (อยุธยา)

วันอังคารที่ 17 (มกราคม ค.ศ. 1616) วันนี้ข้าพเจ้าได้ไปหาหัวหน้าพ่อค้าชาวโปรตุเกส เขาสัญญาว่าจะขายหนังสือให้ 2,000 แผ่น กับไม้แดงอีก 1,000 หาบ ตามราคาท้องตลาดในขณะนั้น วันนี้ได้แวะไปเยี่ยมท่านแม่ทัพเรือเพื่อปรึกษาเรื่องการเข้าเฝ้าและหาทางซื้อไม้มาบรรทุกเรือให้เต็มลำ ท่านแม่ทัพสัญญาว่าจะให้ความช่วยเหลือและเป็นมิตรดีต่อเรา³⁰

จากข้อความในบันทึกที่ยกมาทั้งหมดนั้น แสดงให้เห็นว่า บางกอกหรือเมืองธนบุรีในขณะนั้นเป็นเมืองที่เต็มไปด้วยกิจกรรมต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับการค้าขายระหว่างประเทศ และแสดงให้เห็นถึงขั้นตอนการค้าขายสมัยนั้น ที่การค้าขายจะต้องมีการนำของกำนัลมามอบให้แก่เจ้าเมือง หรือในบทพระไอยการอาชญาหลวงเรียก “นายพระขนอน” เสียก่อน เพื่อเป็นการผูกไมตรี และฝ่ายไทยจะได้อำนวยความสะดวกให้ ซึ่งจากบันทึกประจำวันของเอดมัน เซเซอร์ นี้เอง ทำให้ทราบว่านายพระขนอนทณบุรี หรือเจ้าเมืองบางกอก จำเป็นจะต้องเป็นผู้นำที่มีความรู้และมีความสามารถในการจัดการที่เกี่ยวกับการค้าด้วย

นอกจากนี้จากจดหมายของคอร์เนเลียส แวน ไนเยนโรด ที่กล่าวถึงการอพยพของชาวญี่ปุ่นที่เพชรบุรีมาบางกอก และการเจรจาซื้อขายระหว่างพ่อค้าชาวฮอลันดาและโปรตุเกส ตามที่ยกมาข้างต้นก็แสดงให้เห็นว่า บางกอกเป็นทั้งสถานที่รับรองและที่พักชั่วคราวของชาวต่างชาติ ทั้งยังเต็มไปด้วยการเจรจาตกลงค้าขายกันระหว่างหมู่พ่อค้า ซึ่งในประเด็นนี้จึงทำให้เห็นว่า “บางกอก”

³⁰ บันทึกเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างประเทศไทยกับนานาประเทศ ในศตวรรษที่

จำเป็นจะต้องมีการปรับปรุงสภาพพื้นที่เพื่อตอบสนองกิจกรรมทางด้านการค้าดังกล่าว และด้วยเหตุที่ “บางกอก” เปรียบเสมือนเส้นทางหน้าด่านก่อนการที่ชาวต่างชาติจะเข้าไปค้าขายกับกรุงศรีอยุธยา นี้เอง จึงอาจเป็นจุดเริ่มต้นที่ทำให้บางกอกมีพัฒนาการสู่ความเป็น “เมือง”

ในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช พระองค์ทรงตระหนักถึงความสำคัญของเมืองบางกอกว่าตำแหน่งที่ตั้งของเมืองบางกอกมีความสำคัญทั้งทางด้านยุทธศาสตร์และการค้าจึงโปรดเกล้าให้สร้างป้อมปราการขึ้นดังปรากฏในพงสาวดารว่า

อยู่มาเพลานึ่งเจ้าพระยาสมุหนายกกราบทูลพระกรุณาว่า, เมืองพระพิษณุโลกเป็นหัวเมืองใหญ่กว่าฝ่ายเหนือ, แลที่ทางซึ่งจะรับราชศัตรูเพื่อจะมีมานั้น, เห็นมีสู้มนั่นคง. แลจะขอพระราชทานก่อป้อมใหญ่ไว้สำหรับเมือง. อนึ่งฝ่ายข้างปากใต้เล่า, ขอให้ก่อป้อมใหญ่ไว้ ณ เมืองธนบุรีทั้งสองฝั่งแม่น้ำ, แลจะทำสายโซ่อันใหญ่จึงขวางน้ำตลอดถึงกันทั้งสองฝั่งปาก, สำหรับป้องกันอริราชไพรีจะมีทางทะเล. สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวตรัสเห็นชอบด้วย โดยถ้อยคำเจ้าพระยาวิชาเยนทร์กราบทูลนั้น. แลทรงพระกรุณาดำรัสให้เจ้าพระยาวิชาเยนทร์เป็นแม่กองก่อป้อม ณ เมืองพิษณุโลก, แลเมืองธนบุรีนั้น, แล้วเสร็จทั้งสองตำบล.³¹

จากเนื้อหาตอนนีในพงสาวดารจะพบว่า เมืองธนบุรีหรือบางกอก ไม่เพียงแต่จะมีทำเลที่ตั้งที่เหมาะสมในการเป็นเมืองท่า แต่ยังมีมีความสำคัญในด้านยุทธศาสตร์อีกด้วย จนกระทั่งจำเป็นต้องมีการสร้างป้อมไว้ทั้งสองฝั่งของแม่น้ำเจ้าพระยา และเนื่องจากความที่เมืองธนบุรีมีแม่น้ำเจ้าพระยาไหลผ่านกลางเมือง จึงมีการป้องกันด้วยการใช้โซ่ขนาดใหญ่ซึ่งขวางแม่น้ำ

สมเด็จพระนารายณ์มหาราชจึงโปรดเกล้าฯให้นายช่างชาวฝรั่งเศสสร้างป้อมปราการขึ้นทางฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยาบริเวณปากคลองบางกอกใหญ่คือป้อมวิชัยประสิทธิ์ก่อน แล้วโปรดเกล้าฯให้สร้างเพิ่มเติมขึ้นอีกป้อมหนึ่งทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา³² ทรงแต่งตั้งนาย

³¹ สมเด็จพระพนรัตน์, พระราชพงสาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน, หน้า 470-471.

³² กรมศิลปากร, จดหมายเหตุการอนุรักษ์กรุงรัตนโกสินทร์ (กรุงเทพฯ: สหประชาพาณิชย์, 2525), หน้า 27.

ทหารชาวฝรั่งเศส ชื่อ เซอวาลิเออร์ เดอ ฟอรั้ง เป็นเจ้าเมืองบางกอก ที่ตำแหน่ง ออกพระศักดิ์สงคราม และโปรดเกล้าให้มีทหารประจำการอยู่ที่ป้อม เป็นทหารไทยฝึกหัด จำนวน 400 คน และทหารต่างชาติชาวโปรตุเกส และพวกลูกครึ่งโปรตุเกสอยู่สองกองกองละ 40 คน³³ ทำให้เมืองบางกอกมีผู้คนคับคั่งมากขึ้น ดังจะเห็นได้จากการต่อสู้รบกับแขกมกคะสันในปี พ.ศ. 2230 วันเดียวมีคนตายถึง 366 คน³⁴

ชาวต่างชาติที่เข้ามาติดต่อกับกรุงศรีอยุธยาในสมัยนั้น ได้บันทึกถึงเมืองบางกอกไว้หลายด้านเช่นในจดหมายเหตุลาลูแบร์ได้กล่าวถึงเมือง บางกอก ไว้ว่า

บนเส้นแม่น้ำสายนี้ ห่างจากทะเลลึกเข้าไป 7 ลี เป็นที่ตั้งของเมืองบางกอก และข้าพเจ้าใคร่จะกล่าวว่า คนชาวสยามไม่ค่อยนิยมปลูกเรือนอยู่ตามชายฝั่งมากนัก ซึ่งความจริงก็อยู่ห่างจากตัวเมืองไม่ถึงวัน แต่มักชอบไปปลูกที่พักอาศัยอยู่ตามชายแม่น้ำที่ขึ้นล่องสะดวกแก่การค้าทางทะเลเสียเป็นส่วนมาก ส่วนนามตำบลแห่งที่เหล่านี้ก็น่าจะเรียกว่า เมืองท่าเรือ ก็ถูกชาวต่างประเทศเปลี่ยนนามเสียหมดสิ้น เช่น เมืองบางกอก ก็เรียก ธน เขียนเป็นในภาษาสยาม และคำว่า บางกอก (Bancok) มิมาให้เรียกกันอย่างไรก็ไม่มีใครรู้ ทั้ง ๆ ที่ชื่อตำบลของสยามมักขึ้นต้นด้วยคำว่า บ้าน (Ban) อันหมายความว่า หมู่บ้านก็ตาม³⁵

จดหมายเหตุการเดินทางครั้งที่ 2 ของบาทหลวงคาซาร์ต ได้กล่าวถึงขั้นตอนการแจ้งความประสงค์ที่จะต้องการเข้าสู่พระราชอาณาจักรที่เมืองบางกอก ดังนี้

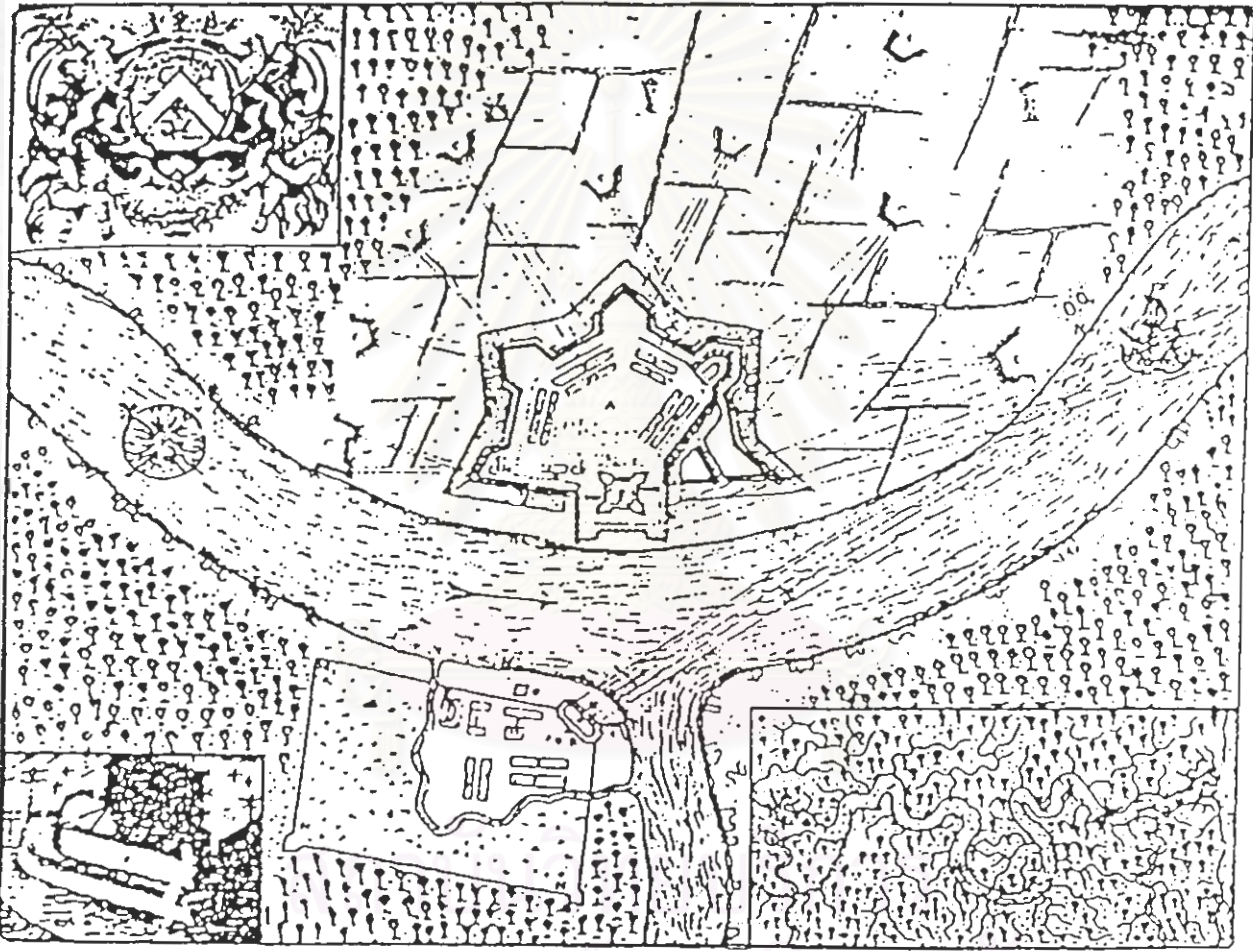
ยังมีกฎราชอาณาจักรกำหนดให้เขาแจ้งการมาถึงของคนต่อ ราชสำนัก และรายงานข้อความสำคัญต่าง ๆ ให้ทางราชสำนักทราบ เขาจึงทำหนังสือด่วนส่งไปยังเมืองละโว้ พร้อมด้วยสมุดไทยเล่มใหญ่ ซึ่งแจ้งนามเรือรบของเรา นาม

³³ **จดหมายเหตุฟอรั้ง** แปลโดย หม่อมเจ้าดำรงสดดำรง, พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงพระศพพระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นเทพวงศาโรทัย 7 เมษายน 2486 (กรุงเทพฯ: บริษัทไสภณพิพัฒน์การ, 2486), หน้า 99.

³⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 125

³⁵ ลาลูแบร์, **จดหมายเหตุลาลูแบร์ ฉบับสมบูรณ์**, แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ก้าวหน้าวิบูลพา, 2510), หน้า 14.

แผนที่ที่ 2.3 แสดงป้อมเมืองธนบุรี
เมื่อคราวรบกับฝรั่งเศสในสมัยต้นแผ่นดินพระเพทราชา พ.ศ. 2231³⁶

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

³⁶ คณะกรรมการจัดงานสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ 200 ปี, จดหมายเหตุการอนุรักษ์กรุงรัตนโกสินทร์ (กรุงเทพฯ: สหประชาพานิชย์, 2525), หน้า 26.

ของนายเรือผู้บังคับการ จำนวนทหาร กะลาสี และปืนใหญ่ที่ติดต่อบุคคลที่ขึ้นบก และที่จะไปจนถึงกรุงศรีอยุธยา เพื่อธุระอะไร เป็นรายละเอียดที่เขาจะสามารถทราบได้...”³⁷

ดังนั้นการที่ชาวต่างประเทศจะเดินทางเข้าไปยังกรุงศรีอยุธยาได้นั้น จึงจำเป็นจะต้องมีการแจ้งรายละเอียดต่าง ๆ ให้ทางฝ่ายไทยทราบเสียก่อน และด้วยเหตุที่เจ้าเมืองบางกอกจะต้องแจ้งรายงานการมาถึงของชาวต่างชาตินี้เอง จึงทำให้เมืองบางกอกจำเป็นจะต้องจัดที่พักรับรองชาวต่างประเทศต่าง ๆ เพื่อรอการตอบรับและอนุญาตให้เรือแล่นผ่านไปยังกรุงศรีอยุธยาได้ ซึ่งนอกจากจะต้องจัดที่พักรับรองแล้วนั้น ทาง “บางกอก” จะต้องจัดเสบียงอาหารและพาหนะไว้ให้ด้วยเช่นกัน

เนื้อหาที่บาทหลวงตาซาร์ตได้กล่าวถึงการจัดเสบียงอาหารและพาหนะทางฝ่ายเมืองบางกอกนั้น ย่อมเป็นการยืนยันได้ถึงความฐานะการเป็นเมืองท่าของบางกอก และหน้าที่ดังกล่าวนี้ก็ได้ปรากฏในบันทึกของพ่อค้าชาวฮอลันดาในช่วง ค.ศ.1614 ซึ่งได้กล่าวไปแล้วเช่นเดียวกัน โดยมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

ข้าพเจ้าพบความเปลี่ยนแปลงขนานใหญ่ภายในป้อมปืน เจ้าเมืองคนเก่าได้ออกไปแล้ว และ ม.เดอ ฟัวร์แบ็งที่จะต้องมารับตำแหน่งแทนก็มีได้อยู่ ณ ที่นั้นแล้ว มีร้อยเอกชาวปอร์ตุเกสแก่ๆ คนหนึ่งมารับตำแหน่งแทน ม.เดอ โบเรอการ์ด ซึ่งได้รับพระบรมราชโองการจากสมเด็จพระเจ้ากรุงสยามให้ไปยังเมืองตะนาวศรี (Tenasserim) เพื่อทำการปราบจลาจลที่เกิดขึ้นระหว่างชาวอังกฤษกับชาวสยาม เจ้าเมืองบางกอกคนใหม่นี้รู้จักกับข้าพเจ้าแล้วที่กรุงศรีอยุธยา แต่ก่อนเดินทางไป (ประเทศฝรั่งเศส) ได้ต้อนรับข้าพเจ้าเป็นอันดี และเสนอตัวรับใช้ด้วยประการต่างๆ พอทราบว่ามิใช่ผู้แทนวิสามัญของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอีกสองท่าน อยู่ที่สันดอนสยาม ก็จัดสัมภาระไม้ สัตว์ปีกกับเนื้อสดส่งไปให้ที่เรือ แล้วส่งหนังสือด่วนฉบับที่สองไปยัง ม.ก็องสแตงซ์ เพื่อรายงานเรื่องราวให้ทราบ

เรามีอาหารการกินอย่างเหลือเฟือไปได้ช้านาน เขาไม่ยอมให้ขาดแคลนสิ่งใดเลยเพื่อแสดงให้เห็นประจักษ์ว่าเขาต้องการต้อนรับขับสู้เราเป็นอันดี ความพอ

³⁷ บาทหลวง กวีร์ ตาซาร์ต, “บาทหลวงตาซาร์ตและคณะเดินทางมาถึงประเทศสยาม,” จดหมายเหตุการเดินทางครั้งที่ 2 ของบาทหลวงตาซาร์ต ค.ศ. 1687-1688, แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2519), หน้า 61.

ใจอันใหญ่หลวงที่ข้าพเจ้าได้รับจากเขาก็คือ เขาได้มอบเรือบัลลังก์ขนาดเบาและ
น้ำหนักให้ข้าพเจ้าลำหนึ่ง เพื่อเดินทางต่อไปจนกระทั่งถึงกรุงศรีอยุธยา”³⁸

ในปลายสมัยของสมเด็จพระนารายณ์มหาราชได้เกิดเหตุการณ์ไม่สงบขึ้นพระเพทราชา
ปฏิวัติยึดอำนาจสถาปนาตนเองเป็นกษัตริย์และทำการขับไล่ทหารชาวฝรั่งเศสที่ดูแลป้อมที่เมือง
บางกอกให้ออกนอกราชอาณาจักรและทำลายป้อมทางฝั่งตะวันออกของฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาลงเสีย
เนื่องจากมีขนาดใหญ่โตไม่สามารถที่จะดูแลรักษาไว้ได้จึงเหลือแต่ป้อมทางฝั่งตะวันตกของแม่น้ำ
เจ้าพระยาแต่เพียงป้อมเดียว³⁹

ความสำคัญในฐานะเป็นพื้นที่ยุทธศาสตร์ของบางกอกหรือธนบุรี ได้ปรากฏขึ้นอีกครั้งใน
ช่วงสงครามไทย-พม่า คราวเสียกรุงครั้งที่ 2 รวมทั้งในช่วงเวลาต่อมา ซึ่งได้รับการสถาปนาให้
เป็นเมืองหลวงแห่งใหม่ในสมัยกรุงธนบุรี ดังรายละเอียดที่จะกล่าวถึงต่อไปนี้

เมืองบางกอก – ธนบุรี: พื้นที่ยุทธศาสตร์และการเสียกรุงครั้งที่ 2

สงครามระหว่างไทยกับพม่า ในสมัยสมเด็จพระเจ้าเอกทัศ (พ.ศ. 2301-2310) ก่อให้เกิดการ
ล่มสลายของศูนย์กลางอำนาจทางการเมืองที่กรุงศรีอยุธยา ซึ่งในช่วงเวลานี้พงศาวดารกรุงศรีอยุธยา
ฉบับต่าง ๆ มักจะบันทึกเหตุการณ์ไว้ค่อนข้างละเอียด

การยกทัพมาทำสงครามของพม่าในครั้งนี้ ไม่น่าจะเกิดขึ้นเนื่องจากความอ่อนแอของสถาบัน
กษัตริย์กรุงศรีอยุธยา ซึ่งในพงศาวดารไทยมักจะเสนอภาพของกษัตริย์ในราชวงศ์บ้านพลูหลวงอัน
เป็นราชวงศ์สุดท้ายในลักษณะที่โหดร้ายและไร้เหตุผล แต่การทำสงครามครั้งนี้ในพงศาวดารฉบับ
หอแก้ว และกองบงของพม่า กลับระบุไว้ตรงกันว่า พระเจ้ามังระโปรดให้มีการเตรียมการในการ
เข้าโจมตีกรุงศรีอยุธยาล่วงหน้าอย่างเป็นระเบียบแบบแผน และทางฝ่ายกรุงศรีอยุธยาเองก็ได้มีการ
เตรียมการรบอย่างเข้มแข็ง แต่การพ่ายแพ้ในครั้งนี้ก็เนื่องมาจาก การที่พม่ายกทัพมายังกรุงศรีอยุธยา
ในลักษณะปิดล้อมและตัดความช่วยเหลือจากหัวเมืองรอบนอกทุกทิศทาง หรืออาจกล่าวได้ว่า
กรุงศรีอยุธยากับพม่า มีรูปแบบการทำสงครามที่แตกต่างกัน คือ พม่ามีรูปแบบสงครามเชิงรุก

³⁸ บาทหลวง กวีย์ ตาซาร์ต, “บาทหลวงตาซาร์ตและคณะเดินทางมาถึงประเทศสยาม,”
จดหมายเหตุการเดินทางครั้งที่ 2 ของบาทหลวงตาซาร์ต ค.ศ. 1687-1688, หน้า 62.

³⁹ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชพงศาวดารฉบับพระ
ราชหัตถเลขา, หน้า 122.

(Offensive Warfare) ในขณะที่กรุงศรีอยุธยาเป็นแบบสงครามเชิงรับ (Defensive Warfare)⁴⁰ ดังที่ปรากฏในเนื้อหาการรบระหว่างไทยและพม่าในพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาเอง ที่ฝ่ายไทยมักจะ เป็นฝ่ายรับโดยตลอด

ปฏิบัติการสงครามขั้นสุดท้ายของพม่าซึ่งทำให้มีชัยชนะเหนือกรุงศรีอยุธยา ภายหลังจาก ยุทธการปิดล้อมกรุงศรีอยุธยาเป็นเวลา 1 ปี 2 เดือน ก็คือ การขุดอุโมงค์และเผาธรรมาคารกำแพง เมืองให้ทรุด ตลอดจนมีการระดมยิงปืนเข้ามากรุงศรีอยุธยา รวมทั้งใช้กำลังทหารทั้งหมดเข้าจู่โจม จนฝ่ายกรุงศรีอยุธยาที่อยู่ในสภาวะบอบช้ำอยู่แล้วไม่สามารถต้านรับได้ ดังนั้นในสงครามในครั้งนี้ จึงทำให้กรุงศรีอยุธยาต้องพ่ายแพ้และถูกทำลายลงในที่สุด

และจากผลของสงครามเสียกรุงในครั้งนี้เอง ทำให้เมืองธนบุรีต้องยุติบทบาทที่มีมาตั้งแต่ สมัยอยุธยาตอนกลาง แต่อย่างไรก็ตาม ทางฝ่ายพม่าก็ได้แต่งตั้งนายทองอินให้รักษาการเป็นเจ้า เมืองธนบุรี ซึ่งปรากฏรายละเอียดในพงศาวดารดังต่อไปนี้

...แล้วจึงตั้งนายทองอินคนหนึ่งเป็นไทยเข้าเกลี้ยกล่อม ให้เรียกว่าเจ้าทองอินเป็น เจ้าเมืองธนบุรี ให้รวบรวมราษฎรซึ่งเหลือตกค้างอยู่นั้น อยู่รักษาเมืองธน ตำบล บางกอก แล้วก็ยกทัพเรือออกไปทางเมืองกาญจนบุรี...⁴¹

อาจกล่าวได้ว่าการมีฐานะเป็นเมืองป้อม เป็นบทบาทสุดท้ายของเมืองธนบุรีในสมัยกรุงศรี อยุธยา และการตั้งนายทองอินให้รักษาเมืองธนบุรี ก็เป็นเหตุการณ์ช่วงหัวเลี้ยวหัวต่อ ก่อนที่เมือง ธนบุรีจะก้าวสู่บทบาทใหม่ในฐานะการเป็นศูนย์กลางอำนาจทางการเมืองยุคใหม่ในสมัยกรุงธนบุรี

2.3 บางกอกในสมัยธนบุรี

ในช่วงเริ่มต้นรัชสมัยของสมเด็จพระเจ้าตากสิน สถานการณ์บ้านเมืองตกอยู่ในภาวะวิกฤติ ผู้คนต่างพากันล้มตาย อันเป็นผลมาจากภัยสงคราม ขว้ายากหนักแวง ประชาชนต่างพากันอด อดยาก เจ็บไข้ได้ป่วย ดังสะท้อนให้เห็นจากข้อความที่บรรยายสภาพบ้านเมืองในขณะนั้นว่า

⁴⁰ สุเนตร ชุตินทรานนท์, พม่ารบไทย : ว่าด้วยการสงครามระหว่างกับพม่า (กรุงเทพฯ: พิษณุเศส พรินท์ติ้งเซนเตอร์, 2537), หน้า 152.

⁴¹ สมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี, กฎหมายไทย, หน้า 458.

...ต่างพากันหิวโหย โธษแรงทั่วไป พรีตพราจจากญาติมิตร ลูกเมียทั้งหลายฉิบหาย
 วยร้ายจากเครื่องใช้สอย อุปโภคบริโภค ทรัพย์สิ้นเงินทอง แก้วแหวนข้าวของ
 ทั้งหลาย หาที่พึ่งมิได้ เป็นทุกต กำพร้าว ร้ายกาจเป็นอันมาก ปราศจากข้าวปลา
 อาหาร ผ่าผ่อน เครื่องนุ่งห่ม ชุบผอม เผือดผิด ร่างกายทรุดโทรมลงไปได้ แต่
 ต้นไม้ใบหญ้า เครื่องเถา เหล้าเปลือกใบไม้ ดอกผลพืชเป็นอาทิ เป็นอาหาร
 มนุษย์ทั้งหลายนั้นคุดกันเป็นหมู่ เป็นพวก ปล้นชิง เข้าเปลือก เข้าสวน เกลือ
 เป็นอาทิ ใค้อาหารบ้าง มิได้บ้าง ชุบผอมลง เนื้อเลือด ก็ลดน้อยลงไป รุมรังอยู่
 ด้วย ทุกข์ยากสาหัส ตายบ้าง ยังไม่ตายบ้าง...⁴²

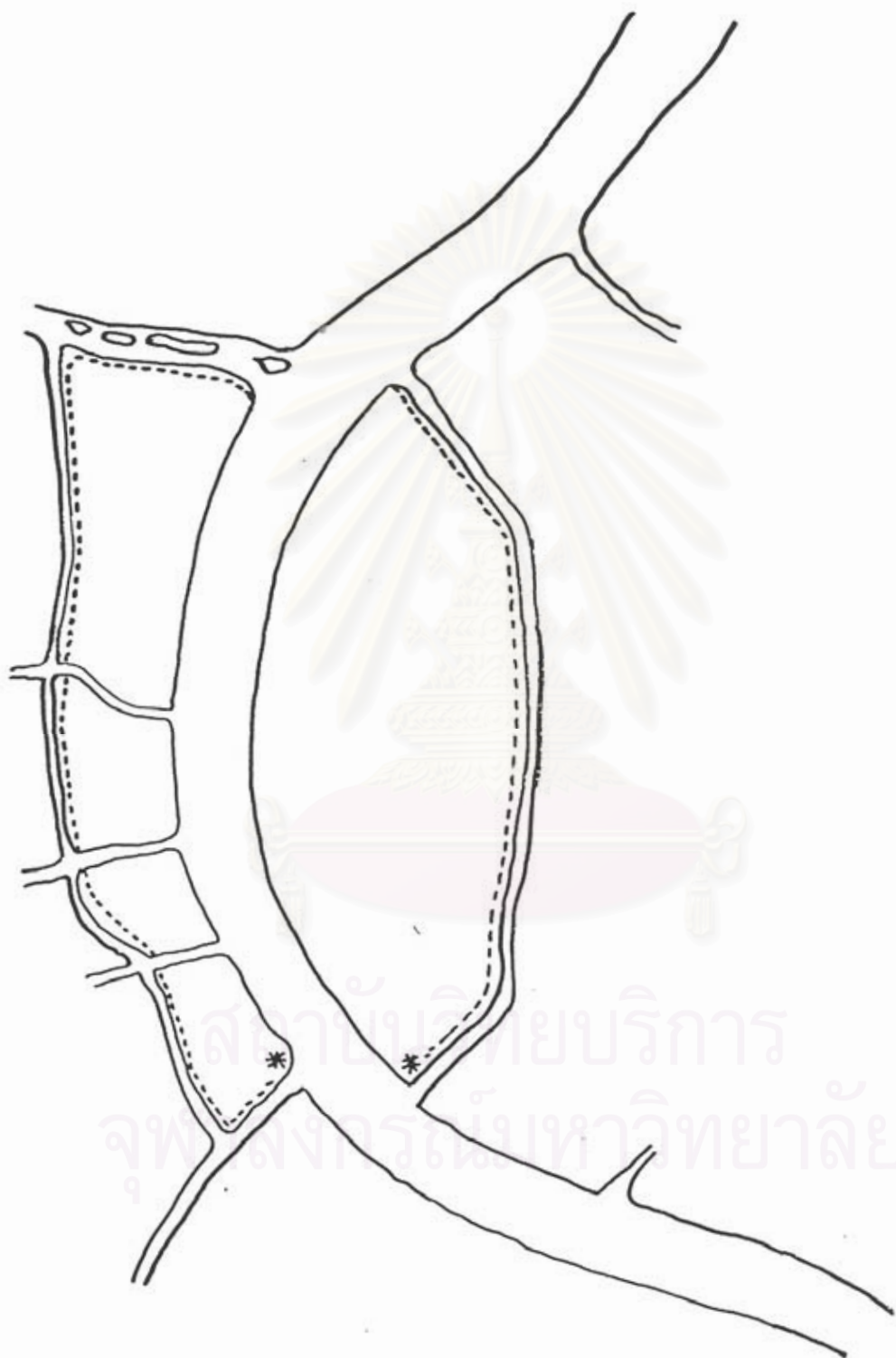
สภาพสถานการณ์บ้านเมืองในช่วงนี้ตกอยู่ในสภาวะคับขัน บ้านเมืองถูกทำลายย่อยยับ
 ประชาชนอดอยาก เป็นโรคภัยไข้เจ็บต่างๆ นานา ภายหลังจากที่มีการสถาปนากรุงธนบุรีเป็นราชธานี
 ใหม่สืบต่อจากกรุงศรีอยุธยา ปัญหาที่พระเจ้ากรุงธนบุรีต้องทำการแก้ไขมีมากมายหลายด้าน ไม่ว่าจะ
 เป็นปัญหาเรื่องปากท้องของประชาชน ปัญหาเรื่องการศึกษาสงเคราะห์ที่ยังไม่สงบ ปัญหาการก่อ
 สร้างกรุงธนบุรี ให้ทันก่อนที่พม่าจะยกทัพกลับเข้ามาบูรณอีกครั้ง

พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงเริ่มสร้างราชธานีแห่งใหม่โดยโปรดเกล้าให้ขุดคูเมืองขึ้นทั้งทางฝั่ง
 ตะวันตกและฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา โดยทางฝั่งตะวันตกได้ทำการขุดคลองเชื่อมระหว่าง
 คลองบางกอกน้อยและคลองบางกอกใหญ่ เริ่มจากข้างวัดท้ายตลาดขึ้นไปทางวัดมะกอกนอก (วัด
 แจ่ง) ผ่านวัดนาคจนออกคลองบางกอกน้อย⁴³ โดยมีขนาดกว้าง 6 เมตร ยาว 4 กิโลเมตร และมี
 ชื่อเรียกต่างๆ กัน ตามย่านที่ลำนํ้าไหลผ่าน คือ ตอนปากคลองบางกอกน้อยถึงสถานีรถไฟใน
 ปัจจุบัน เรียกคลองบ้านเนิน ตอนถัดไปที่ไหลมาถึงคลองวัดระฆังเรียกคลองบ้านช่างหล่อ ถัดไป
 จนถึงคลองมอญ เรียกคลองบ้านขมิ้น จากคลองมอญถึงคลองวัดแจ่ง (คลองวัดแจ่งนั้นเรียกอีกชื่อ
 หนึ่งว่าคลองนครบาล เนื่องจากตรงบริเวณนั้นเป็นที่ตั้งของกรมพระนครบาลในรัชสมัยของสมเด็จพระ

⁴² สมเด็จพระวันรัตน์, **สังคีตยวงศ์ พงศาวดารเรื่องสังคายนาพระธรรมวินัย**
 (กรุงเทพฯ: ห้างหุ้นส่วนศิริพร, 2521), หน้า 409-410.

⁴³ ชัย เรื่องศิลป์, **ประวัติศาสตร์ไทย สมัย พ.ศ. 2352-2453 ด้านสังคม** (กรุงเทพฯ:
 สำนักพิมพ์เรื่องศิลป์, 2517), หน้า 268.

แผนที่ที่ 2.4 แสดงอาณาเขตสมัยกรุงธนบุรี^{๔๔}

^{๔๔} ม.ร.ว.แตงน้อย สักดิ์ศรี และคณะ, องค์ประกอบทางกายภาพของกรุงรัตนโกสินทร์ (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2534), หน้า 16.

พระเจ้าตากสิน) เรียก คลองบ้านหม้อ และจากคลองวัดแจ้ง ไปออกคลองบางกอกใหญ่ เรียกคลอง วัดท้ายตลาด⁴⁵

ส่วนพื้นที่ทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยานั้น พระเจ้ากรุงธนบุรีได้โปรดเกล้าให้ขุด คลองคูเมือง เริ่มต้นที่บริเวณฝั่งตรงข้ามปากคลองบางกอกใหญ่ไปจนออกแม่น้ำเจ้าพระยาตรงข้าม กับปากคลองบางกอกน้อย โดยเรียกชื่อคูเมืองทางด้านนี้ว่า คลองคูเมืองด้านตะวันออก จากนั้นให้ ทำค่ายด้วยไม้ทองเหลืองทั้งต้นเป็นที่มั่นไว้พลางก่อน โดยเริ่มตั้งแต่มุมกำแพงเมืองเก่าไปจนถึงวัด บางหัวน้อย วกลงไปตามแนวแม่น้ำเจ้าพระยา กำแพงเมืองนั้นเพิ่งมาก่อนสร้างอย่างมั่นคงแข็งแรง ในปี พ.ศ. 2316 ดังที่ปรากฏในพงสาวดารว่า

...ไปริ้ออิฐกำแพงเก่า ณ เมืองพระประแดง และกำแพงค่ายพม่า ณ โขธิ์สามต้น และสี่กุก บางไทร ทั้งสามค่ายขนบรทุกเรือมาก่อนกำแพงและป้อมตามที่ถมเชิงดิน สามฟากทั้งสองด้าน เอาแม่น้ำไว้หว่างกลางเมืองเหมือนอย่างเมืองพิษณุโลก...⁴⁶

กำแพงเมืองที่สร้างจะล้อมรอบกรุงธนบุรีทั้งสองฝั่ง แต่จะเว้นว่างทางด้านริมแม่น้ำไว้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชวิจารณ์ไว้ว่า

...กำแพงพระนครทั้งสองฝั่งแม่น้ำ ได้สร้างขึ้นแต่ละฝั่ง 3 ด้าน ข้างริมแม่น้ำไม่มีกำแพง ฝั่งตะวันตกกำแพงตั้งแต่ป้อมวิชัยประสิทธิ์ ยื่นไปตามลำคลองบางกอก ใหญ่ จนถึงคลองข้างวัดโมลีโลก ไปตามหลังวัดอรุณ ไปออกบางกอกน้อยที่หลัง วัดอัมรินทร์ เป็นคูพระนคร แล้วเลี้ยวลงมาตามแนวคลองบางกอกน้อย จนถึงแม่น้ำข้างฝากนี้ ตั้งแต่ ป้อมวิชัยเขนทร์ คือ ที่สุนันทาลัย มาตามแนวคลองตลาด คลองหลอด จนถึงคลองโรงไหมวังหน้า...⁴⁷

⁴⁵ ฉัตรภรณ์ พิรุณศักดิ์, พัฒนาการของบางกอกฝั่งตะวันตก พ.ศ. 2325 – 2369 (วิทยานิพนธ์ปริญญาามหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ มหาวิทยาลัย ศิลปากร, 2535), หน้า 24.

⁴⁶ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชพงสาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขา, หน้า 355.

⁴⁷ กรมหลวงนรินทรเทวี, จดหมายเหตุความทรงจำของ กรมหลวงนรินทรเทวี พ.ศ. 2310-2381 (กรุงเทพฯ: อมรินทร์การพิมพ์, 2526), หน้า 158.

ภายในกำแพงเมืองทางฝั่งตะวันตก เป็นที่ตั้งของพระราชวังมีอาณาเขตตั้งแต่ป้อมวิไชยประสิทธิ์ จนถึงจรดคลองนครบาลที่ทำการหลวงเช่น กรมพระนครบาลตั้งอยู่ริมคลองมะกอก หรือคลองวัดแจ้ง เป็นเหตุให้คนทั้งหลายเรียกคลองมะกอกว่า คลองนครบาล ศาลาอุทกชนที่ตั้งอยู่ในวังชั้นนอก ศาลหลวงอยู่ในพระราชวัง ตะแลงแกงอยู่ด้านหลังวัดแจ้ง ฉางหลวงอยู่ริมแม่น้ำระหว่างวัดบางหว้าน้อยกับวัดบางหว้าใหญ่ โรงปูนตั้งอยู่ที่บ้านปูน (เหนือวัดบางหว้าใหญ่) โรงเหล็กของรัฐบาลตั้งอยู่บริเวณคลองมอญ เดิมเรียกชื่อว่า คลองโรงเหล็ก ภายหลังได้มีการย้ายมาทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา เขตของพระราชวังด้านเหนือั้นจรดที่วัดท้ายตลาด ด้านใต้จรดป้อมวิไชยประสิทธิ์⁴⁸

ถัดจากพระราชวัง จะเป็นบ้านของข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ เช่น บ้านเจ้าพระยาธรรมาธิกรณ (บุญรอด ต้นสกุล บุญรัตพันธุ์) ตั้งอยู่ที่คลองมอญ (ปัจจุบันเป็นที่ตั้งของวัดเครือวัลย์วิหาร เหนือทางด้านคลองมอญไปจะเป็นบ้านเจ้าพระยาจักรี (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก) (ปัจจุบันเป็นที่ตั้งของกรมอุทกหารเรือ) ถัดขึ้นไปเป็นอยู่ต่อกำปั่นอยู่ติดกับวัดบางหว้าใหญ่ เหนือวัดบางหว้าใหญ่ขึ้นไปจนถึงคลองบางกอกน้อยเรียกว่า ตำบลบ้านปูน ตำบลสวนมังคุด และตำบลสวนลิ้นจี่ เป็นเขตบ้านเรือนเครือญาติของเจ้าพระยาจักรี⁴⁹

บริเวณใกล้เขตกำแพงเมืองจะมีประชากรอาศัยอยู่หนาแน่นเช่นที่ปากคลองบางกอกใหญ่ จะมีตลาดที่ใหญ่ที่สุดในสมัยนั้น มีผู้คนอาศัยอยู่อย่างหนาแน่น มีทั้งไทยจีน และแขก ปลูกเรือนแพติดๆ กัน ตั้งแต่บ้านกุฎีจีนเรื่อยไปจนถึงหน้าวัดท้ายตลาด⁵⁰ ทางตอนใต้ของบ้านกุฎีจีนจะเป็นที่อยู่ของพวกนับถือคริสต์ศาสนาชาวโปรตุเกส โดยมีการสร้างวัดประจำหมู่บ้านชื่อว่า วัดซางตาครุส ส่วนชุมชนชาวมุสลิมนั้น จะอาศัยอยู่บริเวณท้ายพระราชวัง กับวัดหงส์ ริมคลองบางกอกใหญ่ มีการตั้งวัดชื่อ มัสยิดต้นสน เป็นวัดของนิกายสุหนี่ นอกจากนั้นยังมีชาวมุสลิมอีกพวกหนึ่งตั้งบ้านเรือนอยู่ริมแม่น้ำระหว่างปากคลองมอญกับปากคลองวัดแจ้ง มีการสร้างวัดชื่อ กุฎี เจ้าเซ็น เป็นวัดของนิกายชีอ⁵¹

⁴⁸ คณะกรรมการจัดงานสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ 200 ปี, **จดหมายเหตุการอนุรักษ์กรุงรัตนโกสินทร์** (กรุงเทพฯ: สหประชาพานิชย์, 2525), หน้า 29.

⁴⁹ ฉัตรภากรณ์ พิรุณรัตน์, **พัฒนาการของบางกอกฝั่งตะวันตก พ.ศ. 2325-2365**, หน้า 24.

⁵⁰ ชัย เรื่องศิลป์, **ประวัติศาสตร์ไทย สมัย พ.ศ. 2352-2453 ด้านสังคม**, หน้า 26.

⁵¹ ฉัตรภากรณ์ พิรุณรัตน์, **พัฒนาการของบางกอกฝั่งตะวันตก พ.ศ. 2325-2369**, หน้า 26.

ถัดจากกำแพงเมืองออกไปตามลำคลองจะเป็นบ้านเรือนของบรรดาขุนนางชั้นผู้น้อย ถัดเข้าไปจะเป็นเรือสวนไร่นาสลับกับบ้านและเรือนแพของประชาชน ไกลออกไปจะเป็นที่รกร้างเต็มไปด้วยพงหญ้า บางแห่งเป็น ป่าสะแกทึบ เช่น ที่ตำบลบางยี่เรือ ในคลองบางกอกใหญ่ในสมัยอยุธยาเคยใช้เป็นที่ตั้งข่มขืนเรือของข้าศึก⁵² และยังมีสัตว์ร้ายอาศัยอยู่ดังปรากฏในพงศาวดารว่า

... ณ วันศุกร์ แรมแปดค่ำ เดือนสาม เพลาสองยาม เสือเข้ามากินเขมรซึ่งเฝ้าสวนหลัง วัดบางยี่เรือ จึงมีพระราชดำรัสให้พระเจ้าลูกเธอ กรมขุนอินทรพิทักษ์ และเจ้าพระยาจักรี พระยายมราช กับข้าราชการทั้งปวง ออกไปล้อมจับเสือให้วางยาเบื่อ เสือกินเมา ลงนอนอยู่ จึงแต่งคนเข้าไปแทงเสือนั้นตาย ...⁵³

บริเวณที่อยู่ลึกเข้าไปในคลองบางกอกใหญ่ยังใช้เป็นป่าช้าของเมือง เช่นที่วัดบางยี่เรือนอก ใช้เป็นที่ถวายพระเพลิงพระบรมศพ พระญาติพระวงศ์ และขุนนางชั้นผู้ใหญ่ เช่น พระบรมศพสมเด็จพระพันปีหลวง กรมพระเทพามาตย์ ในปี พ.ศ. 2319 พระศพหม่อมเจ้าแสง ในปี พ.ศ. 2320 พระศพพระมารดาสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้าสุพันธุวงศ์ ในปี พ.ศ. 2323 ศพพระยาสุโขทัย ศพพระยาพิชัยไอยสวรรค เป็นต้น⁵⁴

ส่วนพื้นที่ทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยานั้น พระเจ้ากรุงธนบุรีได้โปรดเกล้าฯ ให้โค่นต้นไม้ตามสวน เพื่อแปลงสวนให้เป็นที่องนา เรียกว่า ทะเลตม เนื่องจากในขณะนั้นอยู่ในภาวะข้าวยากหมากแพง พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงต้องการจะแก้ไขปัญหาระงอกของพลเมือง และพระองค์ทรงต้องการเสปียงอาหารไว้ใช้ในการศึกสงคราม โดยพระเจ้ากรุงธนบุรีได้โปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาจักรี เจ้าพระยาสุรสีห์ พระยาธรรมา คุมไพร่พลทั้งปวงทำนา ณ ทะเลตมฝั่งตะวันออก และทุ่งบางกะปิ สามเสน นอกจากนั้น โปรดเกล้าฯ ให้พระยายมราช พระยาราชสุภาวดี คุมไพร่พลทำนา ณ ทะเลตม ฝั่งตะวันตก และทุ่งกระทู้มแบน หนองบัว แขวงเมืองนครไชยศรี⁵⁵

⁵² ทรงวิทย์ ดลประสิทธิ์, “พระเจ้าตากสินกับวัดอินทาราม,” ศิลปวัฒนธรรม 3, 2 (ธันวาคม 2534): 29.

⁵³ พันจันทนุมาศ (เจิม), พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม), หน้า 117.

⁵⁴ ฉัตรภรณ์ พิรุณรัตน์, พัฒนาการของบางกอกฝั่งตะวันตก พ.ศ. 2325-2369, หน้า 26.

⁵⁵ พันจันทนุมาศ (เจิม), พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม), หน้า 113.

2.4 การตั้งชุมชนในสมัยธนบุรี

ในระยะแรกของการสร้างกรุงธนบุรี จำนวนประชากรยังมีค่อนข้างน้อยเนื่องจากพากันล้มตายจากภาวะสงคราม การเริ่มต้นราชธานีใหม่ยังไม่อยู่ในสภาพสมบูรณ์ ต้องมีการควบคุมกำลังไพร่พลเพื่อความมั่นคงทางด้านกำลังคนเพื่อเอาไว้ใช้ในยามศึกสงคราม ดังนั้นจึงต้องมีการกวาดต้อนผู้คนจากเมืองอื่นๆ หลังจากมีการปราบปรามกลุ่มทางการเมืองต่างๆ รวมทั้งเหล่าเชลยศึกที่ถูกกวาดต้อนติดตามกองทัพกลับจากสงคราม จะเห็นได้ว่ามีความพยายามที่จะดึงกำลังไพร่พลเข้ามาสู่เมืองเพื่อเพิ่มจำนวนประชากรให้มากยิ่งขึ้น

การกวาดต้อนกำลังคนและการอพยพผู้คนเข้ามายังกรุงธนบุรีถือว่าเป็นนโยบายที่จะต้องกระทำอย่างเร่งด่วน การเพิ่มจำนวนคนไม่ว่าจะเป็นการกวาดต้อนชาว ลาว มอญ เขมร การอพยพของผู้คนเข้ามาสู่เมืองหลวง ถือว่าเป็นนโยบายสำคัญของรัฐในขณะนั้น

สงครามเป็นหนทางที่จะทำให้กำลังคนแต่ละครั้งหลังเสร็จสงครามจะมีการอพยพผู้คนและเชลยศึกมาไว้ที่กรุงธนบุรี และแบ่งแยกแจกจ่ายไปตามหัวเมืองที่มีความสำคัญทางยุทธศาสตร์ตั้งในพงศาวดารกล่าวว่า

...พระเจ้าตาก ตรัสสั่งว่า นายทัพนายกองทั้งปวง ถ้าผู้ใดได้ไทยชาวกรุงฯ และแวนแคว้นกรุงฯ ให้ส่งมาถวายจงสิ้นเชิง...⁵⁶

นอกจากจะมีการกวาดต้อนครอบครัวชาวเมืองเดิมให้มาอยู่ที่กรุงธนบุรีแล้ว กองทัพของพระเจ้ากรุงธนบุรีครั้งยกทัพไปปราบชุมนุม เมืองพิษณุโลก และนครราชสีมา ก็ได้กวาดต้อนผู้คนกลับลงมาด้วย

ทำให้เห็นว่าในระยะแรกของการตั้งกรุงธนบุรีประสบปัญหาการขาดแคลนกำลังคนค่อนข้างรุนแรง ดังนั้นการเพิ่มจำนวนพลเมืองด้วยการกวาดต้อนจึงยังคงดำเนินอยู่อย่างต่อเนื่อง นอกจากนั้นจำนวนไพร่พลที่มีการเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วส่วนหนึ่งมาจากการอพยพเข้าสู่พระราชอาณาจักรของกลุ่มคนที่หนีภัยสงครามจากประเทศเพื่อนบ้าน เพราะในช่วงเวลาเดียวกันนั้นได้เกิดความวุ่นวายภายในประเทศเพื่อนบ้าน ทำให้มีการอพยพของกลุ่มคนเข้ามาสู่กรุงธนบุรี เช่น การอพยพเข้ามาของชาวมอญจากเกาะตะมะ ในปี พ.ศ. 2318 ซึ่งมีการอพยพเข้ามาหลายเส้นทาง จำนวนชาว

⁵⁶ กรมศิลปากร, **ประชุมพงศาวดารภาคที่ 23** (กรุงเทพฯ: องค์การคำคุณุสุภา, 2504), หน้า 93-94.

มอญที่อพยพครั้งนี้ถือว่าเป็นการอพยพครั้งใหญ่ของชาวมอญที่เข้ามาสู่เมืองไทย โดยส่วนใหญ่จะเดินทางเข้ามาทางด้านด่านเจดีย์สามองค์ โดยมีผู้นำเป็นขุนนางมอญจำนวน 4 คน คือ พระยาแจ้ง พระยากกลางเมือง ตละเล็ยง ตละเกลี้ยง ครอบครัวยุคที่อพยพตามเข้ามาต่างได้รับพระบรมราชานุญาตให้ตั้งบ้านเรือนที่ปากเกร็ด และที่สามโคก ซึ่งเป็นที่ซึ่งมีมอญอยู่มาตั้งแต่ครั้งสมัยอยุธยา

การอพยพเข้ามาของชาวมอญ หลายครั้งได้ทำให้กองทัพไทยได้ผลดีคือ ได้กำลังทหารจากบรรดาชายฉกรรจ์ชาวมอญ นอกจากนั้นยังมีช่างฝีมือชาวมอญอพยพตามเข้ามาอีกด้วย ทำให้ชาวมอญที่ปากเกร็ดมีอาชีพทำสวนและปั้นหม้อที่สามโคกทำอิฐ การอพยพเข้ามาของพวกมอญ จึงถือว่าเป็นคุณประโยชน์แก่บ้านเมือง ซึ่งต้องการทั้งกำลังทหารและการขาดแคลนช่างฝีมือในด้านต่าง ๆ อีกด้วย

นอกจากกลุ่มของชาวมอญอพยพแล้ว ยังมีกลุ่มของชาวนวนซึ่งหนีภัยทางการเมืองเนื่องจากเกิดเหตุกบฏกับญาติเช่นขึ้น ทำให้มีกลุ่มคนชาวนวนและคนจีน โดยพระเจ้ากรุงธนบุรี โปรดเกล้าฯ ให้ไปตั้งบ้านเรือนอาศัยในเขตพระนครฝั่งตะวันออก⁵⁷ (บริเวณพระบรมมหาราชวังในปัจจุบัน)

ชุมชนชาวจีนนั้นมีส่วนช่วยให้เกิดการขยายตัวทางการค้าและทางด้านเศรษฐกิจของเมือง เห็นได้จากที่ตั้งชุมชนชาวจีนกลุ่มใหญ่นั้นอยู่กลางเมือง นอกจากนั้นรัฐบาลในสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรียังสนับสนุนให้กับชาวจีนโดยเฉพาะเงินแต่จิวได้รับการอุปถัมภ์เป็นอย่างดี โดยจะเรียกคนจีนพวกนี้ว่า จีนหลวง กลุ่มคนจีนนั้นจะอาศัยอยู่ใกล้กับกลุ่มของคนชาวนวน และขยายตัวไปตามริมแม่น้ำเจ้าพระยา ลงมาทางใต้แถบตลาดสามเพ็ง ซึ่งถือว่าเป็นที่ตั้งของจีนกลุ่มใหญ่ในสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี⁵⁸

ความหลากหลายของกลุ่มชนที่ต่างกันทั้งด้านภาษา เชื้อสาย และวัฒนธรรม ทำให้กรุงธนบุรีในสภาพแรกเริ่มนั้น ประกอบด้วยชนชาติต่างๆ ที่อพยพเข้ามาอาศัยทำให้เกิดปัญหาการไม่เข้าใจกันในด้านต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นทางด้านภาษา ความเชื่อ วัฒนธรรม พระเจ้ากรุงธนบุรีได้พยายามที่จะหล่อหลอมรวมวัฒนธรรมทั้งในด้านรูปแบบของการดำเนินชีวิต ประเพณี ความคิด ความรู้ ศิลป และด้านอื่น ๆ ให้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน มีความเป็นเอกภาพภายในสังคม

⁵⁷ พระราชพงศาวดารฉบับ พระราชหัตถเลขา เล่ม 2 (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์คลังวิทยา, 2516), หน้า 362.

⁵⁸ นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี (กรุงเทพฯ: พิมพ์เศษพรินทร์ติ้งเซ็นเตอร์, 2542), หน้า 125.

กรุงธนบุรีในขณะนั้นเป็นที่ ๆ รวมคนหลายชาติหลายภาษา รัชกาลได้กำหนดพื้นที่ในการตั้งถิ่นฐานให้ชาวมอญ ชาวมุสลิม ชาวโปรตุเกส อยู่ทางฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยา ให้ชาวลาว ชาวญวน ชาวเขมร อยู่ทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา ส่วนพวกชาวจีนนั้นอนุญาตให้อยู่ได้ทั้งสองฝั่งโดยให้ชาวจีนตั้งถิ่นฐานบริเวณริมคลองบางกอกใหญ่ ส่วนชาวญวนนั้นให้ตั้งถิ่นฐานอยู่ใกล้กับชาวจีนทางด้านฝั่งตะวันออก (ปัจจุบัน คือ บริเวณสถานทูตโปรตุเกส) พระเจ้ากรุงธนบุรีได้ทรงกำหนดพื้นที่การตั้งถิ่นฐานอย่างชัดเจนจะเห็นได้จาก เมื่อครั้งมีงานฉลองพระแก้วมรกต ที่ได้มาจากเวียงจันทน์ ได้มีการตั้งโรงมหรสพทั้งสองฝั่งแม่น้ำ เพื่อให้ชาวกองได้ชมด้วยกัน แต่โรงมหรสพทางฝั่งตะวันออกและฝั่งตะวันตกจะไม่เหมือนกัน โดยทางฝั่งตะวันออกมีโรงหุ่นลาว 2 โรง, โรงจิวจิน 1 โรง, โรงหนังจีน 2 โรง, โรงจิวญวน 1 โรง, โรงละครเขมร 1 โรง สำหรับให้ชาวต่างชาติต่างภาษาได้ชมส่วนคนไทยจะมีโขน, หนังไทย และรำหึงให้ชม ส่วนทางฝั่งตะวันตกนั้นจะมี มวย, ละครผู้หึง, เทพทอง หนังโรงใหญ่ 1 โรง, หุ่นมอญ 1 โรง, รำหึง 2 โรง เนื่องจากคนไทยและคนมอญจะอาศัยอยู่ทางฝั่งตะวันตกมากกว่า⁵⁹

เมืองบางกอกในสมัยธนบุรีมีความสำคัญในฐานะเป็นเมืองหลวงใหม่แทนกรุงศรีอยุธยา เนื่องจากเมืองธนบุรีเป็นเมืองหน้าด่านสำคัญใกล้กับทะเลมีป้อมปราการเป็นชัยภูมิที่ดีอยู่แล้วและมีขนาดใหญ่เหมาะสมกับกำลังไพร่พลในขณะนั้นที่จะพอรักษาไว้ได้ พระเจ้ากรุงธนบุรีจึงสถาปนาเป็นเมืองหลวงแห่งใหม่ ภายในกำแพงพระนครฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยาเป็นที่ตั้งของพระราชวัง อาณาเขตของพระราชวังขยายไปจนถึงคลองนครบาลถัดขึ้นไปจากคลองนครบาลจนถึงคลองมอญจะเป็นที่ตั้งของวังเจ้านายและคุกช่วงคลองมอญจนถึงวัดบางว่าใหญ่จะเป็นที่ตั้งของบ้านขุนนางผู้ใหญ่ เนื่องจากวัดบางว่าใหญ่จนถึงปากคลองบางกอกน้อยเป็นสุดเขตกำแพงพระนคร⁶⁰ ส่วนทางด้านฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา จะมีชุมชนตั้งบ้านเรือนค่อนข้างเบาบางส่วนใหญ่จะเป็นชาวจีนและญวนที่ถูกกวาดต้อนอพยพมา พื้นที่ทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยาจะใช้ปลูกข้าวเรียกทุ่งทะเลตม ในตอนปลายรัชสมัยของพระเจ้ากรุงธนบุรีได้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองภายในของกรุงธนบุรี เกิดความไม่สงบขึ้น สมเด็จพระเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกได้ปราบปรามจราจลในกรุงธนบุรีจนสงบเรียบร้อย และรับคำอัญเชิญของเหล่าบรรดาขุนนางทั้งหลายให้เสด็จขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์เพื่อความสงบสุขต่อไป

⁵⁹ ชัย เรื่องศิลป์, ประวัติศาสตร์ไทย สมัย พ.ศ. 2352-2453 ด้านสังคม, หน้า 277.

⁶⁰ กรมศิลปากร, จดหมายเหตุการอนุรักษ์กรุงรัตนโกสินทร์ (กรุงเทพฯ: สหประชาพาดิษฐ์, 2525), หน้า 13.

บทที่ 3

การสถาปนากรุงเทพมหานครเป็นราชธานี และการตั้งถิ่นฐานของชุมชนต่างๆ

3.1 การสร้างเมืองกรุงเทพมหานคร

หลังจากพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงปราบดาภิเษกเป็นปฐมกษัตริย์แห่งราชวงศ์จักรี ได้โปรดเกล้าฯ ให้สร้างเมืองหลวงแห่งใหม่ขึ้นทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา การที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก โปรดเกล้าฯ ให้ย้ายราชธานีมายังฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา เนื่องจากกรุงธนบุรีนั้นเป็นเมืองที่มีแม่น้ำเจ้าพระยาไหลผ่านกลางเมืองมีสภาพเป็นเมืองเอกแตกเหมือนเมืองพิษณุโลก ครั้งที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเป็นขุนนางพระองค์ทรงเคยทำสงครามป้องกันเมืองพิษณุโลกจากพม่ามาแล้ว ทรงตระหนักถึงการรักษาเมืองพิษณุโลกในยามที่พม่ายกทัพมาประชิดเมืองว่า เป็นการลำบากมากที่จะป้องกันเมืองเนื่องจากพิษณุโลกเป็นเมืองที่มีแม่น้ำ่านไหลผ่านกลางเมือง แม่น้ำ่านนั้นแคบและตื้นกว่าแม่น้ำเจ้าพระยาพอที่จะทำสะพานไม้ข้ามแม่น้ำ่านได้แต่แม่น้ำเจ้าพระยาตอนหน้าเมืองกรุงธนบุรีนั้นทั้งกว้างและลึกจะทำสะพานข้ามก็ไม่สามารถทำได้ จึงยากที่จะรักษาเมืองถ้าพวกพม่าพากันยกกองทัพมาทางทิศตะวันตก การสู้รบก็จะเป็นการหันหลังให้แม่น้ำเจ้าพระยา ทำให้ต้องมาคอยระวังหน้าระวังหลัง¹ นอกจากนั้น พื้นที่ทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยาเป็นพื้นที่ที่มีความเหมาะสมทางยุทธศาสตร์เนื่องจากมีสภาพเป็นหัวแหลม มีแม่น้ำโอบล้อมถึง 3 ด้าน และคลองคูเมืองเดิมที่ทำการขุดตั้งแต่สมัยธนบุรี สามารถใช้เป็นด่านป้องกันพระนครได้ ถ้ามีการขุดคลองขนานกับคลองคูเมืองเดิมขึ้นมาอีกสายหนึ่งก็จะเป็นการเพิ่มพื้นที่ให้พระนครให้มากขึ้นอีก และยังเป็นประโยชน์ในการเป็นด่านป้องกันข้าศึกอีกชั้นหนึ่ง ยิ่งถ้ามีการสร้างกำแพง ป้อมปราการ ประตู หอรบ ให้มั่นคงแข็งแรงรอบเมืองแล้ว ก็จะสร้างปัญหาให้กับข้าศึกศัตรูเพิ่มมากยิ่งขึ้น² ต่างจากกรุงธนบุรีที่ตั้งอยู่ด้านตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยาจึงง่ายต่อการที่ข้าศึกจะยกกองทัพเข้ามาประชิดพระนครส่วนราชธานี

¹ ม.ร.ว. แสงโสม เกษมศรี และนางวิมล พงศ์พิพัฒน์, **ประวัติศาสตร์ไทยสมัยรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1 – รัชกาลที่ 3 พ.ศ. 2325- 2394** (กรุงเทพฯ: คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์, 2523), หน้า 2.

² เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1** (กรุงเทพฯ: องค์การค้ำของครุสภา, 2526), หน้า 7.

ใหม่ที่อยู่ทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา ข้าศึกไม่สามารถที่จะยกกองทัพมาประชิดพระนครได้โดยง่าย เนื่องจากมีแม่น้ำเจ้าพระยาเป็นปราการธรรมชาติด้านสำคัญ ที่กว้างและลึกขวางกั้นอยู่ และทำให้ง่ายต่อการทำศึกสงคราม ส่วนทางด้านทิศตะวันออก ศัตรูที่มารุกรานได้นั้นคือเขมร ซึ่งในขณะนั้น เขมรตกอยู่ภายใต้อำนาจของไทย จึงทำให้หมดหวังเรื่องศัตรูที่จะยกกองทัพมาทางด้านตะวันออก

นอกจากนั้นกรุงธนบุรีมีการใช้พื้นที่อย่างหนาแน่น เนื่องจากเป็นเมืองเก่า เขตพระราชวังก็ไม่สามารถขยายพื้นที่ไปได้อีก เพราะถูกขนาบด้วยวัดทั้ง 2 ด้าน อีกทั้งกรุงธนบุรีตั้งอยู่ฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยาที่ไหลเซียวลงมาจากทางทิศเหนือ จึงทำให้น้ำเซาะตลิ่งทรุดพังได้เร็วกว่าทางฝั่งตรงข้าม ดังนั้นพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก จึงโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาธรรมาธิกรณ์ (บุญรอด)* และพระยาวิจิตรนาวิ เป็นแม่กองคุมไพร่พลและช่างฝีมือ ในการก่อสร้างพระนคร โดยโปรดเกล้าฯ ให้พระยาราชเศรษฐีหัวหน้าคนจีน และพวกคนจีนซึ่งอาศัยอยู่ในบริเวณนั้นให้ไปตั้งบ้านเรือนใหม่ ตั้งแต่คลองวัดสามปลื้มไปจนถึงคลองวัดสามเพ็ง³ โดยในขั้นแรกให้มีพระราชพิธีการยกเสาหลักเมือง เมื่อวันอาทิตย์ เดือน 6 แรม 9 ค่ำ ปีชวด จัตวาศก ศักราช 1144 ตรงกับวันที่ 21 เมษายน พ.ศ. 2325 ฤกษ์ย่ำรุ่งแล้ว 54 นาที จากนั้นจึงเริ่มการสร้างพระราชวังหลวงเมื่อ ณ วันจันทร์ เดือน 6 แรม 10 ค่ำ ปีชวด จัตวาศก 1144 ตรงกับวันที่ 6 พฤษภาคม พ.ศ. 2325 ในขั้นแรกนี้ให้สร้างด้วยเครื่องไม้ทั้งสิ้น รัยล้อมด้วยปราการพะเนียดยังไม่ก่อสร้างกำแพงพระราชวังเพื่อให้ทันกับพระราชพิธีปราบดาภิเษก โดยสั่งเขไปให้เป็นสวัสดิมงคลแก่บ้านเมือง และตัวพระองค์เอง ณ วันจันทร์ เดือน 8 บูรพาษาฒ ขึ้น 1 ค่ำ ปีชวด จัตวาศก จุลศักราช 1144 ตรงกับวันที่ 10 มิถุนายน พ.ศ. 2325 โดยมีการสวดพระปริตรประพรมน้ำพระพุทธมนต์ ณ พระราชมณฑิยสถานสร้างใหม่เป็นเวลา 3 วัน ครั้นถึงวันพฤหัสบดี เดือน 8 ขึ้น 4 ค่ำ เพลารุ่งเช้าแล้ว สี่บาท ตรงกับวันพฤหัสบดีที่ 13 มิถุนายน พ.ศ. 2325 เวลา 6 นาฬิกา 24 นาที ได้มหาอุดมวิชัยมงคลนักขัตฤกษ์ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกจึงเสด็จพระราชดำเนิน โดยกระบวน

* เจ้าพระยาธรรมาธิกรณ์ เป็นบุตรพระยามณฑิยบาลครั้งกรุงเก่า ซึ่งมีความดี ความชอบ โดยตามเสด็จพระราชดำเนินไปการสงคราม มีความซื่อสัตย์และจงรักภักดีต่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าเป็นอันมาก จึงโปรดเกล้าฯ ตั้งให้เป็นเจ้าพระยาธรรมาธิกรณ์ สังกัดกรมวัง เป็นต้นตระกูล บุญยรัตพันธุ์

³ ม.ร.ว. แฉ่งน้อย ศักดิ์ศรี และคณะ, องค์ประกอบทางกายภาพกรุงรัตนโกสินทร์ (กรุงเทพฯ: เงินทุนจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เฉลิมฉลองสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, 2534), หน้า 18.

พยุหยาตราขบวนมรดก ข้ามฟากจากกรุงธนบุรี มาขึ้นที่ที่ถนนหน้าพระราชวังใหม่ ทรงประกอบพระราชพิธีปราบดาภิเษกเต็มรูปแบบตามโบราณราชประเพณี เสด็จขึ้นครองราชสมบัติเป็นพระปฐมกษัตริย์ในพระบรมราชจักรีวงศ์

การสร้างพระนครใหม่ได้เริ่มในพ.ศ. 2326 เนื่องจากขณะนั้นบ้านเมืองยังอยู่ในภาวะที่ไม่สงบ โดยที่ไม่สามารถจะทราบได้ว่าพม่าจะยกทัพเข้ามารุกรานเมื่อใด พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก โปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระนครใหม่ อย่างเร่งด่วน สร้างป้อมปราการ ประตูหอรบ กำแพงเมืองให้มั่นคงและแข็งแรง ตั้งแต่เริ่มสร้างพระนคร เพื่อที่จะให้ทันเสร็จก่อนที่พม่าจะยกกองทัพเข้ามารุกราน และจำเป็นที่จะต้องขุดคลองรอบพระนครขึ้นมาใหม่ เพื่อที่จะใช้ป้องกันข้าศึกให้เสร็จภายในเวลาใกล้เคียงกันอีกด้วย

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้รักษากรุงธนบุรีเอาไว้ก่อน เป็นเพียงแต่ให้การย้ายพระราชวังและสถานที่สำคัญ ๆ ทางราชการมาทางฝั่งพระนครใหม่ ต่อมาจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ออกกำแพงเมืองกรุงธนบุรีให้คงเหลือไว้แค่ทางริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาเพื่อเอาไว้เป็นเขื่อนกั้นหน้าพระนครใหม่ และให้หรือพระราชวังของพระเจ้ากรุงธนบุรีลงกึ่งหนึ่งให้เหลือเพียงแค่กำแพงสกัดชั้นในของพระราชวังเพื่อให้เป็นที่ประทับของพระบรมวงศานุวงศ์ต่อไป

การก่อสร้างพระนครใหม่นั้น พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกโปรดเกล้าฯ ให้ดำเนินการสร้างกำแพงและป้อมปราการรอบพระนคร อีกทั้งยังโปรดเกล้าฯ ให้รื้อกำแพงเมืองครั้งสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรีริมคลองคูเมืองเดิมลง เพื่อขยายอาณาเขตพระนครใหม่ให้กว้างออกไป และได้ทำการขุดคลองรอบพระนครใหม่ โดยให้ขนานกับคลองคูเมืองเดิม เริ่มจากบริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยาตรงบางลำภู แล้ววกออกไปบริเวณแม่น้ำข้างใต้ตรงเหนือวัดสามปลื้ม ความยาวทั้งสิ้น 85 เส้น 13 วา กว้าง 10 วา ลึก 5 ศอก พระราชทานนามว่า “คลองรอบกรุง” โดยความยาวด้านแม่น้ำตั้งแต่ปากคลองรอบกรุงข้างใต้ไปจนปากคลองข้างเหนือยาว 91 เส้น 16 วา รวมทางน้ำรอบพระนครยาว 177 เส้น 9 วา (ประมาณ 7.2 กิโลเมตร) ดังปรากฏในพงศาวดารว่า

...โปรดให้รื้อป้อมวิฆาณเอนทร และกำแพงเมืองธนบุรีข้างฝั่งตะวันออกเสีย ขยายพระนครให้กว้างออกไปกว่าเก่า เกณฑ์เขมร 10,000 เข้ามาขุดคลองคูพระนครด้านตะวันออก ตั้งแต่บางลำภูตลอดมาออกแม่น้ำข้างใต้ เหนือวัดสามปลื้ม ยาว 85 เส้น 13 วา กว้าง 10 วา ลึก 5 ศอก พระราชทานชื่อว่า คลองรอบกรุง ด้านแม่น้ำตั้งแต่รอบกรุงข้างใต้ไปจนปากคลองด้านเหนือยาว 91 เส้น 16 วา รวมทางน้ำรอบพระนคร 177 เส้น 9 วา แล้วขุดคลองลอด จากคลอง

คูเมืองเดิม 2 คลองออกไปบรรจบคลองรอบกรุงที่ขุดใหม่ แล้วขุดคลองใหญ่เหนือวัดสระเกศอีกคลองหนึ่งพระราชทานนามว่า คลองมหานาค เป็นที่สำหรับประชาชนพระนคร จะได้ลงเรือไปประชุมเล่นเพลงและสัทวาในเทศกาลฤดูน้ำเหมือนอย่างครั้งศรีอยุธยาเก่า...⁴

นอกจากคลองรอบกรุงแล้ว พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ยังโปรดเกล้าฯ ให้ขุดคลองเชื่อมระหว่างคลองคูเมืองเดิมกับคลองรอบกรุง เรียกว่า คลองหลอด เพื่อให้ประโยชน์ในการคมนาคม และยังถูกใช้เป็นแนวแบ่งเขตของตัวเมืองกรุงเทพฯ และชานพระนครในขณะนั้นด้วย⁵ และยังโปรดเกล้าฯ ให้ขุดคลองมหานาคบริเวณทางด้านเหนือของวัดสระเกศเพื่อเชื่อมต่อกับคลองรอบกรุงไปทางด้านตะวันออก เพื่อให้ประโยชน์ในการคมนาคมและใช้พักผ่อนหย่อนใจลงเรือเล่นเพลงและสัทวา อาจกล่าวได้ว่าการที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงพยายามที่จะสร้างพระนครใหม่ให้เหมือนเมื่อครั้งบ้านเมืองศิริมัยกรุงศรีอยุธยา เพื่อสร้างขวัญและกำลังใจให้กับประชาชนที่สูญเสียไปจากภาวะภัยสงครามครั้งเสียกรุงศรีอยุธยา และภาวะความไม่สงบทางการเมืองในขณะนั้น การตั้งชื่อคลองว่า คลองมหานาค สะท้อนให้เห็นว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงต้องการให้ประชาชนเชื่อในการที่พระองค์ขึ้นเป็นกษัตริย์จะทำให้บ้านเมืองสงบร่มเย็นเหมือนเมื่อครั้งกรุงศรีอยุธยา ประชาชนจะได้ใช้คลองมหานาคเพื่อประโยชน์ในการพักผ่อนเหมือนเมื่อคราวไม่มีสงคราม⁶

การที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ได้โปรดเกล้าฯ ให้ขุดคลองรอบกรุงแสดงว่า พระองค์ได้ทรงเห็นความสำคัญของคลองในแง่ทางด้านยุทธศาสตร์เพื่อป้องกันข้าศึกมิให้บุกมาประชิดพระนครได้โดยง่ายตามแบบอย่างครั้งกรุงศรีอยุธยา นอกจากนั้นพระองค์ยังโปรดเกล้าฯ ให้ขุดลอกคลองคูเมืองเดิมให้ลึกลงไปอีก ทำให้คลองคูเมืองเดิมเปรียบเสมือนปราการอีกด้านหนึ่งก่อนจะเข้ามาประชิดพระบรมมหาราชวัง เมื่อการขุดคลองเรียบร้อยแล้ว จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ขุดรากก่อกำแพงรอบพระนครตามแนวคลองรอบกรุง และด้านริมแม่น้ำเจ้าพระยาโดยในพระราชพงศาวดารได้กล่าวไว้ว่า

⁴ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1, หน้า 45.

⁵ ปิยนาด บุนนาค และคณะ, คลองในกรุงเทพฯ : ความเป็นมา การเปลี่ยนแปลงและผลกระทบต่อ (กรุงเทพฯ ในรอบ 200 ปี.ศ. 2325-2525) (กรุงเทพฯ: ฝ่ายวิจัยจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เนื่องในโอกาสสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ 200 ปี, 2525), หน้า 24.

⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

... ในจุลศักราช 1145 ปีเถาะ เบญจศก โปรคเกล้าฯ ให้ตั้งกองสักเลขไพร่หลวงสมกำลังและหัวเมืองทั้งปวงแล้วให้เกณฑ์ทำอิฐขึ้นใหม่มาบ้าง ให้ไปรื้อกำแพงเมืองกรุงเก่าลงมาบ้าง ลงมือก่อสร้างพระนคร...

... ครั้นขุดคลองและเตรียมอิฐ ปูน และตัวไม้ สำหรับก่อสร้างพระนครพร้อมแล้วจึงโปรดให้เกณฑ์ลาวเมืองเวียงจันทร์ 5,000 และมีตราให้หาผู้ว่าราชการหัวเมืองตลอดจนหัวเมืองลาวริมแม่น้ำโขงปากตะวันตก เข้ามาพร้อมกันในกรุงแล้วให้ปักปันหน้าที่ทั้งข้าราชการในกรุงและหัวเมือง ให้คนไพร่ช่วยกันขุดรากก่อกำแพงรอบพระนคร และสร้างป้อมไว้เป็นระยะห่างกัน 10 เส้นบ้างรอบพระนคร⁷

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงพระปรีชาสามารถ พระองค์ให้ความสำคัญกับคลองในด้านยุทธศาสตร์โดยถือเป็นปราการด่านแรกที่ป้องกันข้าศึกจากภายนอกก่อนที่จะประชิดถึงกำแพงพระนครซึ่งอยู่ริมคลองเข้ามาถือว่าเป็นปราการด่านที่สองแล้วจึงมาถึงกำแพงพระบรมมหาราชวังและป้อมต่างๆ บนกำแพงพระบรมมหาราชวังถือว่าเป็นปราการด่านสุดท้ายจะเห็นได้ว่ากรุงเทพฯ นั้นมีปราการด่านสำคัญถึง 3 ชั้นในการป้องกันข้าศึกที่จะยกทัพเข้ามาสู่กรุงพระนคร⁸

กรุงเทพมหานครเมื่อแรกสร้างนั้นมีเนื้อที่ภายในกำแพงพระนครประมาณ 2,589 ไร่ กำแพงพระนครสูงประมาณ 7 ศอก (3.6 เมตร) หนาประมาณ 5 ศอก (2.7 เมตร) พร้อมกับสร้างป้อมปราการเรียงรายตามกำแพงเป็นระยะ ๆ ห่างกันป้อมละประมาณ 10 เส้น (0.5 กิโลเมตร) รวมทั้งหมด 14 ป้อม นอกจากนี้กำแพงพระนครยังมีประตูทางด้านเข้าออกอีก 63 ประตู เป็นประตูใหญ่ 16 ประตู ขนาดกว้างประมาณ 8 ศอก (4.2 เมตร) สูงประมาณ 9 ศอก (4.5 เมตร) เป็นประตูเล็ก หรือเรียกประตูช่องกุศ 47 ประตู ขนาดกว้างประมาณ 5 ศอก (2.7 เมตร) สูงประมาณ 4 ศอก (2.4 เมตร) ทำให้กรุงเทพมหานครกลายเป็นพระนครที่ล้อมรอบด้วยกำแพงและป้อมปราการที่ก่อสร้างอย่างมั่นคงและแข็งแรง เพื่อใช้ในการป้องกันข้าศึกศัตรู ผิดกับทางฝั่งกรุงธนบุรีที่ในขณะนี้ได้กลายเป็นเพียงที่ประทับของบรรดาเชื้อพระวงศ์และเหล่าขุนนาง⁹

⁷ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1, หน้า 45.

⁸ ปิยนาด บุนนาค และคณะ, คลองในกรุงเทพ : ความเป็นมา การเปลี่ยนแปลงและผลกระทบต่อ (กรุงเทพฯ ในรอบ 200 ปี.ศ. 2325-2525), หน้า 23.

⁹ ม.ร.ว. แฉ่งน้อย ศักดิ์ศรี และคณะ, องค์ประกอบทางกายภาพกรุงรัตนโกสินทร์, หน้า 20.

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ได้ทรงสร้างพระนครใหม่อย่างใหญ่โตสวยงาม โดยพยายามที่จะให้เหมือนเมื่อครั้งกรุงศรีอยุธยา เช่น การก่อสร้างพระที่นั่งอมรินทราภิเษกมหาปราสาท ก็โปรดเกล้าฯ ให้ลอกเลียนแบบมาจากพระที่นั่งสรรเพชญ์ปราสาทครั้งกรุงศรีอยุธยา การสร้างวัดพระศรีรัตนศาสดารามให้เป็นวัดในวัง ก็เลียนแบบมาจากครั้งกรุงศรีอยุธยา ตลอดจนจัดวางผังเมืองต่าง ๆ ก็มีลักษณะคล้ายกับกรุงศรีอยุธยา เพื่อเป็นการปลอบขวัญและจรรโลงจิตใจของประชาชนและพลเมือง¹⁰

ในการสร้างกรุงเทพฯ เป็นเมืองหลวงนั้น พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ได้โปรดเกล้าฯ ให้เรือเอาอิฐ และกำแพงที่กรุงศรีอยุธยาลงมาใช้ในการสร้างกำแพงเมือง และป้อมปราการที่พระนครใหม่ จึงถือได้ว่าเป็นการยุติความคิดที่จะไปบูรณะกรุงศรีอยุธยา ให้กลับมาเป็นราชธานีดังเดิม

กรุงเทพมหานครในระยะแรกอยู่ภายในเขตกำแพงเมือง 2,589 ไร่ แบ่งเป็นเขตชั้นใน 1,125 ไร่ เขตชั้นนอก 1,464 ไร่ โดยพื้นที่เขตชั้นในจะอยู่ตั้งแต่ริมแม่น้ำเจ้าพระยามาจนจรดกับคลองคูเมืองเดิม ส่วนพื้นที่เขตชั้นนอกจะอยู่ตั้งแต่ถัดคลองคูเมืองเดิมออกไปจนจรดกำแพงพระนครในเมืองกรุงเทพมหานครนี้ ไม่มีถนนมีเพียงทางเดินที่พอจะเรียกว่าถนนได้ 3 สาย คือ สายเลียบกำแพงเมือง ถนนรอบพระบรมมหาราชวัง และถนนจากกำแพงพระบรมมหาราชวังไปสู่เสาชิงช้าเลยออกไปถึงประตูผี นอกจากนั้นเป็นทางเดินเล็ก ๆ¹¹

ในขณะนั้น พื้นที่ในเขตกรุงเทพมหานครตั้งแต่ปากคลองคูเมืองเดิมข้างเหนือจนถึงปากคลองข้างใต้ริมแม่น้ำเจ้าพระยามีที่ดินผืนใหญ่ที่จะสามารถสร้างพระราชวังได้อยู่ 2 แปลง ซึ่งแปลงแรกจะตั้งอยู่ระหว่างวัดโพธิ์ (ปัจจุบันคือวัดพระเชตุพน) กับวัดสลัก (ปัจจุบันคือวัดมหาธาตุ) อีกแปลงหนึ่งจะอยู่ด้านเหนือตั้งแต่วัดสลักขึ้นไปจนจรดคลองคูเมืองเดิม

¹⁰ ม.ร.ว. แสงสุรย์ ตดาวัลย์, “พระราชประวัติก่อนเสด็จขึ้นครองราชย์,” ใน พ.อ. ม.ร.ว. ศุภวัฒน์ เกษมศรี, บรรณาธิการ, **มหาเจษฎาบดินทร์อนุสรณ์** (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์อักษรสัมพันธ์, 2531), หน้า 16.

¹¹ สยมพร ทองสารี, **ผลกระทบจากการตัดถนนในกรุงเทพฯ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2411 – 2453) : ศึกษากรณีการตัดถนนในกำแพงพระนครด้านเหนือ และด้านใต้พระนคร** (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2526), หน้า 110.

3.2 การสร้างพระบรมมหาราชวังและวังพระบรมวงศานุวงศ์

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก โปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระบรมมหาราชวังในที่ดินแปลงตรงบริเวณระหว่างวัดโพธิ์กับวัดสลัก ส่วนที่แปลงด้านเหนือได้โปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระราชวังบวรสถานมงคลเพื่อพระราชทานให้สมเด็จพระราชวังบวรสถานมงคลเป็นที่ประทับ¹²

พระบรมมหาราชวังมีลักษณะมีกำแพงอิฐก่อล้อมรอบมีใบบังสันกำแพงเป็นรูปเสมาสำหรับกำบังตัวเวลาขังต่อสู้อศัตรู ด้านเหนือมีความยาว 410 เมตร ด้านใต้มีความยาว 400 เมตร ด้านตะวันออกมีความยาว 460 เมตร และด้านตะวันตกมีความยาว 500 เมตร มีป้อมทั้งหมด 17 ป้อม เนื้อที่ภายในพระบรมมหาราชวังมีประมาณ 132 ไร่¹³ แบ่งออกได้เป็น 3 ชั้น คือ

พระบรมมหาราชวังชั้นนอกเป็นที่ตั้งของสถานที่ราชการต่าง ๆ เช่น ศาลาลูกขุนในฝ่ายทหาร (กรมพระกลาโหม) ศาลาลูกขุนในฝ่ายพลเรือน (กรมมหาดไทย) กรมพระคลังมหาสมบัติ กรมท่า กรมล้อมพระราชวัง กรมพระสนมพลเรือน เป็นต้น

พระบรมมหาราชวังชั้นกลางเป็นที่ตั้งของพระมหาปราสาทและหมู่พระราชมนต์เทียรต่าง ๆ เป็นที่เสด็จออกให้เหล่าขุนนางเข้าเฝ้า และใช้ประกอบพระราชพิธีต่าง ๆ นอกจากนั้นยังใช้เป็นที่ประทับบรรทมในยามที่เสด็จออกมาประทับที่พระมหาปราสาท

พระบรมมหาราชวังชั้นในเป็นที่ประทับของเหล่าบรรดาเชื้อพระวงศ์ที่เป็นผู้หญิงและยังเป็นพระตำหนักที่ประทับของเหล่าบรรดาเจ้าจอม พระสนมนางในและเหล่าบรรดาเจ้านายผู้ชายที่ยังทรงพระเยาว์ก่อนทรงผนวช เมื่อพระชันษา 13 ปี

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก โปรดเกล้าฯ ให้สร้างวังเจ้านายและสร้างบ้านเรือนให้เหล่าบรรดาเสนาบดีผู้ใหญ่รอบพระบรมมหาราชวัง โดยเฉพาะบริเวณนอกกำแพงพระบรมมหาราชวังทางด้านใต้จรดกับวัดโพธิ์ ซึ่งมีเนื้อที่ประมาณ 26 ไร่ ได้พระราชทานให้เสนาบดีสร้างบ้านเรือนอยู่อาศัย นอกจากนั้นยังทรงโปรดเกล้าฯ ให้เสนาบดีที่สร้างบ้านอยู่หลังพระบรม

¹²ม.ร.ว. แฉ่งน้อย ศักดิ์ศรี และคนอื่น ๆ, พระราชวังและวังในกรุงเทพฯ (พ.ศ. 2325-2525) (กรุงเทพฯ: เงินทุนจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เนื่องในการสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ครบรอบ 200 ปี, 2525), หน้า 24.

¹³คณะกรรมการจัดงานสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ 200 ปี, จดหมายเหตุการอนุรักษ์กรุงรัตนโกสินทร์, หน้า 39.

มหाराชวัง ต้องทำการดูแลรักษาพระบรมมหาราชวัง ทางด้านหลังไว้ด้วย¹⁴ ส่วนบ้านเรือนของข้าราชการชั้นผู้น้อยและประชาชนจะถัดออกมาเป็นชั้น ๆ

สมเด็จพระราชวังบวรสถานมงคล โปรดเกล้าฯให้สร้างพระราชวังบวรสถานมงคล ณ ที่แปลงข้างเหนือตรงวัดสลัก จนถึงคลองคูเมืองเดิมโดยโปรดเกล้าฯให้สร้างกำแพงพระราชวังบวรสถานมงคล แบบก่ออิฐถือปูน มีโอบังเป็นรูปไบเซมาเหมือนดังกำแพงพระบรมมหาราชวังเพียงแต่ไม่มีเชิงเทิน และมีป้อมปืนรายล้อมรอบกำแพงจำนวน 10 ป้อม มีคูล้อมพระราชวังด้านใต้ และด้านตะวันออก ส่วนด้านเหนือใช้คลองคูเมืองเดิมเป็นคูสั้น พระราชวังด้านตะวันตกเป็นแม่น้ำเจ้าพระยา โดยเอากำแพงพระนครเป็นกำแพงวังชั้นนอก¹⁵

ส่วนด้านหน้าวัดสลักเป็นที่ตั้งของฉาง ข้าวเปลือกซึ่งอยู่ติดแม่น้ำเจ้าพระยา¹⁶ ด้านหลังวัดสลักนั้นมีสภาพเป็นท้องทุ่งถึงหน้าน้ำจะทำให้น้ำขัง จึงทำให้ชาวบ้านพากันมากดกึ่งตกปลาากัน พอถึงฤดูแล้งก็ได้ใช้เป็นที่สร้างพระเมรุมาศสำหรับถวายพระเพลิงพระบรมศพพระบรมวงศานุวงศ์ จึงเรียกกันว่า ทุ่งพระเมรุ¹⁷

ทางด้านตะวันออก และตะวันออกเฉียงเหนือของทุ่งพระเมรุนี้นี้เป็นที่ตั้งของสถานที่ราชการ ศาลหลวง โรงม้าหลวง ตึกคิน สลักกับวังเจ้านายเรียงรายลงมาทางด้านใต้ จนถึงด้านหลังพระบรมมหาราชวังและวัดโพธิ์ส่วนพื้นที่ด้านหลังของวัดโพธิ์นั้นเป็นป่าช้าได้ใช้เป็นที่ประหารชีวิตนักโทษ เช่น พระยาบังกลีมา เจ้าเมืองกำแพง ที่ก่อกบฏขึ้นในปี พ.ศ. 2326¹⁸

เขตชั้นในของกรุงเทพมหานคร ในขณะนั้นเรียกได้ว่าเป็นศูนย์กลางการบริหาร เพราะประกอบด้วยสถานที่ราชการ วังเจ้านาย และบ้านเรือนขุนนางระดับสูง นอกจากนั้นยังรวมถึงพื้นที่ทางฟากธนบุรีในเขตพื้นที่เมืองธนบุรีเดิม สิ่งก่อสร้างในบริเวณศูนย์กลางของกรุงเทพมหานคร

¹⁴ สมเด็จพระราชยาดำรงราชานุภาพ, ประชุมพงศาวดาร เล่ม 15 ภาค 26 : ตำนานวังเก่า (พระนคร: องค์กรค้าของครุสภา, 2507), หน้า 82.

¹⁵ คณะกรรมการจัดงานสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ 200 ปี, จดหมายเหตุการอนุรักษ์กรุงรัตนโกสินทร์, หน้า 44.

¹⁶ กรมหลวงนรินทรเทวี, จดหมายเหตุความทรงจำกรมหลวงนรินทรเทวี (พ.ศ. 2310 – 2381) (กรุงเทพฯ: อมรินทร์การพิมพ์, 2526), หน้า 188.

¹⁷ คณะกรรมการจัดงานสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ 200 ปี, จดหมายเหตุการอนุรักษ์กรุงรัตนโกสินทร์, หน้า 46.

¹⁸ กรมหลวงนรินทรเทวี, จดหมายเหตุความทรงจำกรมหลวงนรินทรเทวี (พ.ศ. 2310 – 2381), หน้า 188.

นอกจากจะมีพระบรมมหาราชวังและพระราชวังบวรสถานมงคลแล้ว ยังมีการสร้างวังพระราชทานแก่บรรดาเชื้อพระวงศ์ที่มีความดีความชอบในราชการงานสงคราม

3.2.1 การสร้างวังในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

การสร้างวังในระยะแรกนั้น พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกโปรดเกล้าฯ ให้สร้างวังพระราชทานแก่เชื้อพระวงศ์ในรุ่นแรกๆ โดยมีการสร้างพระราชวังบวรสถานพิมุขพระราชทานให้แก่ สมเด็จพระเจ้าหลานเธอ กรมหลวงอนุรักษ์เทเวศร์ ซึ่งมีความดีความชอบมากเกินกว่ายศบรรดาศักดิ์โปรดเกล้าฯ ตั้งให้เป็น สมเด็จพระกรมพระราชวังบวรสถานพิมุข¹⁹

พระราชวังบวรสถานพิมุข ตั้งอยู่ริมแม่น้ำเจ้าพระยา ฝั่งตะวันตก (ฝั่งธนบุรี) ตรงบริเวณปากคลองบางกอกน้อย โดยสมเด็จพระราชวังบวรสถานพิมุข มีหน้าที่คอยปกป้องดูแลกรุงเทพมหานครทางด้านทิศตะวันตกเฉียงเหนือ

นอกจากพระบรมมหาราชวัง พระราชวังบวรสถานมงคล และพระราชวังบวรสถานพิมุขแล้ว พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ยังโปรดเกล้าฯ ให้สร้างวังอื่นๆ อีก ได้แก่

วังริมป้อมพระสุเมรุ ซึ่งเป็นพระนิเวศน์เดิมของสมเด็จพระกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ได้ถูกปรับปรุงแล้วยกขึ้นเป็นวัง พระราชทานให้กับสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้ากรมหลวงจักรเจษฎา อยู่บริเวณมุมพระนคร ด้านทิศเหนือ มีหน้าที่ดูแลพระนครทางด้านทิศตะวันออกเฉียงเหนือ

พระราชนิเวศน์เดิมของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกที่ตั้งอยู่ตรงบริเวณปากคลองมอญ พระราชทานให้เป็นที่ประทับของสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร เพื่อที่จะช่วยแบ่งเบาภาระสมเด็จพระกรมพระราชวังบวรสถานพิมุข ควบคุมดูแลพระนครทางฝั่งธนบุรีและทางด้านทิศตะวันตก

วังริมป้อมจักรเพชรตั้งอยู่บริเวณปากคลองโอ่งอ่าง พระราชทานให้เป็นที่ประทับของสมเด็จพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์ พระโอรสองค์ใหญ่ของสมเด็จพระที่นั่งเชอกรมพระศรีสุदारักษ์ มีหน้าที่คอยควบคุมดูแลรักษาพระนครทางด้านทิศตะวันออกเฉียงใต้

เมื่อพิจารณาถึงตำแหน่งที่ตั้งของพระบรมมหาราชวัง และวังต่าง ๆ ที่ตั้งอยู่ตามสถานที่ต่างๆ จะเห็นได้ว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงพระปรีชาสามารถเป็นอย่างมาก โดยการวางตำแหน่งวังต่างๆ ตามตำราพิชัยสงครามในบทที่เรียกว่า นาคนาม ตามตำรับพิชัยสงครามบทที่ว่าด้วยนาคนามนั้นกล่าวว่า

¹⁹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1, หน้า 79- 80.

แผนที่ที่ 3.1 ตำแหน่งที่ตั้งพระราชวังและวังตามตำราพิชัยสงครามแบบ “นาคนาม”²⁰

²⁰ ม.ร.ว.แห่งน้อย ศักดิ์ศรี, โขแสง สุชะวัฒน์ และสุสดี ทิพทัส, สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวัง เล่ม 1 (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์กรุงเทพ (1987) จำกัด, 2531), หน้า 4.

...มีแม่น้ำโดยรอบล้อมภูเขา หรือถ้าหาภูเขาไม่ได้ แต่แม่น้ำก็ได้เรียกว่านาคนาม...²¹

เมื่อเปรียบเทียบตำแหน่งต่างๆ ที่ตั้งของค่ายหลวงจะตรงกันกับที่ตั้งของพระบรมมหาราชวัง ส่วนวังต่างๆ ที่รายล้อมค่ายหลวง ก็จะตรงกันกับที่ตั้งของพระราชวังบวรสถานมงคล พระราชวังบวรสถานพิมุข วังริมป้อมพระสุเมรุ พระราชานิเวศน์เดิมของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก และวังริมป้อมจักรเพชร เป็นต้น

ตารางที่ 3.1 การสร้างวังพระราชทานพระบรมวงศานุวงศ์ในสมัยรัชกาลที่ 1²²

ชื่อวัง	ผู้ครอบครอง	ระยะเวลาที่ครอบครอง	หมายเหตุ
1. วังริมป้อมพระสุเมรุ	- กรมหลวงจักรเจษฎา	รัชกาลที่ 1	ยังเหลือกำแพงวัดอยู่บริเวณตรงข้ามป้อมพระสุเมรุ
2. วังริมป้อมจักรเพชร	- กรมหลวงเทพหริรักษ์	รัชกาลที่ 1	ใกล้กับวัดราชบูรณะ
3. วังริมวัดโพธิ์	- กรมหมื่นนรินทรพิทักษ์ - กรมหลวงนรินทรเทวี	รัชกาลที่ 1 - รัชกาลที่ 2 รัชกาลที่ 2 - รัชกาลที่ 3	-
4. วังปากคลองวัดชนะสงคราม	- กรมขุนสุนทรภูเบศร์	รัชกาลที่ 1	-
5. วังสวนมังคุด	- กรมหลวงนรินทร- รณเรศร์	รัชกาลที่ 1	-
6. วังบ้านปูน	- พระองค์เจ้าขุนเณร	รัชกาลที่ 1	ปัจจุบันยังมีตรอกชื่อตรอกเจ้าขุนเณร
7. วังท่าเตียน	- กรมขุนอิศราณูรักษ์ - กรมหมื่นสุรินทรรักษ์	รัชกาลที่ 1 - รัชกาลที่ 3 รัชกาลที่ 3	ปัจจุบันคือบริเวณตลาดท่าเตียน
8. วังคลังสินค้า	- กรมหลวงพิทักษ์มนตรี	รัชกาลที่ 1 - รัชกาลที่ 2	บริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยา

²¹ ม.ร.ว.เน่งน้อย ศักดิ์ศรี, ไชแสง สุขะวัฒนะ และ ผุสดี ทิพทัส, สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวังเล่ม 1 (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์กรุงเทพ (1987) จำกัด, 2531), หน้า 4.

²² สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, “ตำนานวังเก่า” ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ 15 ภาค 26, หน้า 13- 32.

ชื่อวัง	ผู้ครอบครอง	ระยะเวลาที่ครอบครอง	หมายเหตุ
9. วังถนนหน้าพระลาน (วังตะวันตก)	- กรมขุนกระษัตราธิราช - กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ - พระองค์เจ้าลักขณานุคุณ - พระองค์เจ้าชุมสาย - กรมหมื่นอดุลยลักษณสมบัติ - กรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์	รัชกาลที่ 1 - รัชกาลที่ 2 รัชกาลที่ 2 รัชกาลที่ 3 รัชกาลที่ 3 - รัชกาลที่ 4 รัชกาลที่ 5 รัชกาลที่ 5	ปัจจุบันคือมหาวิทยาลัยศิลปากร
10. วังถนนหน้าพระลาน (วังกลาง)	- พระองค์เจ้าอรุโณทัย - เจ้าฟ้าอาภรณ์ - กรมขุนบาราบปรปักษ์	รัชกาลที่ 1 - รัชกาลที่ 3 รัชกาลที่ 3 รัชกาลที่ 3 - รัชกาลที่ 5	ปัจจุบันคือ กรมศิลปากร
11. วังถนนหน้าพระลาน (วังตะวันออก)	- พระองค์เจ้าอภัยทัต - เจ้าฟ้าอาภรณ์	รัชกาลที่ 1 - รัชกาลที่ 3 รัชกาลที่ 3 - รัชกาลที่ 4	ปัจจุบันคือ กรมศิลปากร
12. วังถนนหลักเมือง (วังที่ 1)	- กรมหมื่นรามอิศเรศร์ - กรมหมื่นอลงกตกิจปรีชา	รัชกาลที่ 1 - รัชกาลที่ 4 รัชกาลที่ 4	-
13. วังถนนหลักเมือง (วังที่ 2)	- กรมหมื่นจิตรภักดี - กรมขุนสทิตยส์ถาพร - พระองค์เจ้าชุมแสง	รัชกาลที่ 1 - รัชกาลที่ 3 รัชกาลที่ 3 - รัชกาลที่ 4 รัชกาลที่ 4	-
14. วังถนนหลักเมือง (วังที่ 3)	- กรมหมื่นศรีสุภาพ	รัชกาลที่ 1 - รัชกาลที่ 3	-
15. วังถนนหลักเมือง (วังที่ 4)	- กรมหมื่นศรีสุเรนทร์ - กรมหมื่นอินทรอมเรศร์ - พระองค์เจ้าหญิงสายสมร	รัชกาลที่ 1 - รัชกาลที่ 2 รัชกาลที่ 2 - รัชกาลที่ 4 รัชกาลที่ 4 - รัชกาลที่ 5	ปัจจุบันคือ กระทรวงกลาโหม
16. วังถนนหลักเมือง (วังที่ 5)	- พระองค์เจ้าคล้ายเสด็จ - กรมหมื่นไกรสรวิชิต	รัชกาลที่ 1 รัชกาลที่ 2 - รัชกาลที่ 3	ปัจจุบันคือ กระทรวงกลาโหม

ชื่อวัง	ผู้ครอบครอง	ระยะเวลาที่ครอบครอง	หมายเหตุ
17. วังถนนหลักเมือง (วังที่ 6)	- กรมหมื่นอินทรพิพิธ	รัชกาลที่ 1 - รัชกาลที่ 2	ปัจจุบันคือ กระทรวงกลาโหม
18. วังริมสนามชัย (วังเหนือ)	- พระองค์เจ้าทับทิม - กรมหมื่นณรงค์หริภักษ์ - พระองค์เจ้าประดิษฐ วรการ	รัชกาลที่ 1 - รัชกาลที่ 2 รัชกาลที่ 2 - รัชกาลที่ 3 รัชกาลที่ 1 - รัชกาลที่ 2	ปัจจุบันคือ สวนสราญรมย์
19. วังริมสนามชัย (วังกลาง)	- กรมหลวงรักษ์รณเรศร์ - กรมหมื่นอมเรนทร- บดินทร์	รัชกาลที่ 1 - รัชกาลที่ 2 รัชกาลที่ 1 - รัชกาลที่ 2	ปัจจุบันคือ สวนสราญรมย์
20. วังริมสนามชัย (วังใต้)	- กรมหลวงพิเศษศรีสวัสดิ์ สุขวัฒนวิชัย - กรมขุนวรจักรธรานุภาพ	รัชกาลที่ 1 - รัชกาลที่ 2 รัชกาลที่ 1 - รัชกาลที่ 2	ปัจจุบันคือ สวนสราญรมย์
21. วังริมสนามวังหน้า (วังที่ 1)	- พระองค์เจ้าลำดวน - กรมหมื่นเสนีเทพ	รัชกาลที่ 1 - รัชกาลที่ 2 รัชกาลที่ 1 - รัชกาลที่ 2	ปัจจุบันคือ ท้องสนามหลวง
22. วังริมสนามวังหน้า (วังที่ 2)	- พระองค์เจ้าอินทปัต - กรมขุนนราธิวาส	รัชกาลที่ 1 - รัชกาลที่ 2 รัชกาลที่ 1 - รัชกาลที่ 2	ปัจจุบันคือ ท้องสนามหลวง
23. วังริมสนามวังหน้า (วังที่ 3)	- พระองค์เจ้าช้าง - พระองค์เจ้าบัว - พระองค์เจ้าสุธารส	รัชกาลที่ 1 - รัชกาลที่ 2 รัชกาลที่ 1 - รัชกาลที่ 2 รัชกาลที่ 1 - รัชกาลที่ 2	ปัจจุบันคือ ท้องสนามหลวง
24. วังริมสนามวังหน้า วังที่ 4)	- พระองค์เจ้าก้อนแก้ว - พระองค์เจ้ามั่ง - พระองค์เจ้านพเก้า - พระองค์เจ้ากำภู	รัชกาลที่ 1 - รัชกาลที่ 2 รัชกาลที่ 1 - รัชกาลที่ 2 รัชกาลที่ 1 - รัชกาลที่ 2 รัชกาลที่ 1 - รัชกาลที่ 2	ปัจจุบันคือ กระทรวงยุติธรรม

การสร้างวังขึ้น เพื่อพระราชทานพระญาติและเหล่าบรรดาพระราชโอรส เพื่อเป็น
บำเหน็จรางวัลแก่ผู้ทำประโยชน์ต่อชาติบ้านเมือง ในการกอบกู้เอกราชนั้น จะมีความแตกต่างจาก
การตั้งวังตามแนวจุลยุทธศาสตร์ อาจกล่าวได้ว่า การสร้างวังพระราชทานเหล่าเชื้อพระวงศ์นั้นจะ
สร้างพระราชทานตามความสัมพันธ์ทางเชื้อสายโดยเด่นชัด

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกโปรดเกล้าฯพระราชทานวังแก่เชื้อพระวงศ์ และพระราชโอรส โดยแบ่งตามบริเวณที่ตั้งได้ 3 บริเวณ ได้แก่

- กลุ่มวังบริเวณถนนหน้าพระลาน ประกอบด้วย วังถนนหน้าพระลานวังตะวันตก, วังถนนหน้าพระลานวังกลาง, วังถนนหน้าพระลานวังตะวันออก

- กลุ่มวังบริเวณถนนหลักเมือง ประกอบด้วย วังถนนหลักเมือง วังที่หนึ่ง วังถนนหลักเมือง วังที่สอง, วังถนนหลักเมือง วังที่สาม, วังถนนหลักเมือง วังที่สี่, วังถนนหลักเมือง วังที่ห้า, วังถนนหลักเมือง วังที่หก

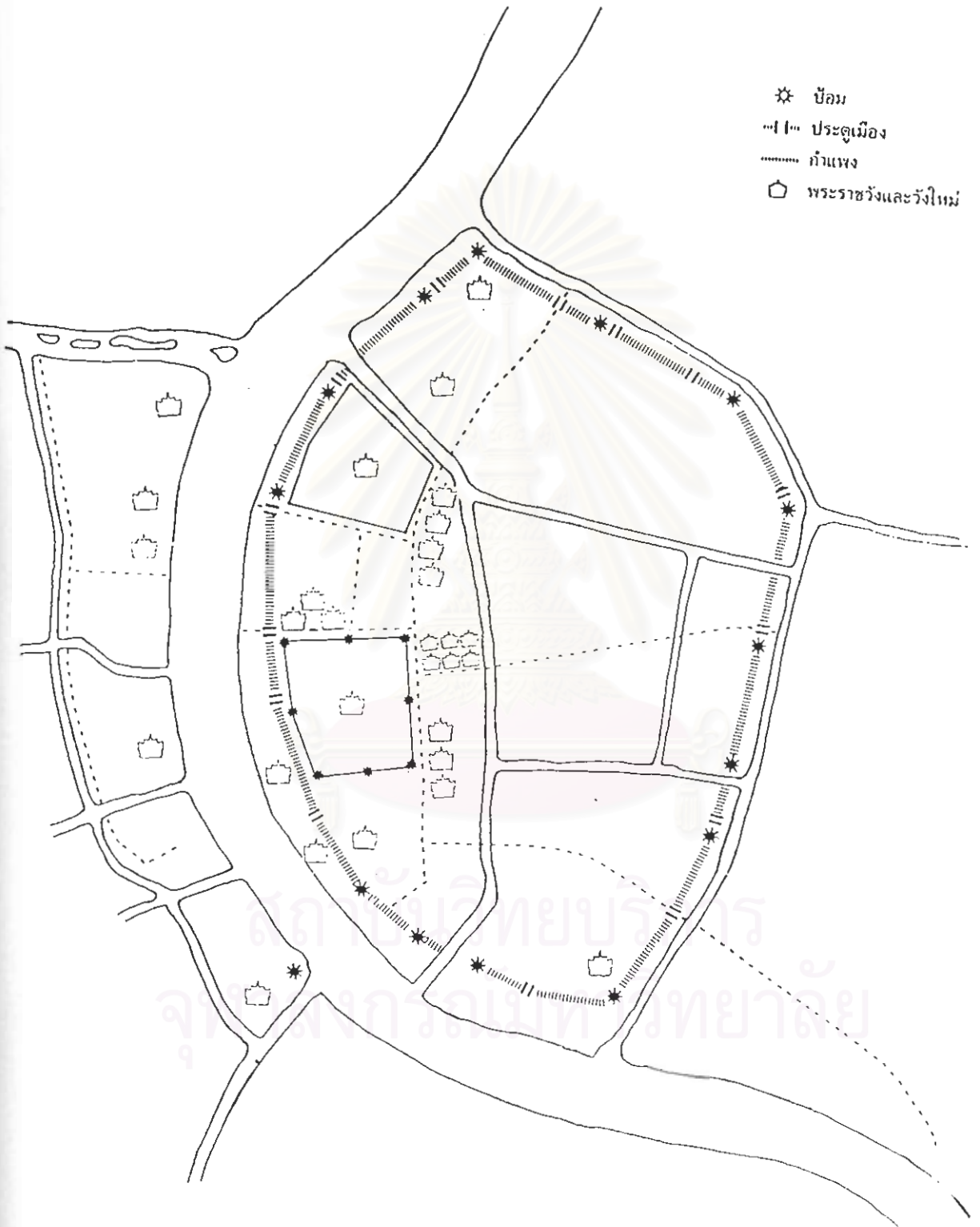
- กลุ่มวังบริเวณถนนสนามชัย ประกอบด้วย วังริมถนนสนามชัย วังที่หนึ่ง, วังริมถนนสนามชัย วังที่สอง, วังริมถนนสนามชัย วังที่สาม

สมเด็จพระราชวังบวรสถานมงคล สร้างวังพระราชทานพระราชโอรสมีจำนวน 4 วังตั้งอยู่ริมสนามวังหน้าด้านทิศตะวันออก ประกอบด้วย วังริมสนามหน้าวังหน้า วังที่หนึ่ง, วังริมสนามหน้าวังหน้า วังที่สอง, วังริมสนามหน้าวังหน้า วังที่สาม, วังริมสนามหน้า วังที่สี่

การสร้างวังพระราชทานนั้น จะสร้างตามความสัมพันธ์ทางเชื้อสาย โดยศูนย์กลางการปกครองจะอยู่ที่พระบรมมหาราชวังและศูนย์อำนาจรองลงมาจะอยู่ที่พระราชวังบวรสถานมงคลโดยทั้ง 2 พระราชวัง จะมีวังของพระราชโอรสตั้งอยู่รอบ โดยฝ่ายพระบรมมหาราชวังจะมีวังพระราชโอรสอยู่ทางทิศเหนือ และทิศตะวันออกเฉียงเหนือ และฝ่ายวังหน้าก็จะมีวังพระราชโอรสอยู่ทางทิศตะวันออก ทำให้เห็นภาพได้ว่าจะมีการแบ่งพื้นที่การรักษาพระราชวังเอาไว้อย่างชัดเจน อาจเพื่อประโยชน์ในการบริหารงานบ้านเมือง เพราะพระราชโอรสที่สามารถจะออกวังได้จะต้องมีพระชันษาครบ 13 ปีบริบูรณ์ และต้องรับราชการสนองพระเดชพระคุณ โดยวังที่พระราชทานให้ก็เปรียบเสมือนหน่วยงาน หรือที่ทำงานของราชการหน่วยหนึ่ง เพราะเจ้านายที่ทรงกรมแล้วจะมีหน้าที่ควบคุมกำลังไพร่พลทำราชการตามแต่หน้าที่ที่ตัวเองถนัด ดังนั้นวังจึงเปรียบเสมือนที่ทำงานทางราชการแห่งหนึ่ง²³

²³ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาถนอมพิทยายุทธ, ประชุมพงศาวดารภาคที่ 26 เรื่อง ตำนานวังเก่า, หน้า 33.

แผนที่ที่ 3.2 แสดงพระบรมมหาราชวังและวังในรัชสมัยรัชกาลที่ 1²⁴

²⁴ ม.ร.ว. ใฉ่งน้อย สักคีศรี และคณะ, องค์กรประกอบทางกายภาพกรุงรัตนโกสินทร์, หน้า 33.

การแบ่งพื้นที่การตั้งวังยังกระทำเพื่อรักษาความปลอดภัยให้กับพระราชวังทั้ง 2 อีกด้วย ในด้านการระดมกำลังไพร่พล ในยามที่เกิดภาวะวิกฤติดังที่ในปลายรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ได้เกิดมีความบาดหมางกลางแครงใจกันกับทางฝ่ายสมเด็จพระบรมราชวงศ์จักรี จนถึงขั้นมีการระดมไพร่พลเข้ามารักษาพระราชวังทั้งสอง และมีการเอาปืนใหญ่ขึ้นป้อมปราการหันใส่เข้าหากันจนเกือบจะเป็นศึกกลางเมือง แต่ในที่สุดเหตุการณ์ก็คลี่คลายลงจนเป็นปกติ

การตั้งวังของทั้งพระบรมมหาราชวัง และของกรมพระราชวังบวรสถานมงคลนั้น ผู้ปกครองสามารถเรียกระดมกำลังไพร่พลเข้ามาป้องกันพระราชวังทั้งสองได้อย่างทันท่วงที แสดงให้เห็นถึงสาระสำคัญในการสร้างวังพระราชทานพระราชโอรสเพื่อจะปกป้องคุ้มกันพระราชวังแล้วยังเป็นการกุมอำนาจไว้อีกทางหนึ่งด้วย

ในส่วนของกรมพระราชวังบวรสถานพิมุขนั้น ได้เสด็จทิวงคตไปตั้งแต่ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก จึงทำให้มีการสถาปนาตำแหน่งนี้สืบขึ้นมาอีก ส่วนพระราชวังบวรสถานพิมุขนั้นก็โปรดเกล้าฯ ให้มีการแบ่งพื้นที่ภายในจัดเป็นวังเล็กๆ พระราชทานให้พระราชโอรสในกรมพระราชวังบวรสถานพิมุขประทับต่อไป

ภาพรวมของการสร้างวังในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกนั้น จะเห็นได้ว่าการสร้างพระราชวังและวังต่าง ๆ ถึงแม้จะเกาะกลุ่มหรือกระจัดกระจายกันไปก็ตาม แต่ส่วนใหญ่วังจะตั้งอยู่ภายในบริเวณคลองคูเมืองซึ่งถือว่ายังอยู่ในบริเวณของกรุงธนบุรีเดิม ทำให้เห็นได้ว่ากรุงเทพมหานครในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงใช้พื้นที่ให้เป็นประโยชน์ยังไม่มากนัก เพียงแต่ย้ายศูนย์กลางการปกครองจากฝั่งธนบุรีมาสู่ฝั่งพระนครใหม่เท่านั้น

3.2.2 การสร้างวังในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเป็นระยะที่ค่อนข้างห่างจากศึกสงคราม ส่วนใหญ่จะเป็นการทำนุบำรุงบ้านเมืองให้อุดมสมบูรณ์ เนื่องจากในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกต้องรับศึกสงครามเกือบตลอดรัชกาล การสร้างวังในสมัยนี้เสมือนเป็นการกระจายหน่วยย่อยทางราชการออกไป เพราะวังเดิมในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกยังอยู่ การสร้างวังในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยมีดังนี้

ตารางที่ 3.2 แสดงการสร้างวังพระราชทานพระบรมวงศานุวงศ์ในสมัยรัชกาลที่ 2²⁵

ชื่อวัง	ผู้ครอบครอง	ระยะเวลา	หมายเหตุ
1. วังริมสะพานช้าง โรงสี (วังเหนือ)	- กรมหมื่นสนธิทนเรนทร์ - กรมหมื่นสรรพศิลป์- ปรีชา - กรมหมื่นภูเรศร์- ธำรงค์ศักดิ์	รัชกาลที่ 2 - รัชกาลที่ 3 รัชกาลที่ 2 - รัชกาลที่ 4 รัชกาลที่ 4 - รัชกาลที่ 5	รัชกาลที่ 5 ทรงซื้อ เพื่อ สร้างตึกแถวพระราชทาน ชื่อแพรงภูธร
2. วังริมสะพานช้าง โรงสี (วังใต้)	- พระองค์เจ้าเนียม - พระองค์เจ้าสว่าง - พระองค์เจ้าอุทัย - พระองค์เจ้าแฉ่ง	รัชกาลที่ 2 - รัชกาลที่ 3 รัชกาลที่ 3 - รัชกาลที่ 4	ปัจจุบันเป็นที่ตั้งของ กระทรวงมหาดไทย
3. วังท้ายหับเผย (วังที่ 1)	- กรมพระพิพิธโภค- ภูเบนทร์ - พระองค์เจ้าชิดเชื้อพงศ์	รัชกาลที่ 2 - รัชกาลที่ 4 รัชกาลที่ 4	ปัจจุบันคือสนามที่ฝึก
4. วังท้ายหับเผย (วังที่ 2)	- กรมหลวงภูเนตร- นรินทรฤทธิ์	รัชกาลที่ 2 - รัชกาลที่ 4	ยังเป็นของกรมการรักษาดินแดน
5. วังท้ายหับเผย (วังที่ 3)	- กรมพระพิทักษ์เทเวศร์	รัชกาลที่ 2 - รัชกาลที่ 3	
6. วังถนนสนามชัย (วังที่ 1)	- กรมหมื่นสุนทรธิเบศ - พระองค์เจ้าเรณู	รัชกาลที่ 2 - รัชกาลที่ 3 รัชกาลที่ 3	ปัจจุบันคือที่ทำการของ กรมรักษา ดินแดน
7. วังถนนสนามชัย (วังที่ 2)	- กรมหมื่นเสพสุนทร - กรมหมื่นถาวรยศ	รัชกาลที่ 2 - รัชกาลที่ 3 รัชกาลที่ 3 - รัชกาลที่ 5	-
8. วังริมแม่น้ำใต้ วัดพระเชตุพน	- สมเด็จพระยาเดชา- ดิศร - กรมหลวงวงศาธิราช- สนิท - เจ้าพระยาสุธรรมมนตรี	รัชกาลที่ 2 - รัชกาลที่ 3 รัชกาลที่ 3 - รัชกาลที่ 4 รัชกาลที่ 5	-

²⁵ สมเด็จพระยาเดชาดิศรราชานุภาพ, ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ 15 ภาค 26, ตำนานวังเก่า, หน้า 33- 52.

ชื่อวัง	ผู้ครอบครอง	ระยะเวลา	หมายเหตุ
9. วังริมพระราชนิเวศน์ เดิม (วังที่ 1)	- กรมหมื่นอมรมนตรี	รัชกาลที่ 2 - รัชกาลที่ 4	ปัจจุบันเป็นที่ของกอง ทัพอเรือ
10. วังริมพระราชนิเวศน์ เดิม (วังที่ 2)	- พระองค์เจ้าเสื่อ	รัชกาลที่ 2 - รัชกาลที่ 4	ปัจจุบันเป็นที่ของกอง ทัพอเรือ
11. วังริมพระราชนิเวศน์ เดิม (วังที่ 3)	- พระองค์เจ้ากระต่าย	รัชกาลที่ 2 - รัชกาลที่ 3	ปัจจุบันเป็นที่ของกอง ทัพอเรือ
12. วังสะพานเสี้ยว (วังที่ 1)	- พระองค์เจ้ากุมริน - พระองค์เจ้านุช - กรมหมื่นชาลยชัย- บวรยศ	รัชกาลที่ 2 - รัชกาลที่ 3 รัชกาลที่ 3 - รัชกาลที่ 5 รัชกาลที่ 5	ปัจจุบันคือที่ทำการกรม สรรพากร และกรม ชนารักษ์
13. วังสะพานเสี้ยว (วังที่ 2)	- พระองค์เจ้าไย	รัชกาลที่ 2 - รัชกาลที่ 4	ปัจจุบันคือถนนจักรพงษ์
14. วังสะพานเสี้ยว (วังที่ 3)	- พระองค์เจ้ากุมเรศ	รัชกาลที่ 2 - รัชกาลที่ 5	ปัจจุบันคือถนนราช ดำเนิน เชียงสะพานผ่าน พิภพลีลา
15. วังสะพานเสี้ยว (วังที่ 4)	- พระองค์เจ้าทับทิม - พระองค์เจ้าศรีสังข์	รัชกาลที่ 2 - รัชกาลที่ 3 รัชกาลที่ 3	ปัจจุบันคือถนน ราชดำเนิน บริเวณ โรงแรมรัตนโกสินทร์
16. วังหลังวัดชนะ สงคราม	- พระองค์เจ้ารัชนิกร	รัชกาลที่ 2 - รัชกาลที่ 5	อยู่ริมคลองหลังวัด ชนะสงคราม
17. วังถนนพระอาทิตย์	- กรมหมื่นกระษัตริย์- ศรีศักดิ์เดช	รัชกาลที่ 2 - รัชกาลที่ 5	อยู่บริเวณถนนพระ อาทิตย์
18. วังริมคลองบางลำภู	- พระองค์เจ้าสุวอน	รัชกาลที่ 2 - รัชกาลที่ 3	บริเวณหน้าวัดบวรนิเวศ
19. วังถนนโรงครก (วังที่ 1)	- พระองค์เจ้าสาขา- ทิพากร	รัชกาลที่ 2 - รัชกาลที่ 3	ปัจจุบันเป็นที่ทำกาของ ศาลแพ่ง
20. วังถนน. โรงครก (วังที่ 2)	- กรมหมื่นอนันตการ- ฤทธิ์	รัชกาลที่ 2 - รัชกาลที่ 4	ปัจจุบันเป็นที่ทำการของ ศาลแพ่ง
21. วังคลองตลาด	- กรมหมื่นสิทธิสุขุมการ	รัชกาลที่ 2 - รัชกาลที่ 5	บริเวณถนนราชินี ถนน สนามชัย ถนนมหา ราช มาบรรจบกัน

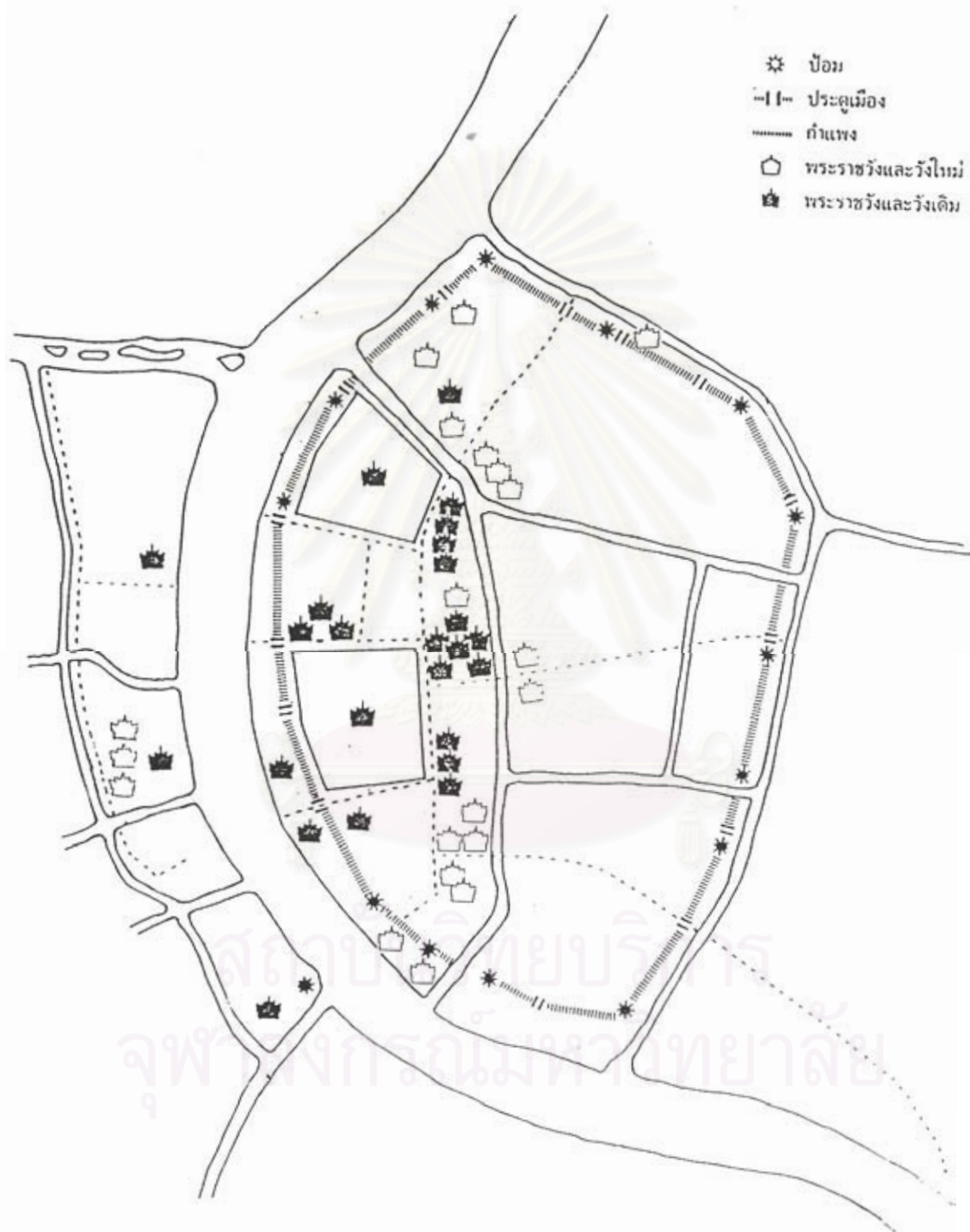
พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงสร้างวังพระราชทานพระราชโอรส เพื่อเป็นหน่วยย่อยในการบริหารงานแผ่นดิน โดยส่วนใหญ่จะรวมกลุ่มอยู่บริเวณท้ายวัดพระเชตุพน แต่ก็จะมียังวังที่ได้สร้างขยายเลยเขตพระนครชั้นในคือ กลุ่มวังริมสะพานช้างโรงสี ส่วนสมเด็จพระบรมราชวังบวรสถานมงคลก็ได้ทรงสร้างวังขยายตัวเลขเขตพระนครชั้นในเหมือนกันคือ กลุ่มวังสะพานเสี้ยว

การสร้างวังของทั้งทางวังหลวงและวังหน้า ก็ยังคงแบ่งการรักษาพื้นที่ของพระนคร เหมือนในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก โดยการขยายตัวของวังพระราชโอรส ทางวังหลวง ได้ขยายตัวมาทางด้านทิศตะวันออกและทิศใต้ ส่วนการขยายตัวของวังพระราชโอรส วังหน้า ได้ขยายตัวไปทางทิศเหนือ นอกจากนี้ยังได้มีการสร้างวังทางฝั่งธนบุรีขึ้นอีกหลายวัง แสดงให้เห็นว่า ทางฝั่งธนบุรีก็ยังคงมีความสำคัญต่อพระนครต่อไป

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

แผนที่ที่ 3.3 แสดงพระบรมมหาราชวังและวังในรัชสมัยรัชกาลที่ 2²⁶

²⁶ ม.ร.ว. แฉ่งน้อย สักดิศรี และคณะ, องค์ประกอบทางกายภาพกรุงรัตนโกสินทร์, หน้า 37.

3.2.3 การสร้างวังในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

การสร้างวังในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ยังมีคิดหลักเหมือนสมัยรัชกาลที่ 1 กับรัชกาลที่ 2 คือเจ้านายเมื่อเจริญพระชันษาพอที่จะออกวังได้ ก็จะสร้างวังพระราชทาน หรือไม่ก็จะพระราชทานวังเก่าที่สร้างในรัชกาลก่อน เนื่องจากวังที่สร้างในสมัยรัชกาลที่ 1 บางวังก็เริ่มที่จะว่างลงเนื่องจากเจ้าของวังบางพระองค์ก็เริ่มสิ้นพระชนม์บ้างแล้ว การสร้างวังในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มีดังนี้

ตารางที่ 3.3 แสดงการสร้างวังพระราชทานพระบรมวงศานุวงศ์ในสมัยรัชกาลที่ 3²⁷

ชื่อวัง	ผู้ครอบครอง	ระยะเวลา	หมายเหตุ
1. วังริมประตูสำราญราษฎร์ (วังที่ 1)	- กรมหมื่นภูบาลบริรักษ์ - กรมหลวงพรหมวรานุรักษ์	รัชกาลที่ 3 - รัชกาลที่ 4 รัชกาลที่ 4	-
2. วังริมประตูสำราญราษฎร์ (วังที่ 2)	- พระองค์เจ้าเกตุร	รัชกาลที่ 3 - รัชกาลที่ 4	-
3. วังริมประตูสำราญราษฎร์ (วังที่ 3)	- กรมขุนวรจักรธรานุภาพ - กรมหมื่นราชศักดิ์สโมสร	รัชกาลที่ 3 - รัชกาลที่ 4 รัชกาลที่ 4	-
4. วังถนนมหาชัย (วังที่ 1)	- กรมหมื่นนเรนทรบริรักษ์	รัชกาลที่ 3	ในสมัยรัชกาลที่ 5 โปรดเกล้าฯ ให้รวมวังที่ 3 สร้างเป็นวังบูรพาภิรมย์
5. วังถนนมหาชัย (วังที่ 2)	- กรมหมื่นนรินทรเทพ - กรมหมื่นภูบาลบริรักษ์	รัชกาลที่ 3 รัชกาลที่ 4 - รัชกาลที่ 5	
6. วังถนนมหาชัย (วังที่ 3)	- กรมพระยาเดชาดิศร	รัชกาลที่ 3 - รัชกาลที่ 4	
7. วังถนนบ้านหม้อ	- กรมพระพิทักษ์เทเวศร์ - พระองค์เจ้าสิงหนาทราชดุรงค์ฤทธิ์	รัชกาลที่ 3 - รัชกาลที่ 4 รัชกาลที่ 4	ปัจจุบันวังถนนบ้านหม้ออยู่บริเวณถนนอัมฤงค์

²⁷ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาถนอมพิทยายุทธ, ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ 15 ภาค 26, ตำนานวังเก่า หน้า 53- 63.

ชื่อวัง	ผู้ครอบครอง	ระยะเวลา	หมายเหตุ
8. วังถนนจักรเพชร	- กรมพระเทเวศร์- วัชรินทร์	รัชกาลที่ 3 - รัชกาลที่ 5	-
9. วังริมสะพานหัวจรเข้	- กรมหลวงวรศักดิ์พิศาล	รัชกาลที่ 3 - รัชกาลที่ 5	ปัจจุบันคือกรมพลธิการทหารบก
10. วังท้ายวัดพระเชตุพน (วังที่ 1)	- กรมหมื่นเชษฐาธิเบนทร์ - กรมหลวงอดิศรอุดมเดช	รัชกาลที่ 3 - รัชกาลที่ 4 รัชกาลที่ 5	รัชกาลที่ 6 ทรงให้เป็นที่ทำการกระทรวงเศรษฐกิจ
11. วังท้ายวัดพระเชตุพน (วังที่ 2)	- กรมหมื่นอมเรนทร- บดินทร์ - พระองค์เจ้าลำยอง - กรมหมื่นทิววงศ์ประวดี	รัชกาลที่ 3 รัชกาลที่ 3 - รัชกาลที่ 4 รัชกาลที่ 5	
12. วังท้ายวัดพระเชตุพน (วังที่ 3)	- พระองค์เจ้าอรอด - พระองค์เจ้าเปี้ยก - กรมหลวงบดินทร- ไพศาลโสภณ	รัชกาลที่ 3 รัชกาลที่ 3 - รัชกาลที่ 4 รัชกาลที่ 5	
13. วังท้ายวัดพระเชตุพน (วังที่ 4)	- กรมหมื่นภูมินทรภักดี	รัชกาลที่ 3 - รัชกาลที่ 5	
14. วังท้ายวัดพระเชตุพน (วังที่ 5)	- กรมหมื่นอุดมรัตนารักษ์ - พระองค์เจ้ามณฑลเสนา - กรมหมื่นนฤบาลมุข- มาตย์	รัชกาลที่ 3 รัชกาลที่ 3 - รัชกาลที่ 4 รัชกาลที่ 5	ปัจจุบันเป็นที่ทำการสถานีตำรวจนครบาลพระราชวัง
15. วังถนนสนามชัย (วังที่ 3)	- กรมหมื่นอุดมลักษณะ- สมบัติ - กรมหลวงประจักษ์- ศิลปาคม	รัชกาลที่ 3 - รัชกาลที่ 5 รัชกาลที่ 5	ปัจจุบันคือกรมการรักษาดินแดน
16. วังถนนเฟื่องนคร (วังเหนือ)	- กรมขุนภูวนัยนฤเบน- ทรานุรักษ์	รัชกาลที่ 3 - รัชกาลที่ 5	ปัจจุบันคือทำการกระทรวงมหาดไทย
17. วังถนนเฟื่องนคร (วังใต้)	- กรมขุนเจริญผลพูน- สวัสดิ์	รัชกาลที่ 3 - รัชกาลที่ 5	ปัจจุบันคือทำการกระทรวงมหาดไทย
18. วังริมคลองสะพาน ถ่าน	- กรมหลวงบดินทร- ไพศาลโสภณ	รัชกาลที่ 3 - รัชกาลที่ 5	ปัจจุบันคือวัดราชบพิตร

ชื่อวัง	ผู้ครอบครอง	ระยะเวลา	หมายเหตุ
19. วังริมแม่น้ำเหนือป้อมมหาฤกษ์	- พระองค์เจ้าเฉลิมวงศ์ - กรมหมื่นภูดิราชฤทัย - กรมพระยาเทวะวงศ์- วโรปการ	รัชกาลที่ 3 - รัชกาลที่ 4 รัชกาลที่ 4 - รัชกาลที่ 5 รัชกาลที่ 5	ปัจจุบันคือ โรงเรียนราชินี
20. วังริมแม่น้ำใต้ป้อมมหาฤกษ์	- กรมหมื่นมาตยาพิทักษ์ - กรมหมื่นอุดมรัตนราษี	รัชกาลที่ 3 - รัชกาลที่ 4 รัชกาลที่ 4 - รัชกาลที่ 5	ปัจจุบันคือ โรงเรียนราชินี
21. วังคลองตลาด (วังที่ 2)	- พระองค์เจ้าจินดา	รัชกาลที่ 3	ถนนราชินี
22. วังถนนพระอาทิตย์ (วังที่ 2)	- กรมหมื่นอานุภาพ- พิศาลศักดิ์ - พระองค์เจ้าวรวิดิ- อาภรณ์	รัชกาลที่ 3 - รัชกาลที่ 5 รัชกาลที่ 5	บริเวณโรงเรียนอัมพร ไพศาล ถนนพระอาทิตย์
23. วังสะพานเสี้ยว (วังที่ 5)	- พระองค์เจ้าอินทวงศ์ - กรมหมื่นพิศาลบวรศักดิ์ - กรมหลวงประจักษ์- ศิลปาคม	รัชกาลที่ 3 - รัชกาลที่ 4 รัชกาลที่ 4 - รัชกาลที่ 5 รัชกาลที่ 6	-

ตำแหน่งของวังที่สร้างในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ส่วนใหญ่ก็ยังคงรวมกลุ่มอยู่บริเวณวัดพระเชตุพน แต่จะมีการสร้างวังอีก 2 กลุ่ม บริเวณทิศตะวันออกของพระนคร คือ ประตูสำราญราษฎร์และประตูสำเพ็ง เพื่อเป็นการรักษาความสงบเรียบร้อย ทางด้านตะวันออกของพระนคร เหมือนกับวังริมป้อมจักรเพชรและวังริมป้อมพระสุเมรุ ในรัชกาลที่ 1 ส่วนวังทางด้านสมเด็จพระราชวังบวรสถานมงคลไม่มีอะไรเปลี่ยนแปลงมากนัก เพียงแค่สร้างวังเพิ่มขึ้น 2 วัง โดย แบ่งเขตพื้นที่จากวังเดิมและสร้างวังขึ้นใหม่เท่านั้น

แผนที่ที่ 3.4 แสดงพระบรมมหาราชวังและวังในรัชสมัยรัชกาลที่ 3²⁸

²⁸ ม.ร.ว. แฉ่งน้อย สักคีศรี และคณะ, องค์ประกอบทางกายภาพกรุงรัตนโกสินทร์, หน้า 41.

3.2.4 การสร้างวังในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสร้างพระราชวังขึ้นมาใหม่ 3 แห่ง คือ

1. พระราชวังสระปทุม สร้างในบริเวณเขตท้องทุ่งบางกะปิ อยู่ริมคลองแสนแสบ ทางด้านทิศใต้ เพื่อสำหรับเสด็จประพาสพักผ่อนพระอิริยาบถ

2. พระราชวังนันทอุทยาน อยู่บริเวณริมคลองมอญฝั่งเหนือ สร้างขึ้นเพื่อพระราชทานให้พระเจ้าลูกเธอและเจ้าจอมมารดาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อ เวลาพระองค์เสด็จสวรรคตแล้วพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จขึ้นครองราชย์จะได้ไม่อยู่กีดขวางในพระบรมมหาราชวังแต่พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จสวรรคตก่อน จึงพระราชทานพระราชวังนันทอุทยานแก่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

3. พระราชวังสราญรมย์ ทรงสร้างขึ้นเพื่อที่จะใช้เป็นที่พักเวลาพระองค์สละราชสมบัติ เนื่องจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริว่าเมื่อ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเจริญพระชันษา พอทรงผนวชพระแล้วจะพระราชทานราชสมบัติให้ โดยพระองค์จะเสด็จไปประทับและจะทรงดำรงตำแหน่ง พระเจ้าหลวงเป็นที่ปรีถิการาชการงานแผ่นดิน แต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคตเสียก่อน

พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างพระราชวังขึ้น 1 แห่ง คือ

1. พระราชวังวังใหม่ โดยขยายเขตพระราชวังบวรสถานมงคลไปทางทิศเหนือ บริเวณคลองคูเมืองเดิมฝั่งเหนือ เพื่อสร้างที่ประทับแห่งใหม่

นอกจากสร้างพระราชวังทั้ง 4 แห่งแล้วยังโปรดเกล้าฯ ให้สร้างวังพระราชทาน พระราชโอรสดังต่อไปนี้

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ตารางที่ 3.4 แสดงการสร้างวังพระราชทานพระบรมวงศานุวงศ์ในสมัยรัชกาลที่ 4²⁹

ชื่อวัง	ผู้ครอบครอง	ระยะเวลา	หมายเหตุ
1. วังกรมหมื่นมเหศวรศิววิลาส	- กรมหมื่นมเหศวรศิว- วิลาส	รัชกาลที่ 4	บริเวณถนนสามเสน เชิงสะพานนรรัตน์
2. วังกรมหมื่นวิษณุวรา รถนิภาธร	- กรมหมื่นวิษณุวรา รถนิภาธร	รัชกาลที่ 4	บริเวณถนนสามเสน เชิง สะพานนรรัตน์
3. วังกรมหลวงพรหม วารานุรักษ์	- กรมหลวงพรหม วารานุรักษ์	รัชกาลที่ 4 – รัชกาลที่ 6	บริเวณถนนบำรุงเมือง ตัดกับถนนมหาชัย
4. วังกรมหมื่นราชศักดิ์ สโมสร	- กรมหมื่นราชศักดิ์- สโมสร	รัชกาลที่ 4	บริเวณสถานีตำรวจนคร บาลตำราวุฒราษฎร์
5. วังกรมขุนสิริรัช สังกาศ	- กรมขุนสิริรัชสังกาศ	รัชกาลที่ 4	บริเวณ โรงเรียน เบญจมราชาลัย
6. วังกรมพระสมมต- อมรพันธุ์	- กรมพระสมมตอมรพันธุ์	รัชกาลที่ 4	บริเวณ โรงเรียนเทพศรี วิทยาลัย
7. วังกรมหมื่นพงศา- ดิศกรมหิปป	- กรมหมื่นพงศาดิศกรมหิปป	รัชกาลที่ 4 - รัชกาลที่ 7	บริเวณถนนศิริพงษ์
8. วังกรมขุนมรุพงศ์สิริ- พัฒน์	- กรมขุนมรุพงศ์สิริพัฒน์	รัชกาลที่ 4 - รัชกาลที่ 6	ปัจจุบันคือ โรงเรียน เบญจมราชาลัย
9. วังกรมหลวงพิชิต ปรีชากร	- กรมหลวงพิชิตปรีชากร	รัชกาลที่ 4	บริเวณเชิงสะพานดำรง สถิต
10. วังกรมหมื่นมหิศร- ราชหฤทัย	- กรมหมื่นมหิศรราช- หฤทัย	รัชกาลที่ 4	เรือนจํากลางคลองเปรม
11. วังกรมหมื่นวิจิตร ปรีชา	- กรมหมื่นวิจิตร ปรีชา	รัชกาลที่ 4	ตึกแถวเหนือ เรือนจํากลาง คลองเปรม
12. วังกรมหมื่นภูเรศ ธำรงค์ศักดิ์	- กรมหมื่นภูเรศธำรงค์- ศักดิ์	รัชกาลที่ 4 - รัชกาลที่ 5	รัชกาลที่ 5 ทรงซื้อเพื่อตัด ถนนแพรงภูธร

²⁹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจงอร กรมหมื่นภูเรศธำรงค์ศักดิ์ ทรงสร้างวังนี้ขึ้นเมื่อปี 2375 ในรัชกาลที่ 4 สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจงอร กรมหมื่นภูเรศธำรงค์ศักดิ์ ทรงสร้างวังนี้ขึ้นเมื่อปี 2375 ในรัชกาลที่ 4

²⁹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจงอร กรมหมื่นภูเรศธำรงค์ศักดิ์ ทรงสร้างวังนี้ขึ้นเมื่อปี 2375 ในรัชกาลที่ 4 สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจงอร กรมหมื่นภูเรศธำรงค์ศักดิ์ ทรงสร้างวังนี้ขึ้นเมื่อปี 2375 ในรัชกาลที่ 4

หน้า 64- 93.

ชื่อวัง	ผู้ครอบครอง	ระยะเวลา	หมายเหตุ
13. วังกรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์	- กรมพระนราธิป- ประพันธ์พงศ์	รัชกาลที่ 4 - รัชกาลที่ 7	บริเวณถนนแพรงนภา
14. วังกรมหลวงสรรพสาตรศุภกิจ	- กรมหลวงสรรพสาตร- ศุภกิจ	รัชกาลที่ 4	บริเวณถนนแพรง สรรพสาตร
15. วังกรมพระยาดำรง- ราชานุภาพ	- กรมพระยาดำรง- ราชานุภาพ	รัชกาลที่ 4 - รัชกาลที่ 6	เชิงสะพานดำรงสถิต
16. วังกรมขุนพิทยลาภ- พฤฒิชาดา	- กรมขุนพิทยลาภ พฤฒิชาดา	รัชกาลที่ 4 - รัชกาลที่ 5	บริเวณปากคลองตลาด
17. วังกรมหมื่นทิวากร- วงศ์ประวดี	- กรมหมื่นทิวากรวงศ์- ประวดี	รัชกาลที่ 4	คือวังท้ายวัดพระเชตุพน วังที่ 2 เดิม
18. วังกรมพระราชวัง บวรวิชัยชาญ	- กรมหมื่นบวรวิชัยชาญ	รัชกาลที่ 4 - รัชกาลที่ 5	-
19. วังกรมหมื่นบริรักษ์- นรินทรฤทธิ	- กรมหมื่นบริรักษ์- นรินทรฤทธิ	รัชกาลที่ 4	บริเวณท่าช้างวังหน้า

ตำแหน่งที่ตั้งของวังพระราชโอรส พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จะขยายตัวจากคลองคูเมืองชั้นในออกมาทางด้านทิศตะวันออกบริเวณกำแพงเมือง โดยจะรวมกลุ่มอยู่ในบริเวณที่สำคัญ คือ ประตูสำราญราษฎร์ และประตูสะพานหิน โดยจะเรียงรายมาทางถนนสนามชัยเลียบบกำแพงมาโดยตลอด

ตำแหน่งที่ตั้งของวังพระราชโอรสพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว จะขยายตัวจากคลองคูเมืองเดิมเข้ามาออกมาทางทิศเหนือ บริเวณริมถนนเลียบบพระอาทิตย์

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว นอกจากจะสร้างพระราชวังและวังแล้ว ยังโปรดเกล้าฯ ให้ทำการขยายพระนครในปี พ.ศ. 2394 โดยให้เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ที่สมุหกลาโหม (ช่วง บุนนาค) เป็นแม่กองอำนวยการขุดคลองขึ้นอีกเส้นหนึ่งเพื่อเป็นการขยายพระนครให้กว้างขวางกว่าเดิม เนื่องจากในขณะนั้นกรุงเทพมหานครมีจำนวนประชากรเพิ่มมากขึ้นกว่าครั้งแรก สถาปนาพระนครกว่าหลายเท่าตัว คลองเส้นใหม่ที่จุดนี้จะขนานกับคลองรอบกรุง โดยเริ่มต้นที่วัดเทวราชกุญชร มาสิ้นสุดที่วัดแก้วฟ้า รวมความยาวทั้งสิ้น 137 เส้น 10 วา ลึก 6 ศอก เสร็จสมบูรณ์

ในพ.ศ. 2395 พระราชทานนามว่าคลองผดุงกรุงเกษม³⁰ การขุดคลองครั้งนี้ทำให้กรุงเทพมหานครมีเนื้อที่ถึง 5,552 ไร่ เพิ่มขึ้นจากเดิมเกือบเท่าตัว ประชาชนสองฝั่งคลองเข้ามาตั้งบ้านเรือนเพาะปลูกกันมากขึ้น³¹

นอกจากการขุดคลองยังมีการสร้างป้อมปราการเรียงรายไปตามคลอง สำหรับป้องกันพระนครเมื่อมีข้าศึกศัตรูจะได้ชักปีกกากระหว่างป้อมให้ถึงกันตลอดได้ อีกทั้งได้สร้างป้อมขึ้นทางฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยาขึ้นอีกป้อมเพื่อทำการป้องกันพระนครทางด้านนั้น รวมทั้งหมดมี 8 ป้อม³² มีชื่อดังนี้

ป้อมป้อมปัจจามิตร	ตั้งอยู่ทางฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยา
ป้อมปัดปัจจามิตร	ตั้งอยู่ริมปากคลองผดุงกรุงเกษมด้านใต้
ป้อมอีกเหิมหาญ	ตั้งอยู่ใกล้กับป้อมปัดปัจจามิตร เป็นห้องเล็กสำหรับ ยิงสลุตค้ำับแขกเมืองตามตามประเพณี
ป้อมผลาญไฟริราบ	ตั้งอยู่บริเวณตลาดหัวลำโพง
ป้อมปราบศัตรูพ่าย	ตั้งอยู่ใกล้กับสะพานนพวงศ์
ป้อมทำลายแรงปรปักษ์	ตั้งอยู่ตรงมุมถนนหลานหลวงตรงบริเวณสะพานขาว
ป้อมหักกำลังศัตรู	ตั้งอยู่บริเวณถนนราชดำเนินนอกระหว่างวัด มกุฏกษัตริยารามและ วัดโสมนัสวิหาร
ป้อมมหานครรักษา	ตั้งอยู่ริมปากคลองผดุงกรุงเกษมด้านเหนือ ³³

การขุดคลองคูพระนครครั้งนี้ไม่มีการก่อกำแพงล้อมรอบพระนครเหมือนเมื่อครั้งพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเนื่องด้วยยุทธวิธีในการรบสมัยนี้ต่างจากแต่ก่อน พม่าซึ่งเคยเป็นศัตรูตัวสำคัญก็ตกเป็นเมืองขึ้นของชาติตะวันตก ไม่สามารถยกทัพมารุกรานได้อีก การขุดคลองครั้งนี้เหตุผลคือต้องการขยายอาณาเขตพระนครเป็นสำคัญ

³⁰ คณะกรรมการจัดงานสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ 200 ปี, จดหมายเหตุการอนุรักษ์กรุงรัตนโกสินทร์, หน้า 54.

³¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 57.

³² เรื่องเดียวกัน, หน้า 54-55.

³³ ม.ร.ว. แฉ่งน้อย ศักดิ์ศรี และคณะ, องค์ประกอบทางกายภาพกรุงรัตนโกสินทร์, หน้า

แผนที่ที่ 3.5 แสดงพระบรมมหาราชวังและวังในรัชสมัยรัชกาลที่ 4¹⁴

¹⁴ ม.ร.ว. แฉ่งน้อย หักดีศรี และคณะ, องค์ประกอบทางกายภาพกรุงรัตนโกสินทร์, หน้า

3.3 การตั้งบ้านเรือนของขุนนาง

กลุ่มบ้านเรือนของข้าราชการก็มีบทบาทสำคัญต่อการเจริญเติบโตของบ้านเมือง บ้านของขุนนางข้าราชการส่วนใหญ่จะอยู่ภายในบริเวณเดียวกันกับวังเจ้านาย โดยเมื่อเจ้านายได้ทรงออกวังแล้วจะมีข้าราชการที่ต้องกำกับดูแลอยู่บริเวณใกล้ ๆ กับวังที่ประทับเสมือนเป็นหน่วยงานราชการอย่างหนึ่ง โดยเฉพาะขุนนางที่มียศถาบรรดาศักดิ์จะมีบ้านเรือนอยู่ในบริเวณคลองคูเมืองเดิม และทางฝั่งธนบุรีส่วนใหญ่จะอยู่ภายในเขตกำแพงเมืองเดิม ส่วนข้าราชการระดับล่างจะปลูกบ้านรอบนอกออกไป

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก หลังจากที่พระองค์ทรงย้ายเมืองมาทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา บรรดาขุนนาง ข้าราชการที่สำคัญ ๆ พระองค์โปรดเกล้าฯ ให้สร้างบ้านเรือนให้เป็นที่อยู่อาศัยบริเวณท้ายพระบรมมหาราชวังทางทิศใต้ เพื่อเวลามีข้อราชการที่สำคัญ ๆ ต้องประชุมปรึกษาหารือจะได้เรียกประชุมทันที ขุนนางสำคัญ ๆ ที่ได้รับพระราชทานบ้านที่พักอาศัย เช่น เจ้าพระยารัตนาพิพิธ (สน สนธิรัตน์) ที่สมุหนายก และเจ้าพระยามหาเสนา (บุญนาคร) ที่สมุหพระกลาโหม เป็นต้น บริเวณที่ตั้งของบ้านข้าราชการเหล่านี้จะเรียกว่า ท้ายสนม³⁵ จนต่อมาเมื่อถึงในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย พื้นที่ภายในพระบรมมหาราชวังเกิดความคับแคบจึงโปรดเกล้าฯ ให้ย้ายบ้านของเหล่าเสนาบดีออก และขยายเขตพระบรมมหาราชวังจนมาติดกับวัดโพธิ์³⁶

ขุนนางที่บ้านอยู่ภายในกำแพงเมืองรายอื่น ๆ เช่น ในปีวอก เจ้าพระยารัตนาธิเบศร์ (กุน) ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก มีตำแหน่งพระยาศรีพิพัฒน์ ต่อมาเลื่อนตำแหน่งขึ้นเป็นเจ้าพระยาพระคลัง และตำแหน่งสุดท้ายในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยคือ อัครมหาเสนาบดีมหาดไทย มีบ้านเรือนอยู่ที่ท่าเตียน เพราะขุนนางผู้นี้เป็นชาวจีนและทำการค้าสำเภาบริเวณแถบท่าเตียนนี้อยู่ทางใต้ของพระนคร เป็นแหล่งชุมชนที่มีความสำคัญมาตั้งแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก โดยจะเป็นย่านชุมชนตลาดสลับกับบ้านเรือนราษฎรต่อ ๆ กัน ไปจนถึงสามเพ็ง ซึ่งเป็นย่านคนจีน ความแออัดของชุมชนบริเวณนี้ในพงศาวดารรัชกาลที่ 1 กล่าวไว้ว่า

³⁵ ม.ร.ว. แฉ่งน้อย สักดิ์ศรี และคณะ, องค์ประกอบทางกายภาพกรุงรัตนโกสินทร์, หน้า 82.

³⁶ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาถนอมทิพย์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2, (พระนคร: โรงพิมพ์องค์การค้ำของคุรุสภา, 2505), หน้า 20- 23.

โทศก จุลศักราช 1162 ณ วันจันทร์ เดือนยี่ขึ้น 8 ค่ำ เวลา 5 โมงเศษ
เกิดเพลิงไหม้ขึ้นที่วัดสามปลื้ม ตลอดลงไปจนถึงตลาดน้อยวัดสามเพ็ง”³⁷

การที่ไฟไหม้ครั้งนี้แสดงให้เห็นถึงความแออัดของชุมชนบริเวณนี้ โดยไฟไหม้ครั้งนี้มีบ้านขุนนางหลายท่านต่างก็ถูกไฟไหม้ไปด้วย เช่น บ้านของเจ้าพระยาพระคลัง (หน) บ้านขุนนางบริเวณแนวคลองคูเมืองเดิมถึงแนวคลองรอบกรุง เช่น บ้านพระยาท้ายน้ำในสมัยรัชกาลที่ 1 อยู่บริเวณกำแพงริมคลองตั้งแต่เชิงสะพานช้างโรงสี ถึงบริเวณถนนเจริญกรุง บ้านพระยาศรีสหเทพ (ทองเพ็ง) ขุนนางเชื้อสายมอญ ต่อมาเรียกกันว่า ลี้ก๊กพระยาศรี³⁸ บ้านเจ้าพระยาบดินทร์เดชา (สิงห์ สิงหเสนี) เป็นบ้านของบิดาท่าน ซึ่งอยู่บริเวณริมคลองคูเมืองเดิม ตรงสะพานช้างโรงสี ปัจจุบันคือ กระทรวงมหาดไทย³⁹

พื้นที่ระหว่างวังหน้าตั้งแต่วังกรมขุนสุนทรภู่ไปถึงวังกรมหลวงเจษฎา มีขุนนางผู้ใหญ่ 4 บ้าน มีตึกใหญ่บ้านละ 2 หลัง มีกำแพงล้อมรอบบ้าน คือ บ้านพระยามณเฑียรบาล บ้านพระยากลาโหม บ้านพระยาจำแสนยกร และบ้านพระยาไกรโกษา โดยขุนนางทั้ง 4 เป็นขุนนางข้าราชการวังหน้าจึงได้ปลูกบ้านบริเวณนี้

ส่วนบริเวณนอกกำแพงเมืองจะเป็นบ้านของพระยาสิงหราชเดโชชัย ข้าราชการในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก อยู่นอกกำแพงพระนครด้านตะวันออกริมคลองพระนคร ตั้งแต่ช่องกุดล่าง ถึงช่องกุดบน มีหน้าที่รักษาความสงบของพระนครทางด้านตะวันตก⁴⁰

นอกจากนี้บริเวณนอกกำแพงเมืองยังมีบ้านของข้าราชการระดับล่าง เช่น จมื่นก่งศิลป์ อยู่บริเวณหน้าวัดราชบูรณะ บ้านขุนพรหมสุภา ข้าราชการตุลาการอยู่บริเวณบางขุนพรหม ข้ามคลองบางลำภูมาทางด้านเหนือ⁴¹

³⁷ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1, หน้า 138.

ปัจจุบันคือ บริเวณโรงเรียนราชินี

³⁸ ประยูรธ สิริพันธ์, ต้นตระกูลขุนนางไทย, (พระนคร: นิยมวิทยา, 2505), หน้า 135.

³⁹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าพระยาบดินทร์เดชา (พระนคร: คุรุสภา, 2504), หน้า 25- 24.

⁴⁰ พระยาราชสัมภารากร, หน้า ๓

⁴¹ น.ณ. ปากน้ำ, ศิลปในกรุงเทพมหานคร, หน้า 29.

ทางด้านฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยามีข้าราชการอาศัยอยู่จำนวนมาก เช่น เจ้าพระยาธรรมมา (บุญรอด บุญรัตนพันธุ์) เจ้าพระยาศรีธรรมมาธิราช อยู่บริเวณเหนือคลองมอญ⁴² บ้านเจ้าพระยามหาเสนา (บุญสังข์) และบ้านเจ้าพระยาอภัยภูธร ในสมัยรัชกาลที่ 2 อยู่ทางฟากธนบุรี⁴³ พระยาสุริยวงศ์โกษา (ดิศ บุนนาค) เสนาบดีคลังในสมัยรัชกาลที่ 2 ตั้งบ้านเรือนอยู่บริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยาใต้บ้านกุฎีจีนใกล้กับวัดประยูรวงศาวาส⁴⁴ เจ้าพระยานิกรบดินทร์ (โต กัลยาณมิตร) อัครมหาเสนาบดีในสมัยรัชกาลที่ 3 ตั้งบ้านเรือนอยู่บริเวณ วัดกัลยาณมิตร เชื่อมกับพระบรมมหาราชวัง⁴⁵

การตั้งบ้านเรือนของเสนาบดี ขุนนาง ข้าราชการ มักจะตั้งบ้านอยู่บริเวณโดยรอบพระบรมมหาราชวัง ทั้งพระราชวังหลวง วังหน้า และวังหลัง พระมหากษัตริย์จะทรงสร้างสวนหรือบ้านพระราชทานแก่เสนาบดี ด้วยทรงเห็นว่า เป็นเรื่องที่สำคัญที่จะต้องรักษาเกียรติของเสนาบดีอันเป็นตำแหน่งสำคัญ และมักจะเป็นที่ดินบริเวณใกล้เคียงกับพระบรมมหาราชวัง เช่น บริเวณท้ายวัง บริเวณคลองคูเมืองเดิม บริเวณริมคลองรอบกรุง ภายในเขตกำแพงพระนคร หรือบริเวณฝั่งธนบุรี เพื่อที่จะทรงใช้สอยได้สะดวก ง่ายต่อการเข้าเฝ้าเมื่อมีข้าราชการที่เร่งด่วน ส่วนขุนนางและข้าราชการที่มีตำแหน่งสำคัญรองลงมาก็มักจะตั้งบ้านเรือนถัดออกมาจากบ้านของเสนาบดี เป็นชั้น ๆ โดยอาศัยระบบเครือญาติ และผู้อยู่ได้อุปถัมภ์⁴⁶ การตั้งบ้านเรือนของเสนาบดี ขุนนางข้าราชการ ที่มักจะอยู่รายล้อมพระบรมมหาราชวัง และวังต่างๆ ที่ขุนนางเหล่านั้นสังกัดอยู่ ถ้ามองอีกด้านหนึ่งจะเห็นว่าเป็นนโยบายในการควบคุม เสนาบดี ขุนนาง และข้าราชการ ของพระมหากษัตริย์ ทำให้การตั้งบ้านเรือนของมูลนายในพื้นที่ส่วนใหญ่ถือเป็นการบุกเบิกให้เกิดการขยายตัวของเมืองด้วยอย่างหนึ่ง

⁴² สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, "ตำนานวังเก่า" ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 26, หน้า

44.

⁴³ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2, หน้า 199.

⁴⁴ ชัย เรื่องศิลป์, ยอดคน (กรุงเทพฯ: พิฒเสศ, 2524), หน้า 45.

⁴⁵ สงวน อึ้งคง, ประมวลบุคคลสำคัญของชาติไทย, (พระนคร: ก้าวหน้า, 2506), หน้า 350.

⁴⁶ กลอนเพลงยาวชมพระยาศรีเพ็ญ, "ประชุมเพลงยาว", หน้า 341- 362.

3.4 การตั้งถิ่นฐานของชุมชนต่างๆในสังคมไทย

ชุมชนหมู่บ้านเป็นชนกลุ่มใหญ่ในสังคมระดับล่าง จากปัญหาขาดแคลนจำนวนประชากร อันเป็นผลมาจากสงครามคราวเสียกรุงศรีอยุธยา ทำให้นโยบายที่สำคัญของรัฐในสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี และในสมัยแรกก่อตั้งกรุงเทพมหานคร คือการดึงจำนวนผู้คนจากที่ต่างๆ ให้เข้ามาอาศัยในบริเวณพระนคร รัฐต้องการกำลังคนเพื่อความมั่นคงทางกำลังพลเอาไว้ใช้ในยามสงคราม ดังนั้นจึงต้องมีการกวาดต้อนผู้คนจากเมืองอื่น ๆ หรือกวาดต้อนเชลยศึกสงคราม ซึ่งถือเป็นผลพลอยได้จากสงคราม การอพยพเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารของกลุ่มผู้หนีภัยสงครามจากประเทศเพื่อนบ้าน การกลับคืนสู่บ้านของชาวบ้านที่อพยพหนีภัยสงครามไปอยู่ป่าในคราวเสียกรุงศรีอยุธยา การอพยพผู้คนเข้าสู่เมืองหลวงเหล่านี้ถือว่าเป็นนโยบายที่สำคัญของรัฐในขณะนั้น ทำให้กรุงเทพมหานครกลายเป็นแหล่งรวมชาวต่างชาติ ต่างภาษาและต่างวัฒนธรรม ดังนั้นการตั้งถิ่นฐานของชุมชนจึงถูกกำหนดโดยรัฐเป็นการควบคุมเพื่อรักษาความสงบเรียบร้อย

3.4.1 การตั้งถิ่นฐานของชุมชนชาวไทย

ในสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรีคนไทยที่อพยพตามลงมาจากกรุงศรีอยุธยา ได้พากันตั้งบ้านเรือนเป็นกลุ่มกระจายไปตามริมแม่น้ำเจ้าพระยา และริมคลองที่แยกจากแม่น้ำเข้าไป เช่นคลองวัดระฆัง คลองบางกอกใหญ่ คลองมอญ คลองนครบาล⁴⁷ เนื่องจากรัฐไม่มีนโยบายที่จะกำหนดพื้นที่ในการตั้งถิ่นฐานเหมือนชาวต่างชาติอื่นๆ จึงเป็นเหตุให้คนไทยสามารถตั้งถิ่นฐานบ้านเรือนอยู่ได้ทั่วไป แต่ส่วนใหญ่มักจะตั้งบ้านเรือนอยู่ริมน้ำ ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ คนไทยมักจะสร้างบ้านเป็นแบบเรือนแพจอดอาศัยอยู่ริมแม่น้ำเจ้าพระยา ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก กลุ่มเรือนแพของไทยจะจอดอาศัยทั้ง 2 ฝั่งของแม่น้ำเจ้าพระยา แต่ทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำจะมีเรือนแพจอดอาศัยอยู่น้อยกว่าทางฝั่งตะวันตก เนื่องจากเป็นชุมชนเดิมที่ปลูกเรือนแพอยู่อาศัยมาตั้งแต่สมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี ในช่วงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย และพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว คนไทยจะปลูกบ้านเรือนแพทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยามากขึ้น โดยจะปลูกมากบริเวณเหนือพระบรมมหาราชวังตรงปากคลองบางลำภูเรื่อยไปตามริมแม่น้ำเจ้าพระยา และทางด้านใต้ของพระบรมมหาราชวัง จะมีเรือนแพหนาแน่นบริเวณใกล้กับชุมชนชาวจีน⁴⁸ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คนไทยก็ยังคงปลูกเรือนแพอยู่

⁴⁷ ม.ร.ว. แฉ่งน้อย ศักดิ์ศรี และคณะ, องค์ประกอบทางกายภาพกรุงรัตนโกสินทร์, หน้า82.

⁴⁸ เรื่องเดียวกัน ,หน้า82

ในบริเวณเดิมริมแม่น้ำเจ้าพระยาและริมคลองที่แยกจากแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งธนบุรี จากภาพจิตรกรรม ริมฝาผนัง ของวัดที่สร้างในสมัยนี้ ภายที่เขียนออกมาได้เล่าถึงชีวิตของคนไทยริมแม่น้ำเจ้าพระยา มี ทั้งเรือประทุน, เรือแพริมน้ำ บ้านเรือนริมตลิ่งส่วนใหญ่จะเป็นเรือนไทย ปลูกเรียงรายกันไปตามริม แม่น้ำ⁴⁹

จำนวนคนไทยที่ปลูกเรือนแพตามริมแม่น้ำนั้น ชาวต่างชาติได้บันทึกไว้ว่า เท่าที่ลอง นับจำนวนเรือนแพดู ในกรุงเทพฯนั้นมีเรือนแพประมาณ 70,000 หลัง⁵⁰ บรรยากาศของชุมชนริมน้ำ เต็มไปด้วยเรือนแพที่ปักเสาผูกลำนไว้ กับบนฝั่งริมตลิ่ง มีทั้งแพอยู่อาศัยและแพค้าขาย จอดอยู่ตาม บริเวณหน้าบ้านใหญ่ๆ และหน้าวัดที่อยู่ริมแม่น้ำลำคลอง ต่อเนื่องกันไป⁵¹

3.4.2 การตั้งถิ่นฐานของชุมชนชาวจีน

ชาวจีน เมื่อครั้งกรุงศรีอยุธยาได้อพยพตามเสด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี มาตั้งบ้านเรือน อยู่บริเวณริมคลองบางกอกใหญ่ และลี้กเข้าไปจนถึงตลาดพลู เพราะบริเวณนี้ถือเป็นจุดที่สามารถ เดินทางเชื่อมต่อไปได้หลายที่โดยสามารถเชื่อมกับคลองด่าน คลองบางขุนเทียน ตลอดจนถึงคลอง มหาชัยออกจังหวัดสมุทรสาครและข้ามไปยังคลองแม่กลอง หรือคลองสุนัขหอน จนถึงจังหวัด สมุทรสงคราม เพชรบุรี ราชบุรี และกาญจนบุรี อีกด้วย⁵²

นอกจากนี้ยังมีชุมชนชาวจีนอาศัยอยู่ทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา ได้แก่ กลุ่มของพระยาราชาเศรษฐี ตั้งชุมชนอยู่บริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยา หลังจากพระบาทสมเด็จพระ พุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงขึ้นครองราชย์ พระองค์โปรดเกล้าฯ ให้ย้ายพระนครจากทางฝั่งตะวันตก ของแม่น้ำเจ้าพระยามาทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา โดยโปรดเกล้าฯ ให้ชุมชนชาวจีนของ พระยาราชาเศรษฐีย้ายออกมาตั้งบ้านเรือนบริเวณคลองวัดสามปลื้มเรื่อยมาจนถึงคลองวัดสามเพ็ง⁵³

⁴⁹ ม.ร.ว. แฉ่งน้อย ศักดิ์ศรี และคณะ, องค์ประกอบทางกายภาพกรุงรัตนโกสินทร์, หน้า 199

⁵⁰ ลินจง สุวรรณโกสิน, ผู้แปล, ชีวิตความเป็นอยู่ในกรุงสยามในทัศนะชาวต่างประเทศ ระหว่าง พ.ศ. 2383-2384 (ค.ศ. 1840-1841) (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2522), หน้า 28.

⁵¹ ชัย เรื่องศิลป์, ประวัติศาสตร์ไทยด้านเศรษฐกิจ พ.ศ. 2352-2453 (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ ไทยวัฒนาพานิช, 2541), หน้า 212.

⁵² “ตำนานเมืองธนบุรี”, ประชุมหมายรับสั่งภาคที่ 1 สมัยกรุงธนบุรี (กรุงเทพฯ: คณะ กรรมการพิจารณาจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์สำนักนายกรัฐมนตรี, 2523), หน้า 60- 61.

⁵³ ม.ร.ว. แฉ่งน้อย ศักดิ์ศรี และคณะ, พระราชวังและวังในกรุงเทพฯ, หน้า 111- 12.

สามเพ็ง เป็นบริเวณที่คนจีนได้พักอาศัยกันอย่างหนาแน่น ทำให้เกิดการขยายตัวของชุมชนอย่างรวดเร็ว ชุมชนชาวจีนได้ขยายที่ทางที่ใช้ค้าขายและอาศัยออกไปทั้ง 3 ทิศทาง โดยทางทิศเหนือได้มีการขยายตัวข้ามคลองวัดสามปลื้มขึ้นมาจนถึงคลองรอบกรุง ส่วนทางทิศใต้ก็ขยายข้ามคลองวัดสามเพ็งลงไปทางบริเวณที่พักอาศัยขององเชียงสือผู้นำญวน ทางด้านตะวันออกก็ขยายตัวจากบริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยาไปตามแนวคลองวัดสามปลื้ม จากการขยายตัวของชุมชนชาวจีนในทิศทางด้านต่าง ๆ นี้ สามารถเรียกชื่อได้ตามสถานที่ที่ชาวจีนอาศัยอยู่ เช่น ชุมชนตลาดสะพานหัน, ชุมชนตลาดสามเพ็ง, ชุมชนตลาดวัดเกาะ, ชุมชนตลาดน้อย⁵⁴ เป็นต้น แสดงให้เห็นว่าชุมชนชาวจีนในย่านนี้มีบ้านเรือนพักอาศัยกันอย่างคับคั่งแห่งหนึ่งในตัวพระนคร

ความหนาแน่นของชุมชนชาวจีนนั้นสามารถบอกได้จากกรณีที่พงศาวดารบันทึกว่าเกิดเพลิงไหม้ที่ตลาดสามเพ็งไปจนถึงตลาดน้อย ซึ่งมีความยาวประมาณ 20 เส้น⁵⁵ การที่ไฟสามารถลุกลามเผาบ้านเรือนไปได้ไกลเพียงนี้ แสดงว่าต้องมีบ้านปลูกติดๆกันไป ตั้งแต่วัดสามปลื้มจนถึงวัดสามเพ็ง

จำนวนชาวจีนที่เข้ามาตั้งบ้านเรือนที่กรุงเทพมหานครในระยะแรกนั้น ไม่สามารถระบุได้ว่ามีจำนวนเท่าใด จนกระทั่งชาวตะวันตกที่เข้ามาเจริญสัมพันธไมตรีและค้าขายในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ได้บันทึกไว้ว่า ในจำนวนประชากรที่อาศัยอยู่ในเมืองหลวงนั้นจะเป็นชาวจีนเสียครึ่งหนึ่งของประชากรทั้งหมด จอห์น ครอบเฟิร์ด ราชทูตชาวอังกฤษได้เดินทางมาเจริญสัมพันธไมตรี เมื่อปี พ.ศ. 2365 ได้บันทึกไว้ว่า กรุงเทพมหานครทั้งหมดประมาณ 50,000 คน เป็นชาวจีนประมาณ 31,000 คน⁵⁶ มัลลอค พ่อค้าชาวอังกฤษที่เข้ามาค้าขายในปี พ.ศ. 2369 บันทึกไว้ว่า มีชาวจีนในกรุงเทพฯ ประมาณ 60,700 คน ส่วนประชากรทั้งหมดในกรุงเทพฯมีประมาณ 134,090 คน⁵⁷ บาทหลวงทอมลิน มิชชันนารีชาวอเมริกัน เข้ามาเผยแพร่

⁵⁴ ม.ร.ว. แฉ่งน้อย ศักดิ์ศรี และคณะ, *องค์ประกอบทางกายภาพกรุงรัตนโกสินทร์*, หน้า 86.

⁵⁵ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1*, หน้า 63.

⁵⁶ John Crawford, *Journal of an Embassy from the Governor General of India to the Courts of Siam and Cochin – China* (London: Henry Colburn and Richard Bentley, 1830), pp. 121, 215.

⁵⁷ D.E. Malloch, *Siam, Some General Remarks on Its Productions* (Calcutta: Baptist Mission Press, 1852), p. 70. อ้างใน ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, *บรรณาธิการ, สังคมจีนในประเทศไทย : ประวัติศาสตร์เชิงวิเคราะห์* (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2529), หน้า 80.

ศาสนาคริสต์ในปี พ.ศ. 2371 บันทึกไว้ว่า ในกรุงเทพฯ มีประชากร 77,300 คน มีคนจีนอยู่ถึง 36,000 คน⁵⁸ นอกจากนั้นจากบันทึกของบาทหลวงปาลเลกัวซ์ บันทึกไว้ว่า กรุงเทพฯมีจำนวนประชากรทั้งหมด ประมาณ 40,000 คน โดยเป็นชาวจีนเสียครึ่งหนึ่งประมาณ 20,000 คน⁵⁹ จะเห็นได้ว่าคนจีนนั้นมีจำนวนที่อพยพเข้ามาในกรุงเทพมหานครมากมาย จีนจึงถือว่าเป็นกลุ่มคนที่มีจำนวนมากที่สุดในกรุงเทพมหานคร

3.4.3 การตั้งถิ่นฐานของชุมชนชาวมอญ

ในบรรดากลุ่มชนชาวต่างชาติที่อพยพเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร กลุ่มชนต่างชาติกลุ่มใหญ่กลุ่มหนึ่งที่เข้ามาตั้งถิ่นฐานในกรุงธนบุรีคือ กลุ่มชนชาวมอญ การตั้งถิ่นฐานของชาวมอญในสมัยกรุงธนบุรีได้ตั้งบ้านเรือนอยู่บริเวณคลองมอญ⁶⁰ พระเจ้ากรุงธนบุรีโปรดเกล้าฯ ตั้งหลวงบำเรอภักดิ์ ขุนนางเชื้อสายมอญในกรุงเก่าเป็นพระยารามัญวงศ์ที่จักรีมอญ ให้ความสำคัญกับกลุ่มมอญใหม่ที่เข้ามาในรัชสมัยของพระองค์ทั้งหมด⁶¹ พวกมอญใหม่ที่อพยพเข้ามาได้แก่ มอญกลุ่มพญาเจ่ง อพยพเข้ามาในปี พ.ศ. 2317 โปรดให้ตั้งบ้านเรือนอยู่ที่สามโคก และแขวงเมืองนนท์ หลังจากพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเสด็จขึ้นครองราชย์ และทรงย้ายเมืองมาทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา ได้มีการอพยพชาวมอญบางกลุ่มข้ามตามมาด้วย โดยได้ตั้งบ้านเรือน

⁵⁸ Jacob Tonlin, **Missionary Journal and letters, Written during Eleven Years' Residence and Travels among the Chinese, Javanese, Khassians, and other Eastern Nations** (London: J. Nisbet, 1844) อ้างใน ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, บรรณาธิการ, **สังคมจีนในประเทศไทย: ประวัติศาสตร์เชิงวิเคราะห์** (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์ และมนุษยศาสตร์, 2529), หน้า 80.

⁵⁹ ฉิ่ง บัณฑิตที่ ปาลเลกัวซ์, **เล่าเรื่องกรุงสยาม**, แปลโดยสันต์ ท. โกมลบุตร (พระนคร: สำนักพิมพ์ก้าวหน้า, 2506), หน้า 153.

⁶⁰ กรมหลวงนรินทรเทวี, **จดหมายเหตุความทรงจำ กรมหลวงนรินทรเทวี**, หน้า 72.

⁶¹ กรมศิลปากร, **มอญที่เกี่ยวกับไทย** (พระนคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ศิวพร, 2512 พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ คุณหญิงชูติมา สุริยสัตย์ จ.จ. ณ เมรุวัดเทพศิรินทราวาส วันที่ 23 มกราคม พ.ศ.2512), หน้า 112.

อยู่บริเวณใกล้วัดตองปุ (วัดชนะสงคราม)⁶² ในบริเวณนี้ยังมีบ้านขุนนางมอญระดับสูงคือ เจ้าพระยามหาโยธา (ทอเรีย) อยู่ริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาด้านเหนือของวังหน้าติดกับถนนพระอาทิตย์⁶³

ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ได้มีการอพยพครั้งใหญ่ของชาวมอญมีสาเหตุมาจากการกดขี่ข่มเหงชาวมอญจากผู้นำพม่า โดยพระเจ้าปดุงได้แต่งตั้งขุนศึกชาวพม่าเป็นเจ้าเมืองเมาะตะมะ ได้ทำการกดขี่ข่มเหงชาวมอญด้วยการคร่าชีวิตชาวพม่า แต่เจ้าเมืองกลับนำข้าวที่ซื้อมาราคาถูกนั้นไปขายต่อที่เมืองร่างกุ้ง ซึ่งขณะนั้นกำลังประสบปัญหาขาดแคลนข้าวอย่างหนักในราคาสูง นอกจากนี้ยังเรียกรับเงินและเกณฑ์ชาวเมืองให้ตัดไม้สำหรับต่อเรือบรรทุกสินค้า โดยผลประโยชน์ตกอยู่กับเจ้าเมืองและครอบครัว สร้างความเดือดร้อนให้กับชาวเมืองเป็นอย่างมาก⁶⁴ สมิงสอดเบา นายด่านใหญ่ที่เมืองเมาะตะมะ จึงมีหนังสือลับถึงเจ้าเมืองกาญจนบุรีว่า

พวกมอญพร้อมใจจะคิดขบถฆ่าเจ้าเมืองเสีย แล้วจะสมัครอพยพครอบครัวเข้ามาพึ่งพระบารมีบรมกษัตริย์นิหารอยู่ในกรุงเทพมหานคร เป็นคนประมาณสามหมื่นเศษ จึงโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้พระยากาญจนบุรีสอดหนังสือลับไปถึงสมิงสอดเบา ว่าให้พากันเข้าไปเถิดจะทำนุบำรุงให้อยู่เย็นเป็นสุข⁶⁵

ทางกรุงเทพฯ ได้ส่งกรมพระราชวังบวรสถานมงคล คุณคนและเสบียงอาหารขึ้นไปคอยรับที่ปทุมธานี และให้สมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้ามงกุฎ คุณกองทัพและเสบียงอาหารออกไปรับที่แม่น้ำน้อยเมืองกาญจนบุรี⁶⁶

เมื่อชาวมอญพวกนี้อพยพเข้ามาแล้ว พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย โปรดเกล้าฯ ให้สร้างบ้านเมืองอยู่บริเวณสามโคก แขวงเมืองปทุมธานี และเมืองนนทบุรีซึ่งเป็นชุมชน

⁶² กรมหลวงนรินทรเทวี, จดหมายเหตุความทรงจำ กรมหลวงนรินทรเทวี, หน้า 183.

⁶³ สมเด็จพระยาตากษัตริย์ราชานุภาพ, “ตำนานวังเก่า” ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 26, หน้า 165.

⁶⁴ หอพระสมุดวชิรญาณ, จดหมายเหตุ รัชกาลที่ 2, จ.ศ. 1177, เลขที่ 7

⁶⁵ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2, หน้า 63.

⁶⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 74.

มอญที่เข้ามาตั้งบ้านเรือนอาศัยอยู่ก่อนแล้วในครั้งก่อน⁶⁷ และพวกมอญอีกกลุ่มหนึ่งให้ไปตั้งบ้านเรือนอยู่ที่เมืองนครเขื่อนขันธ์ ที่เพิ่งสร้างขึ้นมาใหม่โดยโปรดเกล้าฯ ให้มอญกลุ่มพระยามหาโยธาไปตั้งบ้านเรือนอยู่ด้วย โดยให้พระยามหาโยธาเป็นเจ้าเมืองมอญ⁶⁸ นอกจากนั้นยังมีพวกมอญอีกบางส่วน ได้โปรดเกล้าฯ ให้เข้ามาอาศัยอยู่บริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งตะวันตก ใกล้กับวัดลิงขบหรือวัดบวรมงคล ซึ่งสถาปนาขึ้นในรัชกาลที่ 2 นี้เอง เพื่อเป็นวัดของพระมอญ และชนชาวมอญกลุ่มนี้⁶⁹

3.4.4 การตั้งถิ่นฐานของชุมชนชาวลาว

กลุ่มชนชาวลาวเป็นอีกกลุ่มชนหนึ่งที่อพยพและถูกกวาดต้อนเข้าสู่พระราชอาณาจักรตั้งแต่รัชสมัยสมเด็จพระเจ้าตากสิน การยกทัพขึ้นไปตีหัวเมืองทางเหนือ ผลของสงครามทำให้มีการกวาดต้อนผู้คนจับเป็นเชลยสงคราม อพยพลงมาเพื่อเป็นหลักประกันความปลอดภัยจากฝ่ายพม่า เนื่องจากพม่ามักจะใช้หัวเมืองทางเหนือเป็นที่สะสมกำลังพล ก่อนที่จะทำสงครามกับไทย

พวกลาวที่ถูกกวาดต้อนลงมานั้นมาจากหลายแห่งด้วยกัน ได้แก่ พวกลาวจากหัวเมืองล้านนาเรียกกันว่า ลาวพุงดำ พวกลาวจากหัวเมืองล้านช้าง เรียกกันว่า ลาวพุงขาว (คนที่ถูกเรียกว่าลาว ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น มิได้หมายถึงผู้คนในประเทศลาว แต่หมายถึงผู้คนที่อาศัยอยู่ในหัวเมืองเหนือลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาขึ้นไป คือ ล้านนาและล้านช้าง หัวเมืองล้านนา ได้แก่ เมืองเชียงใหม่, ลำปาง, แพร่, น่าน ประชาชนที่อยู่ในหัวเมืองแถบนี้นิยมสักร่างกาย ตั้งแต่ได้สะตือลงมาเล็กน้อย จนถึงหัวเข่า ลายสักมีสีดำ ทำให้ถูกเรียกว่าลาวพุงดำ ส่วนพวกลาวพุงขาว คือชาวลาวจากล้านช้างหลวงพระบาง เวียงจันทน์ และจำปาศักดิ์ พวกนี้ไม่นิยมสักเหมือนพวกลาวล้านนา จึงทำให้มีการเรียกลาวพวกนี้ว่าลาวพุงขาว เพื่อเป็นการแยกแยะว่าลาวกลุ่มไหน อพยพจากที่ใด) และยังมีพวกลาวเมืองพวน ลาวโชนัง หรือลาวทรงดำ และลาวภูกระวัง

สมเด็จพระเจ้าตากสินทรงยกทัพตีเมืองเชียงใหม่ ในปี พ.ศ. 2317 และตีเมืองจำปาศักดิ์ ในปี พ.ศ. 2319 ทำให้มีการอพยพชาวลาวนับหมื่นคนตามเสด็จกลับกรุงธนบุรี⁷⁰ ชาวลาว

⁶⁷ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2, หน้า 74.

⁶⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 75.

⁶⁹ พระมหาสารเขต (คมภิธรรมโม), ประวัติวัดบวรมงคล, พิมพ์โดยเสด็จพระราชกุศลในการเสด็จพระราชดำเนินพระราชทานผ้าพระกฐิน ณ วัดบวรมงคลราชวรวิหาร 7 พฤศจิกายน 2509 (ม.ป.ท., 2509), หน้า 7.

⁷⁰ กรมหลวงนรินทรเทวี, จดหมายเหตุของกรมหลวงนรินทรเทวี, หน้า 1156.

เหล่านี้บางส่วนพระองค์โปรดเกล้าฯ ให้ไปอยู่ที่เมืองสระบุรี⁷¹ ในปี พ.ศ. 2322 กองทัพของสมเด็จพระเจ้าตากสินได้ตีเมืองเวียงจันทน์ และอัญเชิญพระแก้วมรกต และอพยพชาวลาวกลับมาด้วย ในการอพยพชาวลาวกลับมาครั้งนี้มีโอรส 3 องค์ ของเจ้าสิริบุญสารรวมอยู่ด้วย คือ เจ้านันทเสน, เจ้าอินทวงศ์ และเจ้าอนุวงศ์ โดยโปรดเกล้าฯ ให้พำนักอยู่ที่บางยี่ขัน โดยมีพวกไพร่ลาวตั้งบ้านเรือนอยู่ใกล้ ๆ เพื่อคอยรับใช้เจ้านายลาวทั้งสามพระองค์นี้ด้วย ส่วนที่เหลือโปรดเกล้าฯ ให้ไปอยู่ร่วมกับชุมชนลาวกลุ่มแรกที่สระบุรี และหัวเมืองใกล้เคียง⁷²

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ได้มีการอพยพพวกลาวพวนเข้ามายังกรุงเทพฯ โดยกลุ่มลาวพวนกลุ่มนี้ถูกกำหนดให้ตั้งบ้านเรือนอยู่ที่ย่านบางขุนพรหม ซึ่งเดิมเรียกว่า ไร่พริก เมื่อพวกลาวพวนเข้าไปตั้งบ้านเรือนอยู่ จึงเปลี่ยนมาเรียกว่า บ้านลาว⁷³ นอกจากนี้พวกลาวพวนยังตั้งบ้านเรือนอาศัยอยู่บริเวณถนนเจริญกรุงถึงถนนพาหุรัดในปัจจุบัน โดยเรียกชุมชนลาวพวนบริเวณนี้ว่าบ้านกระบะ⁷⁴ เนื่องจากชุมชนลาวพวนได้ผลิตกระบะเป็นสินค้า จึงเรียกชื่อย่านนี้ตามชื่อสินค้าที่ผลิต และบริเวณใกล้เคียงกันยังมีกลุ่มลาวพวนได้ตั้งบ้านเรือนอาศัยแถบวัดคอกหมู ใกล้สี่แยกหลานหลวง พวกลาวพวนกลุ่มนี้จะประกอบอาชีพทอผ้าขาย⁷⁵ ทางฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยา พวกลาวพวนตั้งบ้านเรือนอยู่อาศัยบริเวณบางไส้ไก่ บริเวณนี้อาจเป็นชุมชนชาวลาวยุคใหม่ขนาดใหญ่พอสมควร เนื่องจากมีวัดลาวเป็นวัดประจำชุมชนด้วย

นอกจากพวกลาวพวนแล้ว ในปี พ.ศ. 2347 พวกลาวพุงดำถูกกวาดต้อนมาจากทางหัวเมืองล้านนา เป็นจำนวนมากถึง 23,000 คน⁷⁶ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก โปรดเกล้าฯ ให้แบ่งพวกลาว แจกจ่ายให้แก่เจ้านาย และขุนนางที่มีความดีความชอบในราชการสงคราม

⁷¹ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาดำรงราชานุภาพ, **เที่ยวทางรถไฟ** (ที่ระลึกงานพระราชทานเพลิงศพ อำมาตย์ตรี พระยาพลราษฎร์บำรุง (แสวง อุเทนสุต) ณ เมรุวัดสมานมิตร จังหวัดนครราชสีมา วันที่ 21 เมษายน พ.ศ. 2505), หน้า 101.

⁷² เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2**, หน้า 32.

⁷³ น. ณ ปากน้ำ (นามแฝง), **ศิลป์ในกรุงเทพมหานคร ภาคแรก** (กรุงเทพฯ: โอเดียนสโตร์, 2521), หน้า 238.

⁷⁴ เสฐียร โกเศศ (นามแฝง), **พื้นความหลัง**, เล่ม 3 (กรุงเทพฯ: ศีกษิตสยาม, 2512), หน้า 34.

⁷⁵ **มูลมรดกชนชาติอ้ายลาว** (กรุงเทพฯ: จงเจริญการพิมพ์, 2528, อนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพสมเด็จพระยอดแก้ว พุทธชิโนรสสกุลมหาสังฆปาโมกข์ สมเด็จพระสังฆราช แห่งพระราชอาณาจักรลาว วันที่ 12 มีนาคม 2528), หน้า 83.

⁷⁶ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1**, หน้า 94.

เช่น สมเด็จพระราชวังบวรสถานมงคล สมเด็จพระราชวังบวรสถานพิมุข สมเด็จพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์ เป็นต้น⁷⁷ พวกลาวพุงดำที่อาศัยอยู่บริเวณฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยาส่วนใหญ่จะเป็นไพร่ในสังกัดของกรมพระราชวังหลัง ลาวพวกนี้ก็จะสร้างบ้านเรือนอยู่ใกล้ๆ กับเขตพระราชวังหลัง

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ไม่มีชาวลาวอพยพเข้ามาตั้งบ้านเรือนอาศัยในกรุงเทพมหานคร เพราะชาวลาวที่อพยพเข้ามาจะถูกกำหนดพื้นที่ให้ตั้งบ้านเรือนบริเวณรอบนอกกรุงเทพ เช่น ให้พวกลาวไปตั้งบ้านเรือนอยู่ แขวงเมืองสมุทรปราการเป็นลาวอาสาปากน้ำขึ้นกับกรมท่า โดยมีเจ้าอินทรวชิรมังคกรเป็นปลัดเมืองสมุทรปราการเป็นผู้ดูแลคนลาว⁷⁸

ในปี พ.ศ.2362 ได้เกิดเหตุร้ายสาหัสเกิดโจ่งก่อกบฏขึ้นในหัวเมืองลาว พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย โปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาบวรราชนิเทศและเจ้าอนุวงศ์เจ้าเมืองเวียงจันทน์ ยกกองทัพขึ้นไปปราบกบฏ จับตัวอ้ายสาเกียดโจ่ง และกวาดต้อนพวกเฉลยป่า ส่งลงมากรุงเทพฯ มีรับสั่งให้นำตัวอ้ายสาเกียดโจ่งจำคุกไว้ ส่วนพวกเฉลยป่าให้เนรเทศไปเป็นตะพุ่นหญ้าช้างอยู่ที่บางบอน⁷⁹ ซึ่งถือว่าเป็นสุดเขตแดนของกรุงเทพฯทางฝั่งตะวันตกในสมัยนั้น

ครั้นตอนต้นรัชสมัยของพระเจ้าสมเด็จพรนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เจ้าอนุวงศ์เจ้าเมืองเวียงจันทน์ได้คิดก่อกบฏ โดยยกกองทัพเข้ามากวาดต้อนผู้คนกลับไปยังเวียงจันทน์ ทำให้ทางกรุงเทพฯให้ยกกองทัพขึ้นไปปราบ ในที่สุดเมืองเวียงจันทน์ก็ถูกทำลายอย่างย่อยยับ เจ้าอนุวงศ์ถูกจับส่งมากรุงเทพฯมีการกวาดต้อนชาวลาวครั้งใหญ่ ส่งมายังกรุงเทพฯ โดยกองทัพที่เข้าตีกรุงเวียงจันทน์แตกได้ส่งหนังสือแจ้งลงมายังกรุงเทพฯว่าจะกวาดต้อนเฉลยศึกสงครามคัดเอาเฉพาะพวกที่เป็นชายฉกรรจ์ จำนวน 10,000 คน และครอบครัวชาวลาวเป็นจำนวน 50,000 คน⁸⁰ ส่งมา

พวกลาวที่ถูกกวาดต้อนมาได้ถูกส่งให้ไปตั้งบ้านเรือนอยู่บริเวณถนนบ้านหม้อและพาหุรัด ใกล้กันกับชุมชนชาวมอญ⁸¹ ส่วนที่เหลือได้ถูกแจกจ่ายให้เป็นไพร่สังกัดมุลนายที่มีความชอบในราชการสงคราม เช่น ลาวที่วัดจักรวรรดิ⁸² เป็นลาวในสังกัดของเจ้าพระยาบดินทร์เดชา ได้

⁷⁷ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1, หน้า 169-184.

⁷⁸ จดหมายเหตุ รัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1171-1173, หน้า 11.

⁷⁹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2, หน้า 113-114.

⁸⁰ หอพระสมุดวชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1189, เลขที่ 4/ข

⁸¹ ม.ร.ว.เน่งน้อย ศักดิ์ศรี และ คณะ, องค์ประกอบทางกายภาพกรุงรัตนโกสินทร์, หน้า 86.

⁸² จดหมายเหตุ โหร, ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 8 (กรุงเทพฯ: องค์การค้ำของคุรุสภา, 2507), หน้า 201.

ถูกเกณฑ์แรงงานเพื่อก่อสร้างและซ่อมแซม วัดจักรวรรดิ ยังมีลาวบางส่วนถูกยกให้เป็นแลกข้าพระ เช่น ลาวที่วัดโสมนัส ถูกส่งมาเป็น ข้าพระในปี พ.ศ.2399 หลังจากสร้างวัดปทุมวนารามเสร็จ

ครั้งเมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสถาปนาวัดปทุมวนารามขึ้น โดย โปรดเกล้าให้นิมนต์พระลาวที่วัดบวรนิเวศมาจำพรรษาที่วัดปทุมวนารามนี้ เนื่องจากบริเวณวัดปทุมวนารามเป็นทุ่งนา มีชุมชนชาวลาวพักอาศัยประกอบอาชีพทำนากันมาก พวกลาวจะได้มีที่ยึดเหนี่ยวจิตใจวัดปทุมวนาราม เป็นวัดที่พวกลาวให้ความเคารพนับถือกันมาก พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชดำริที่จะอัญเชิญ พระใสจากเวียงจันทน์ ซึ่งในขณะนั้นประดิษฐานอยู่ที่หนองคายมาเป็นพระประธานที่วัดนี้ ดังมีพระบรมราชาธิบายว่า

ลาวในวัดแลศฤหัตถ์ ลาวชาวประทุมวันนั้นจะชื่นชมยินดี ก็จะได้เป็นที่นับถือของราษฎรซึ่งเป็นลาว และเป็นศิษย์เชื่อถือลาวอยู่อีกแห่งหนึ่งอย่างพระบางที่วัดจักรวรรดิ พระแทรกคำที่วัดคฤหบดี และพระเสริมในพระบวรราชวังนั้น⁸³

ชาวลาวที่อพยพเข้ามาอยู่ในกรุงเทพมหานครนั้นมีจำนวนมาก ส่วนใหญ่จะเป็นเชลยศึกสงครามถูกกวาดต้อนลงมา ฐานะทางด้านเศรษฐกิจไม่ค่อยจะดีนัก จะเห็นได้จากการปลูกบ้านเรือน ที่พักอาศัยมักจะปลูกแบบกระท่อม⁸⁴ ความเป็นอยู่ลำบาก ส่วนใหญ่จะถูกเกณฑ์แรงงานไพร่สังกัดเจ้าขุนมูลนาย คราวศึกเจ้านองศ์พวกลาวที่ถูกกวาดต้อนลงมา ต้องตกทุกข์ได้ยากแสนสาหัสถึงขนาดต้องออกไปจับกบและหนู ที่ทุ่งพระเมรุ เพื่อเป็นอาหาร⁸⁵

3.4.5 การตั้งถิ่นฐานของชุมชนชาวมุสลิม

ชาวมุสลิม เป็นชาวต่างชาติที่เข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารเมื่อครั้งกรุงศรีอยุธยา ในรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์ พระองค์ได้แต่งตั้ง แยกมัวร์ ชาวดุรกีให้เป็นเจ้าเมืองบางกอก⁸⁶ แสดงให้เห็นว่า ที่บางกอกนี้ เป็นชุมชนชาวมุสลิมขนาดใหญ่ตั้งบ้านเรือนอยู่ นอกจากนี้ยังมีสุเหร่า

⁸³พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, *ชุมนุมพระบรมราชาธิบาย*, หน้า 30.

⁸⁴ ม.ร.ว.เน่งน้อย ศักดิ์ศรี และคณะ, *องค์ประกอบทางกายภาพกรุงรัตนโกสินทร์*, หน้า 86.

⁸⁵ สุจิตต์ วงษ์เทศ, *กวีสยาม นำเที่ยวกรุงเทพฯ* (กรุงเทพฯ: พิฒเนศ พรินท์ติ้ง เซนเตอร์, 2545), หน้า 26-28.

⁸⁶กรมศิลปากร, *ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ 29 ภาค 48* (พระนคร: องค์การค้ำของคุรุสภา, 2511), หน้า 183-184.

ประจำหมู่บ้าน⁸⁷ ใช้ประกอบพิธีกรรมทางศาสนา โดยพวกมุสลิมที่บางกอกได้ปลูกบ้านอาศัยบริเวณริมคลองบางกอกใหญ่ ครั้นเมื่อกรุงศรีอยุธยา เสียกรุงแก่พม่า พวกมุสลิมที่อยุธยา ได้พากันอพยพมารวมกับพวกมุสลิมที่บางกอกจึงทำให้ชุมชนชาวมุสลิมที่คลองบางกอกใหญ่ได้ขยายตัวออกไปอย่างรวดเร็วตามแนวคลองจนถึงตลาดพลู⁸⁸ ต่อมาได้มีชาวมุสลิมจากภูมิภาคอื่นอพยพมาสมทบด้วยโดยส่วนใหญ่นิยมที่จะปลูกเรือนแพในขณะที่บางส่วนได้ปลูกบ้านเรือนอยู่รอบๆ ดังนั้นชาวมุสลิมกลุ่มนี้จึงถูกเรียกว่าแขกแพ โดยชาวมุสลิมเหล่านี้ได้สร้างสุเหร่าหรือมัสยิดขึ้นเพื่อเป็นที่เคารพสักการะของชุมชนที่นับถือมุสลิมนิกายสุหนี่ เรียกว่ามัสยิดต้นสน หรือบางที่เรียกว่ากุฎีบางกอกใหญ่ แต่ระยะหลังมีชาวมุสลิมเข้ามาตั้งถิ่นฐานมากขึ้นจึงทำให้ศาสนสถานคับแคบลง ท่านไต่หะยี คหบดีชาวมุสลิมจึงรวบรวมเงินเพื่อสร้างมัสยิดขึ้นมาใหม่ บริเวณฝั่งตะวันออกของคลองบางกอกใหญ่ เรียกว่า กุฎีขาว หรือมัสยิดบางหลวง⁸⁹

นอกจากพวกมุสลิมนิกายสุหนี่แล้ว ยังมีมุสลิมอีกกลุ่มหนึ่งที่นับถือนิกาย ชีอะห์ โดยมักจะเรียกตัวเองว่า แขกเจ้าเซ็น โดยพวกแขกเจ้าเซ็นได้อพยพหนีภัยสงครามคราวเสียกรุงศรีอยุธยา และตั้งบ้านเรือนอยู่บริเวณคลองบางกอกใหญ่⁹⁰เช่นเดียวกันกับชาวมุสลิมนิกายสุหนี่ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้พระราชทานที่ดินแปลงหนึ่งบริเวณปากคลองมอญระหว่างคลองมอญและคลองวัดแจ้งให้แก่ท่านก่อนแก้วซึ่งได้พระราชทานตำแหน่งเป็นพระยาจุฬาราชมนตรี เพื่อสร้างศาสนสถานและเป็นที่อยู่อาศัย ซึ่งมัสยิดที่สร้างขึ้นเรียกกันว่า กุฎีเจ้าเซ็น หรือกุฎีหลวง⁹¹

หลังจากได้สร้างกุฎีเจ้าเซ็นเสร็จแล้ว พวกมุสลิมกลุ่มนี้จึงย้ายที่อยู่ใหม่ไปตั้งบ้านเรือนอยู่แถบกุฎีเจ้าเซ็น ขณะที่บางส่วนก็ยังคงอาศัยอยู่ที่เดิม ในจำนวนนี้มีท่านอากาห์ยี่น้องชายท่านก่อนแก้ว มิได้ย้ายไป ในที่ดินแปลงใหม่เนื่องจากท่านได้จับจองที่ดินผืนหนึ่ง ปัจจุบันเรียกว่าเจริญพาศน์ และเมื่อท่านก่อนแก้วถึงแก่กรรมลง ท่านอากาห์ยี่จึงได้รับพระราชทานให้ดำรง

⁸⁷ น. ณ. ปากน้ำ (นามแฝง), ศิลปะและวัฒนธรรมจากดินแดนอาหรับ เมื่อแรกเข้าสู่สยามประเทศ, หน้า 38.

⁸⁸ ประวัติมัสยิดต้นสน, หน้า 13.

⁸⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 15-16

⁹⁰ ม.ร.ว.เน่งน้อย ศักดิ์ศรี และ คณะ ,องค์ประกอบทางกายภาพ กรุงรัตนโกสินทร์, หน้า 80.

⁹¹ ผู้สดี ทิพทัส และมานพ พงศทัต, บ้านในกรุงเทพฯ (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2525), หน้า 25.

ตำแหน่งจุฬาราชมนตรีแทนและได้สร้างมัสยิดขึ้นอีกแห่งหนึ่งในที่ดินดังกล่าว ซึ่งได้ถูกเรียกว่ากุฎีล่าง ส่วนมัสยิดที่ทานก้อนแก้วสร้างเรียกว่า กุฎีบน⁹² การเรียกชื่อมัสยิดในลักษณะดังกล่าวอาจใช้พระราชวังของสมเด็จพระเจ้าตากสินเป็นตัวแบ่งเขต โดยมีมัสยิดที่อยู่ด้านเหนือของพระราชวังจะถูกเรียกว่า กุฎีบน ในขณะที่มัสยิดที่อยู่ด้านใต้ของพระราชวังถูกเรียกว่า กุฎีล่าง

ในพ.ศ.2329 ได้เกิดกบฏขึ้นที่เมืองปัตตานี พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก โปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระกรมพระราชวังบวรสถานมงคลนำกองทัพลงไปปราบ ผลของสงครามคือกองทัพจากกรุงเทพฯ ได้ทำการตีเมืองปัตตานีแตก พระยาตานีได้หลบหนีไป กองทัพจากกรุงเทพฯ ได้กวาดต้อนผู้คนชาวเมืองปัตตานี ขึ้นมายังกรุงเทพฯ จำนวนชาวเมืองปัตตานีที่ถูกกวาดต้อนมาในครั้งนี้มีจำนวนมากถึงครึ่งหนึ่งของจำนวนชาวเมืองทั้งหมด⁹³ แยกมุสลิมที่ถูกต้อนมาจากเมืองปัตตานีครั้งนี้ ถูกเรียกว่า แยกตานี โดยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก โปรดเกล้าฯ ให้ไปตั้งบ้านเรือนบริเวณใกล้ วัดทองปู้ (วัดชนะสงคราม)⁹⁴ โดยแยกตานีที่มาตั้งบ้านเรือนอยู่บริเวณนี้คงจะเป็นไพร่ในสังกัดของกรมพระราชวังบวรสถานมงคล เนื่องจากตั้งบ้านเรือนในเขตของพระราชวังหน้า พวกแยกตานีถูกกวาดต้อนขึ้นมากองทัพอีกครั้ง เมื่อพระยาตานีหลบหนีไปได้สมคบกับโต๊ะสาเหต ก่อสงครามขึ้นอีกครั้ง พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก โปรดเกล้าฯ ให้พระยากลาโหมราชเสนายกกองทัพไปปราบในคราวนี้ เจ้านายและขุนนางแยกตานี ถูกกวาดต้อนขึ้นมาด้วย โดยถูกกำหนดให้ไปตั้งถิ่นฐานบ้านเรือนอยู่บริเวณทางฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยาใกล้กับพระราชวังเดิมของสมเด็จพระเจ้าตากสิน เรียกว่า บ้านแขก⁹⁵ นอกจากนี้แล้วยังโปรดเกล้าฯ ให้ขุนนางมุสลิมและขุนนางชาวไทย ที่ตั้งบ้านเรือนอยู่ในบริเวณนั้นคอยสอดส่องดูแลควบคุมอย่างใกล้ชิด

ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เกิดปัญหากับเมืองทางภาคใต้เนื่องจากหัวเมืองทางภาคใต้ปรารถนาที่จะเป็นอิสระจากการปกครองของทางกรุงเทพฯ และการอ้างสิทธิ์ในการปกครองรัฐหัวเมืองมลายูของอังกฤษ ทำให้ทางราชสำนักไทยต้องทำการกวาดต้อน

⁹² จดหมายเหตุการอนุรักษ์กรุงรัตนโกสินทร์, หน้า 453.

⁹³ ชูญ ปปีติสท์ ปาลเลกัวซ์, เล่าเรื่องกรุงสยาม, หน้า 20.

⁹⁴ ม.ร.ว.เน่งน้อย ศักดิ์ศรี และ คณะ, องค์ประกอบทางกายภาพ กรุงรัตนโกสินทร์, หน้า 100.

⁹⁵ เสาวนีย์ จิตต์หมวด, กลุ่มชาติพันธุ์ : ชาวไทยมุสลิม (กรุงเทพฯ: ม.ป.ท., 2531), หน้า 115.

ผู้คนจากหัวเมืองทางใต้ขึ้นมากองทัพเพื่อป้องกันมิให้ เกิดการแย่งชิงกำลังคนเพื่อผลประโยชน์ทางสงคราม⁹⁶

ชาวมุสลิมที่อพยพมาครั้งนี้ได้ถูกส่งไปตั้งบ้านเรือนบริเวณคลองนางหงษ์ (คลองนางหงษ์ อยู่ต่อจากคลองมหานาคตอนที่จะออกไปทางคลองบางกะปิ) โดยเป็นไพร่สังกัดในพระราชวังสระบุรี⁹⁷ ส่วนพวกมุสลิมที่อพยพตามมาในครั้งหลังโปรดเกล้าฯ ให้ไปตั้งบ้านเรือนที่บริเวณคลองแสนแสบ ซึ่งเป็นคลองที่ขุดขึ้นใหม่เชื่อมแม่น้ำเจ้าพระยา กับแม่น้ำบางปะกงเพื่อช่วยร่นระยะทางไปมาระหว่างเมืองปราจีน ฉะเชิงเทรากับกรุงเทพฯ⁹⁸ นอกจากนี้การขุดคลองแสนแสบยังช่วยให้การขนส่งเสบียงอาหารและกองกำลังจากกรุงเทพฯ ไปเมืองเขมรได้สะดวกรวดเร็ว⁹⁹ ขึ้นอีกด้วย เนื่องจากในขณะนั้นทางกรุงเทพมหานคร ได้ทำสงครามกับพม่า

นอกจากนี้ ชาวมุสลิมยังตั้งบ้านเรือนอยู่อาศัยในที่อื่นเช่น บริเวณวัดม่วงแค (บริเวณกรมไปรษณีย์กลางในปัจจุบัน) มีชุมชนชาวมุสลิมสร้างบ้านเรือนอยู่ เรียกว่า สุเหร่าบ้านแค¹⁰⁰ ต่อมาทางราชการต้องการที่จะสร้างที่ทำการไปรษณีย์จึงได้ทำการย้ายพวกมุสลิมให้ไปอยู่บริเวณตรอกโรงภาษี และบริเวณทางถนนเจริญกรุง ก็มีหมู่บ้านมุสลิม¹⁰¹

3.4.6 การตั้งถิ่นฐานของชุมชนชาวมุสลิม

ในรัชสมัยของสมเด็จพระเจ้าตากสิน ทางฝ่ายญวน ได้เกิดสงครามภายในประเทศ เป็นเหตุให้กลุ่มผู้นำญวน เข้ามาขอพึ่งพระบรมโพธิสมภาร โดยกลุ่มผู้นำชาวมุสลิม ได้แก่ องเชียงซุน และพระยาราชเศรษฐีเจ้าเมืองพุทไธมาศ พาครอบครัวอพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานบริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งตะวันออก ต่อมาทรงระแวงพวกญวนจะเป็นไส้ศึกจึงโปรดเกล้าฯ ให้ประหารองเชียงซุน

⁹⁶ กรมศิลปากร, **จดหมายเหตุหลวงอุดมสมบัติ** (กรุงเทพฯ: บริษัทวิคเตอร์เฟาเวอร์พอยท์ จำกัด, 2530), หน้า 140.

⁹⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 167-169.

⁹⁸ ปิยนาด บุนนาค และคณะ, **คลองในกรุงเทพฯ : ความเป็นมา การเปลี่ยนแปลงและผลกระทบต่อ (กรุงเทพฯ ในรอบ 200 ปีค.ศ. 2325-2525)**, (กรุงเทพฯ: ฝ่ายวิจัยจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เนื่องในโอกาสสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ 200 ปี, 2525), หน้า 32.

⁹⁹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3**, หน้า 187.

¹⁰⁰ เสฐียร โกเศศ, **พื้นความหลัง** (กรุงเทพฯ: ศีขิตสยาม, 2513), หน้า 301.

¹⁰¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 314.

และพวกญวนจำนวนมาก¹⁰² ครั้นในรัชสมัย พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก องค์เชียงสี่ซึ่งเป็นหลานของพระเจ้าแผ่นดินญวนได้ขอเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารได้โปรดเกล้าฯให้้องเชียงสี่และครอบครัวไปตั้งบ้านเรือนอยู่ที่ใต้บ้านต้นตำโรง¹⁰³ ต่อมาองเชียงสี่และสมัครพรรคพวกได้หลบหนีออกจากราชอาณาจักรเพื่อไปตั้งบ้านเมืองคืน โดยมีได้กราบบังคมทูลลา¹⁰⁴ จึงทำให้ครั้งหลังพวกญวนที่อพยพเข้ามาถูกส่งไปตั้งบ้านเรือนแถบบริเวณบางโพ เนื่องจากบริเวณเดิมที่พระราชทานให้้องเชียงสี่อยู่นั้นใกล้ทะเลจึงสามารถหลบหนีได้โดยง่าย ส่วนพื้นที่ใหม่ที่ให้พวกญวนตั้งบ้านเรือนนั้น อยู่ด้านบนเวลาคิดจะหลบหนีก็ไม่สามารถกระทำได้โดยง่ายเหมือนก่อน¹⁰⁵ หลังจากนั้นก็ไม่มีการอพยพเข้ามาอีกจนกระทั่งในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ไทยได้ทำสงครามกับญวนนานถึง 14 ปี เรียกสงครามครั้งนี้ว่า อานามสยามยุทธ ในขณะนั้นพระเจ้ามินหมางได้ประกาศห้ามชาวญวนนับถือศาสนาคริสต์ทำให้พวกญวนที่นับถือศาสนาคริสต์ได้ขออพยพติดตามกองทัพไทยกลับมา¹⁰⁶ โดยชาวญวนกลุ่มนี้ได้ตั้งบ้านเรือนอยู่บริเวณสามเสน ถัดบ้านเขมรไปทางเหนือ และได้สร้างวัดขึ้นประจำชุมชน เรียกว่า วัดนักบุญ ฟรังซิสซาเวียร์¹⁰⁷ นอกจากนี้ยังมีชาวญวนบางกลุ่มได้ถูกส่งให้เป็นไพร่ในสังกัดของสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ไว้ใช้สอย โดยพวกญวนเหล่านี้จะถูกสักข้อมือว่ากองอาสารบญวน¹⁰⁸

เมื่อครั้งสุนทรภู่ได้เดินทางผ่านหมู่บ้านญวน ได้กล่าวถึงการประกอบอาชีพของชาวญวนว่า จับกุ้ง จับปลา ต้มเหล้า เลี้ยงหมูขาย¹⁰⁹ ซึ่งสอดคล้องกับบันทึกของต่างชาติที่เขียนว่าญวนที่

¹⁰² กรมศิลปากร, พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ประชุม
พงศาวดาร เล่ม 40 ภาค 65 (พระนคร: องค์การค้าคุรุสภา, 2512), หน้า 74.

¹⁰³ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1, หน้า 30.

¹⁰⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 87-88.

¹⁰⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 98-99.

¹⁰⁶ กীরติ บุญเจือ, “วิวัฒนาการของหมู่บ้านมิตตคาม,” (เอกสารงานวิจัย สถาบันไทยคดีศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525), หน้า 12.

¹⁰⁷ จดหมายเหตุการอนุรักษ์กรุงรัตนโกสินทร์, หน้า 445.

¹⁰⁸ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3, หน้า 225-226.

¹⁰⁹ นิราศภูเขาทอง, “ชีวิตและงานของสุนทรภู่”, (กรุงเทพฯ: คุรุสภา, 2528), หน้า 151.

ริมวัดส้มเกลี้ยง(วัดราชผาติการามอยู่บริเวณเชิงสะพานกรุงธนบุรีในปัจจุบัน) หรือ แถบบางโพ มี อาชีพ จับกุ้ง จับปลา ฯ¹¹⁰

3.4.7 การตั้งถิ่นฐานของชุมชนชาวเขมร

ชาวเขมร ได้อพยพเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารตั้งแต่ครั้ง สมเด็จพระเจ้าตากสิน โดยได้พากันไปตั้งบ้านเรือนอยู่บริเวณคลองคูเมืองเดิมแถบบ้านหม้อในปัจจุบัน¹¹¹ นอกจากนี้ยังมี ชาวเขมรที่นับถือศาสนาอิสลาม ได้อพยพตามสมเด็จพระเจ้าตากสินมาจากกรุงศรีอยุธยา แต่ไม่ปรากฏ หลักฐานว่าอยู่ในบริเวณใด แต่ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ได้พระราชทาน ที่ดินให้พวกเขมรที่นับถือศาสนาอิสลามไปตั้งบ้านเรือนอยู่นอกกำแพงพระนคร ทางด้านตะวันออก (ทางตอนเหนือของคลองแสนแสบ) เรียกกันว่าชุมชนบ้านครัว พวกเขมรที่นับถืออิสลามมักจะถูก เรียกว่าพวกแขกจาม¹¹² นอกจากนี้ ยังมีกลุ่มเจ้านายเขมรและข้าราชการได้อพยพหนีเข้ามาใน กรุงเทพมหานครเนื่องจากเกิดความไม่สงบภายในราชสำนักเขมร โดยพระยายมราช (แบน) และ พระยาขลาโหม (ปก) ได้เป็นผู้นำเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร เจ้านายเขมรกลุ่มนี้ประกอบด้วย นักกองเอง เป็นโอรสของสมเด็จพระนารายณ์ราชาเจ้ากรุงเขมร ซึ่งในขณะนั้นมีพระชนมายุเพียง 10 ปี เจ้านายฝ่ายหญิง คือ นักกองอีและนักกองเกา ซึ่งสมเด็จพระราชวังบวรสถานมงคลได้ทูลขอ ไป เป็นพระสนมเอกทั้ง 2 พระองค์¹¹³ และข้าราชการ ครอบครัวยุวชนเขมรอีกประมาณ 500 คน พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก โปรดเกล้าฯให้ไปตั้งบ้านเรือนอาศัยบริเวณตำบลคอก กระบือ¹¹⁴ ส่วนขุนนางชาวเขมรที่อพยพมาด้วย มีบางกลุ่มนับถือศาสนาคริสต์ นิกายโรมันคาทอลิก ได้แก่ กลุ่มของออกญาเป็น และออกญวน โปรดเกล้าฯให้ไปตั้งบ้านเรือนบริเวณเหนือวัดสมอราย

¹¹⁰ Richardson, "Journal of a Mission from the Supreme Government of India to the Court of Siam," **Journal of the royal Asiatic Society of Benpal** 9, 1 (January – June 1840), No. 97 & 99, pp. 236-237.

¹¹¹ ม.ร.ว.เน่งน้อย ศักดิ์ศรี และ คณะ, **องค์ประกอบทางกายภาพกรุงรัตนโกสินทร์**, หน้า 86.

¹¹² เสาวภา พรสิริพงษ์, พรทิพย์ อุสุภรัตน์ และดวงพร คำบุญวัฒน์, **การศึกษาเบื้องต้น ชุมชนบ้านครัวเหนือ (แขกครัว) กรณีศึกษาสภาพเศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรม** (กรุงเทพฯ: สถาบันวิชาภาษาและวัฒนธรรม เพื่อพัฒนาชนบท มหาวิทยาลัยมหิดล, 2532), หน้า 7.

¹¹³ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, **พงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1**, หน้า 28.

¹¹⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

ใกล้ชุมชนชาวโปรตุเกส เนื่องจากทั้งเขมรและโปรตุเกสนับถือศาสนาคริสต์ นิกายโรมันคาทอลิก เหมือนกัน โดยเรียกชุมชนชาวเขมรนี้ว่าหมู่บ้านเขมร¹¹⁵

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ได้มีกลุ่มเจ้านายเขมร เข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารอีก คือ นักองสงวน นักองอิม นักองด้วง¹¹⁶ แต่ไม่ปรากฏหลักฐานว่าให้ไปตั้งบ้านเรือนอยู่ที่ใด อาจอยู่บริเวณเดียวกับเขมรที่อพยพมาก่อนหน้านี้ เพราะการตั้งถิ่นฐานมักจะถูกกำหนดให้อยู่ในบริเวณพื้นที่ที่คนเชื้อชาติเดียวกันตั้งบ้านเรือนอยู่

3.4.8 การตั้งถิ่นฐานของชุมชนชาวทวาย

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงยกกองทัพไปตีเมืองทวายในปี พ.ศ.2335 ได้กวาดต้อนชาวทวายกลับลงมายังกรุงเทพเป็นจำนวนมาก โปรตุเกสต่างๆให้พวกพระยาทวายเป็นช่างเรือบ้าง ที่เหลือนั้นก็ให้ไปตั้งบ้านเรือนที่ตำบลคอกกระบือ¹¹⁷ (บริเวณแถบยานนาวาในปัจจุบัน อยู่ทางใต้สุดของตัวพระนคร) เรียกว่า บ้านทวาย

ชาวทวายที่บ้านทวายนั้นถือว่ามิเชื่อสาขพม่า ทำให้ถูกมองว่าเป็นศัตรู ได้รับการดูถูกเหยียดหยาม พระยาทวายหัวหน้าชุมชนทวายจึงได้คบคิดกับพวกเฉลยศึกชาวพม่าให้พวกเฉลยศึกแหกคุกจะได้หลบหนีไปด้วยกัน พวกพม่าซึ่งจำคุกอยู่ 107 คน จึงได้ทำการแหกคุก ฆ่าฟันพวกพัศดีและคนคุม ล้มตายลงหลายคน พวกกันหลบหนีมาทางลำเพ็ญ ขณะนั้นพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงทอดพระเนตรงานอยู่ที่ท้องสนามหน้าวัดพระศรีรัตนศาสดาราม พอได้ทรงทราบจึงมีรับสั่งให้ข้าราชการทั้งหลายช่วยกันจับพวกนักโทษเหล่านั้นให้ได้ โดยสามารถจับนักโทษชาวพม่าได้บริเวณสวนบ้านพระยาทวาย จำนวนทั้งหมด 65 คน ไปประหารชีวิตเสีย ส่วนนักโทษชาวพม่าอีก 42 คน ที่หลบหนีไปได้ หายสาบสูญไปสืบความไม่ได้ พวกทวายที่เหลือก็ให้นำมาใช้ในราชการเวรวันหนึ่ง ออกวันหนึ่ง เพื่อจะมีได้หลบหนีอีก¹¹⁸ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทางราชสำนักพม่าเกิดเหตุวุ่นวาย ทำให้มองสวายต้องเชื่อพระวงศ์พม่าหนีเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร โปรตุเกสต่างๆให้ไปตั้งบ้านเรือนอยู่กับ พวกทวายที่คอกกระบือ ภายหลังที่มองสวายต้องไปตั้งบ้านเรือนอยู่แล้วได้ สร้างพระเจดีย์ขึ้น 1 องค์¹¹⁹ และแสดงตนว่าเป็นเจ้านายพม่าทำให้ ชาว

¹¹⁵ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1, หน้า 28.

¹¹⁶ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2, หน้า 109-110.

¹¹⁷ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1, หน้า 134.

¹¹⁸ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2, หน้า 77-78.

¹¹⁹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3, หน้า 242.

พม่าและชาวมอญเชื้อสายพม่าพากันเคารพนับถือกันมาก พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า เกรงว่าถ้าปล่อยไว้อาจจะเกิดความไม่สงบได้จึงนำตัวมอญสายตองไปจำคุกไว้

3.4.9 การตั้งถิ่นฐานของชาวตะวันตก

การเข้ามาทำการค้าขายของชาวตะวันตกมีมาตั้งแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา ชาวโปรตุเกสถือว่าเป็นฝรั่งชาติแรกที่เข้ามาเจริญสัมพันธไมตรีกับกรุงศรีอยุธยา ชาวโปรตุเกสเข้ามาตั้งถิ่นฐานอยู่ในกรุงศรีอยุธยา รับราชการเป็นทหาร แพทย์แพร่ศาสนา อาสาเข้าร่วมสงครามหลายครั้ง แม้ว่าเมื่อกรุงศรีอยุธยาเสียแก่พม่า ชาวยุโรปชาติต่างๆ พากันอพยพออกไป แต่ลูกหลานชาวโปรตุเกสก็ยังปักหลักอาศัยอยู่ในประเทศ ครั้นสมเด็จพระเจ้าตากสินมาสร้างกรุงธนบุรีชาวโปรตุเกสก็อพยพตามมาตั้งถิ่นฐานอยู่บริเวณริมคลองบางกอกใหญ่ บริเวณกุฎีจีนเรียกชาวโปรตุเกสเหล่านี้ว่าฝรั่งกุฎีจีน¹²⁰ เมื่อชาวโปรตุเกสเข้ามาอยู่อาศัยมากขึ้นก็ได้รับพระราชทาน เงินและที่ดินสำหรับสร้างศาสนสถาน เนื่องจากสมเด็จพระเจ้าตากสินทรงชื่นชอบในความกล้าหาญและความซื่อสัตย์ของชาวโปรตุเกส¹²¹ ศาสนสถานแห่งนี้ ชาวโปรตุเกสถือว่าเป็นดินแดนแห่งไม้กางเขนอันศักดิ์สิทธิ์ เรียกว่า วัดขวาง-คาครุส¹²²

นอกจากนั้นยังมีหมู่บ้านโปรตุเกสที่บ้านมิตตาคามซึ่งเป็นทหารอาสาสมัครรักษาพระองค์ ของสมเด็จพระเจ้าตากสิน และยังคงรับราชการต่อมาในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์สังกัดกรมท่าซ้าย¹²³

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกโปรดเกล้าฯพระราชทานที่ดินริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยา (บริเวณสถานทูตโปรตุเกสในปัจจุบัน) ให้กับชาวโปรตุเกสเพื่อเป็นรางวัลที่ช่วยรบกับ

¹²⁰ จดหมายเหตุการอนุรักษ์กรุงรัตนโกสินทร์, หน้า 448.

¹²¹ กรมศิลปากร, ประชุมพงศาวดาร ฉบับหอสมุดแห่งชาติ เล่ม 9 (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ก้าวหน้า, 2507), หน้า 450.

¹²² เสรี พงศ์พิศ, ภาพลึกลับสังคมไทย : ศตวรรษแห่งคุณค่าและบทเรียน (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ไทม์สตีม, 2527), หน้า 105.

¹²³ กิรติ บุญเจือ, “ภาษาของผู้สืบเชื้อสายโปรตุเกสในประเทศไทย” เอกสารประกอบการสัมมนาเรื่อง “วัฒนธรรมพื้นบ้าน : คติความเชื่อ ศิลปกรรมและภาษา” ณ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย วันที่ 8-10 กันยายน 2526, หน้า 2.

พม่า ชาวโปรตุเกสเรียกที่บริเวณนี้ว่า โรซารี¹²⁴ และในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย โปรตุเกสต้องการเจริญสัมพันธไมตรีกับไทย จึงส่ง คาร์โลส มานูเอล ดา ซิลเวรา (Carlos Manuel da Siberia) เข้ามาเจรจา กับไทย ต่อมาทางโปรตุเกสได้แต่งตั้งให้เป็นกงสุลโปรตุเกสประจำที่กรุงเทพฯ ดังนั้นพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย จึงโปรดเกล้าฯพระราชทานที่ดินเพิ่มเติมเพื่อสร้างกงสุล ซึ่งก็คือบ้านพักขององเชียงสือ และปัจจุบันนี้ก็คือสถานทูตโปรตุเกส

จากการตั้งกงสุลโปรตุเกสขึ้นที่กรุงเทพฯทำให้มีชาวตะวันตกเริ่มเดินทางเข้ามาตั้งบ้านในปลายสมัยรัชกาลที่ 2 เช่น นายโรเบิร์ต ฮันเตอร์ พ่อค้าชาวอังกฤษได้เดินทางเข้ามาติดต่อกับชายและได้ร่วมหุ้นกับนายมอร์แกน โดยเปิดร้านค้าชื่อ ห้างมอร์แกนแอนด์ฮันเตอร์ บริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยา ใกล้วัดช่างดาครุชที่ตำบลกุฎีจีน¹²⁵ นอกจากพวกพ่อค้าแล้วพวกมิชชันนารีชาวตะวันตกถือว่าเป็นกลุ่มคนที่เดินทางเข้ามาจำนวนมากโดยมิชชันนารี ชาวตะวันตกที่เข้ามาเผยแพร่ศาสนาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มักจะเช่าบ้านเรือนพักอาศัย เช่น หมอบลัดเลย์ ได้เช่าบ้านพักบริเวณชุมชนจีนทางด้านใต้ของพระนครเป็นที่พัก และได้เปิดเป็นที่รักษาคณไ้และขายยาเป็นเจ้าแรก¹²⁶ ส่วนมิชชันนารีคนอื่น ๆ มักจะเช่าบ้านของนายกลั่นบริเวณวัดเกาะ (วัดสัมพันธวงศ์) พักอาศัย ต่อมาพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงระแวงว่าพวกมิชชันนารีมาเช่าอยู่ในบริเวณชุมชนชาวจีนเกรงว่าจะยุให้คนจีนกระด้างกระเดื่อง จึงทำให้คนไทยที่ให้บ้านมิชชันนารีเช่าต่างพากันบอกเลิกไม่ให้มิชชันนารีเช่า พวกมิชชันนารีเลยต้องย้ายไปเช่าที่อยู่ใหม่ทางด้านริมแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งตะวันตกเป็นที่ของเจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ บุนนาค) ว่าที่สมุหพระกลาโหม อยู่บริเวณใกล้เคียงกับบ้านของเจ้าพระยาพระคลัง เพื่อจะได้สอดส่องดูแลอย่างใกล้ชิด เจ้าพระยาพระคลัง ได้กำหนดให้มิชชันนารี คณะแบบติสท์บอร์ค และคณะอเมริกัน บอร์ค ออฟ คอมมิชชันเนอร์ ฟอร์ ฟอเรน มิชชันส์ ตั้งอยู่ที่ตำบลกุฎีจีน ใกล้กับบ้านนายฮันเตอร์¹²⁷ หมอบลัดเลย์ ได้เช่าบ้านพักอยู่บริเวณวัดช่างดาครุช บริเวณที่เดียวกันกับ มิชชันนารี อื่นๆ และนายฮันเตอร์ นอกจากนั้นพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯยังโปรดเกล้าฯให้สร้างบ้านพักรับรองราชทูตจีนเนื่องจากนานาประเทศเริ่มส่งทูต

¹²⁴ เฮลเตอร์ เดอ เมนดอนซา เอกุณญา, “การพระราชทานที่ดินให้แก่ชาวโปรตุเกส ใน ค.ศ. 1820 (พ.ศ. 2363),” ในนันทนา ตันติเวสส, ผู้แปล, 470 ปี แห่งมิตรสัมพันธ์ ระหว่างไทยกับโปรตุเกส (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2528), หน้า 88-89.

¹²⁵ ขจร สุขพานิช, ข้อมูลทางประวัติศาสตร์ : สมัยบางกอก (กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, 2522), หน้า 130-131.

¹²⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 73.

¹²⁷ กรมศิลปากร, ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 31 (กรุงเทพฯ: กุรุสภา, 2509), หน้า 88.

เดินทางเข้ามาเจริญสัมพันธไมตรีมากขึ้นโดยบ้านพักรับรองราชทูตนั้น อยู่บริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยา หน้าวัดประยุรวงศาวาส¹²⁸ ใกล้กับบ้านของเจ้าพระยาพระคลัง เพื่อความสะดวกในการรับรองเนื่องจากเจ้าพระยาพระคลังกำกับดูแลเรื่องนี้อยู่แล้ว

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ทรงจ้างชาวตะวันตกให้มารับราชการ จำนวน 84 คน มีทั้งทหาร, ตำรวจ, ครูในราชสำนัก ฯลฯ โดยได้ให้พักอาศัยที่เรือนหลวง เป็นตึกแถว 4 ชั้น ตั้งอยู่บริเวณท่าเตียน¹²⁹ นอกจากนี้ ชาวตะวันตก คนอื่นๆ ก็ยังพักอาศัยตามบริเวณต่างๆ เช่น หมอวิลเลียม แคมป์เบล เป็นนายแพทย์ประจำพระองค์ ได้พักอาศัยอยู่ใกล้กับพระบรมมหาราชวัง เพื่อเวลาฉุกเฉินจะได้เข้ามาปฏิบัติราชการได้ทัน¹³⁰ แอนนา เลียวโนเวนส์ ชาวอังกฤษเป็นครูเข้ามาสอนภาษาอังกฤษให้กับพระราชโอรสและเจ้านายในพระบรมมหาราชวัง เมื่อแรกมาถึงแอนนาพักอาศัยอยู่ที่บ้านสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ต่อมาจึงย้ายมาอยู่ที่บ้านอีกหลังหนึ่งในที่ดินของสมเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) เป็นบ้านไม้ 2 ชั้น มี 9 ห้องรวมทั้งห้องน้ำ และมีระเบียงที่ชั้นบน¹³¹

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้ตัดถนนขึ้นใหม่ 3 สาย คือ ถนนเจริญกรุง บำรุงเมือง เพ็ญนคร ซึ่งพระองค์โปรดเกล้าฯ ให้สร้างห้องแถวขึ้นตามริมฝั่งถนนทั้งสองด้านเพื่อที่จะให้ราษฎรมาเช่าอยู่อาศัยรายละเอียดยกจะกล่าวในบทต่อไป ปรากฏว่าคนที่มาเช่าอยู่อาศัยส่วนใหญ่จะเป็นชาวตะวันตก¹³² นอกจากนั้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้สร้างตึกแถวหน้าพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ สำหรับพระราชทานแก่บุคคลที่พระองค์มีพระราชประสงค์ให้อาศัยอยู่ใกล้ๆ เช่น บรรดาครูหัดทหาร ครูหัดเตร ครูสอนหนังสือ ครูทำหนังสือพิมพ์ ซึ่งส่วนใหญ่เป็นชาวตะวันตก นอกจากนั้นยังทรงพระราชทานตึกแถวให้กับพ่อค้าชาวตะวันตกที่หาของแปลกๆ และของมีค่ามาขาย ได้เช่าห้องไว้ขายของเหล่านั้นด้วย เพื่อที่จะให้บรรดาข้าราชการฝ่ายหน้าและฝ่ายในไปซื้อสินค้าได้โดยสะดวก สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงบันทึกไว้ว่า

¹²⁸ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3, หน้า 122-124.

¹²⁹ ม.ร.ว. แฉ่งน้อย ศักดิ์ศรี และ คณะ, องค์ประกอบทางกายภาพกรุงรัตนโกสินทร์, หน้า 201.

¹³⁰ มาร์กาเร็ต แลงดอน, แอนนากับพระเจ้ากรุงสยาม, (แปล) อ.สนิมวงศ์ (กรุงเทพฯ: แพร่พิทยา, 2505), หน้า 150-162.

¹³¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 150-162.

¹³² สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, ความทรงจำ (กรุงเทพฯ: สมาคมสังคมนศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2506), หน้า 7.

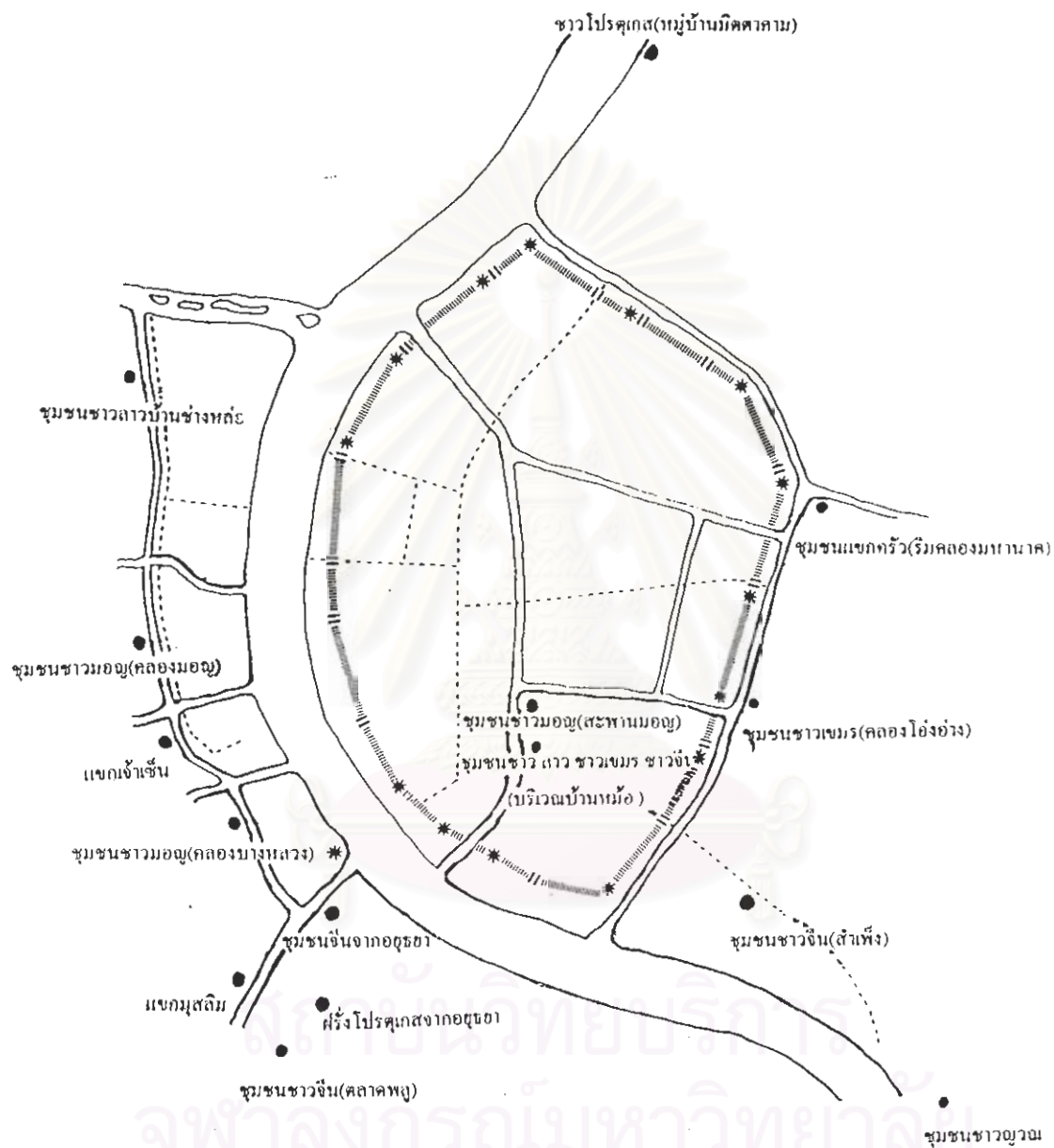
...บางทีทูลกระหม่อม (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) เสด็จ
 ประพาสเวลาบ่ายไปแวะห้างฝรั่งซึ่งตั้งอยู่ที่ตึกหน้าพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ หรือ
 เสด็จตามร้านทรงซื้อของเล่น หรือของกินมาแจกพระเจ้าลูกเธอ...¹³³

การสถาปนากรุงเทพมหานครเป็นราชธานีทำให้เกิดการขยายตัวของเมือง การสร้างพระ
 บรมมหาราชวัง และวัง พระราชทานพระบรมวงศานุวงศ์ทำให้เมืองขยายตัวออกไป เนื่องจากวังที่
 สร้างจะเป็นที่ประทับของเจ้านายที่ทรงกรมแล้วก็เปรียบเสมือนหน่วยงานราชการย่อยๆ จะมีบ้าน
 เรือนของราชการ และบ่าวไพร่ตั้งอยู่ในบริเวณใกล้เคียงเพื่อความสะดวกในการเรียกใช้ในเวลาราช
 การ ดังนั้นวังจึงเป็นส่วนหนึ่งที่ทำให้เมืองขยายตัวออกไป นอกจากนั้นการตั้งถิ่นฐานของชุมชนที่
 อพยพเข้ามา โดยรัฐเป็นผู้กำหนดแหล่งที่ตั้งก็เป็นอีกปัจจัยหนึ่งที่ทำให้เมืองขยายตัว โดยรัฐได้ใช้
 นโยบายการกำหนดถิ่นฐานเป็นการควบคุมชุมชนไปในตัวทำให้ทิศทางการขยายตัวและรัฐยังใช้
 นโยบายการแต่งตั้งหัวหน้าชุมชนให้ปกครองดูแลความเรียบร้อยภายในชุมชน ทำให้รัฐสะดวกใน
 การปกครองคนต่างเชื้อชาติ ต่างวัฒนธรรมในสังคม

สถาบันวิทยบริการ
 จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

¹³³ สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพ, ความทรงจำ, หน้า 20.

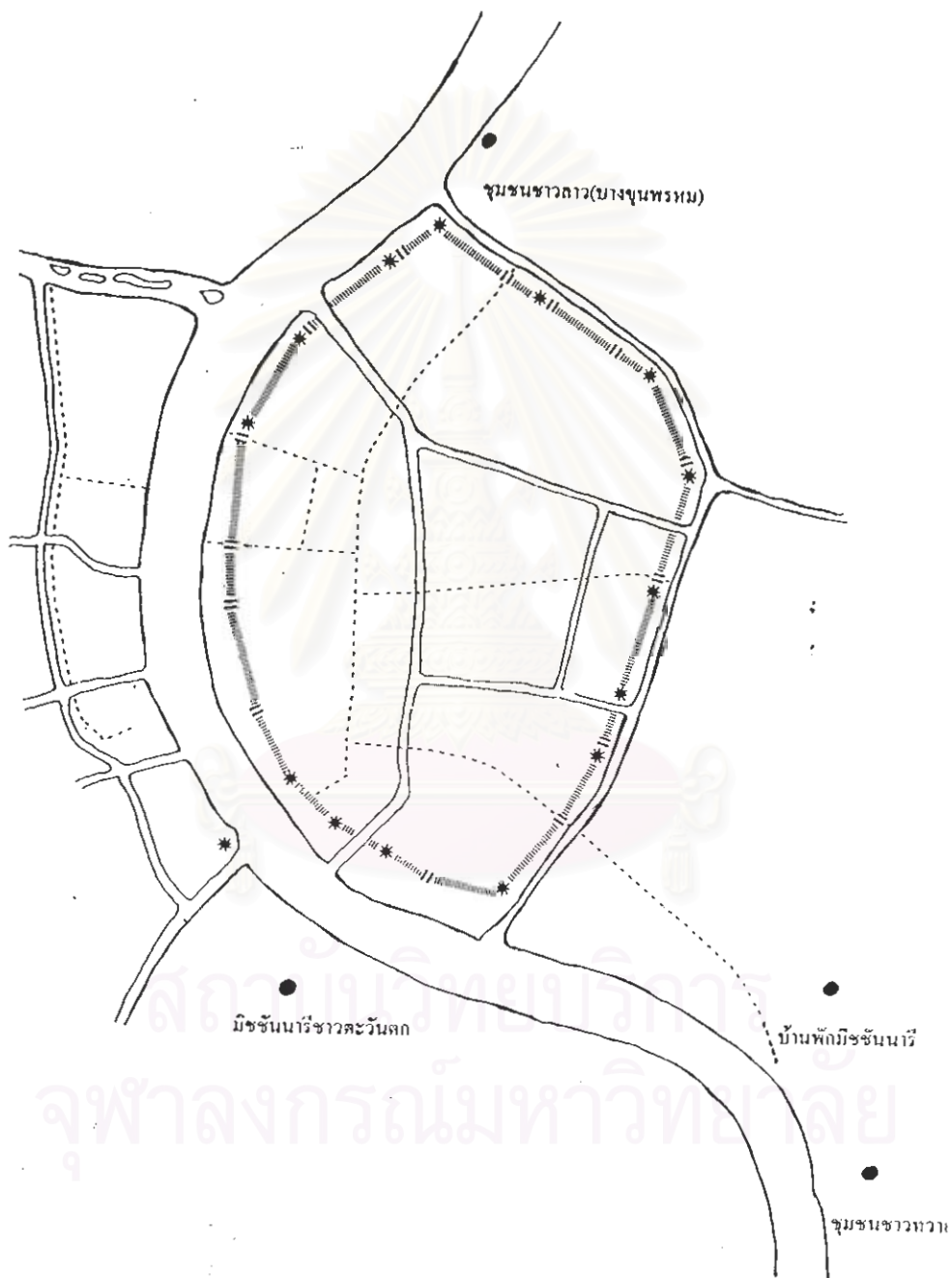
แผนที่ที่ 3.6 แสดงการตั้งบ้านเรือนของชุมชนในรัชสมัยรัชกาลที่ 1¹³⁴

หมายเหตุ สำหรับคนไทยนั้นมักจะตั้งบ้านเรือนแพกระจายอยู่ตามริมแม่น้ำลำคลองต่าง ๆ จึงมิได้ระบุไว้ ณ ที่นี้

¹³⁴ ม.ร.ว. แฉ่งน้อย ศักดิ์ศรี และคณะ, องค์ประกอบทางกายภาพกรุงรัตนโกสินทร์, หน้า 96.

แผนที่ที่ 3.7 แสดงการตั้งบ้านเรือนของชุมชนในรัชสมัยรัชกาลที่ 2¹³⁵

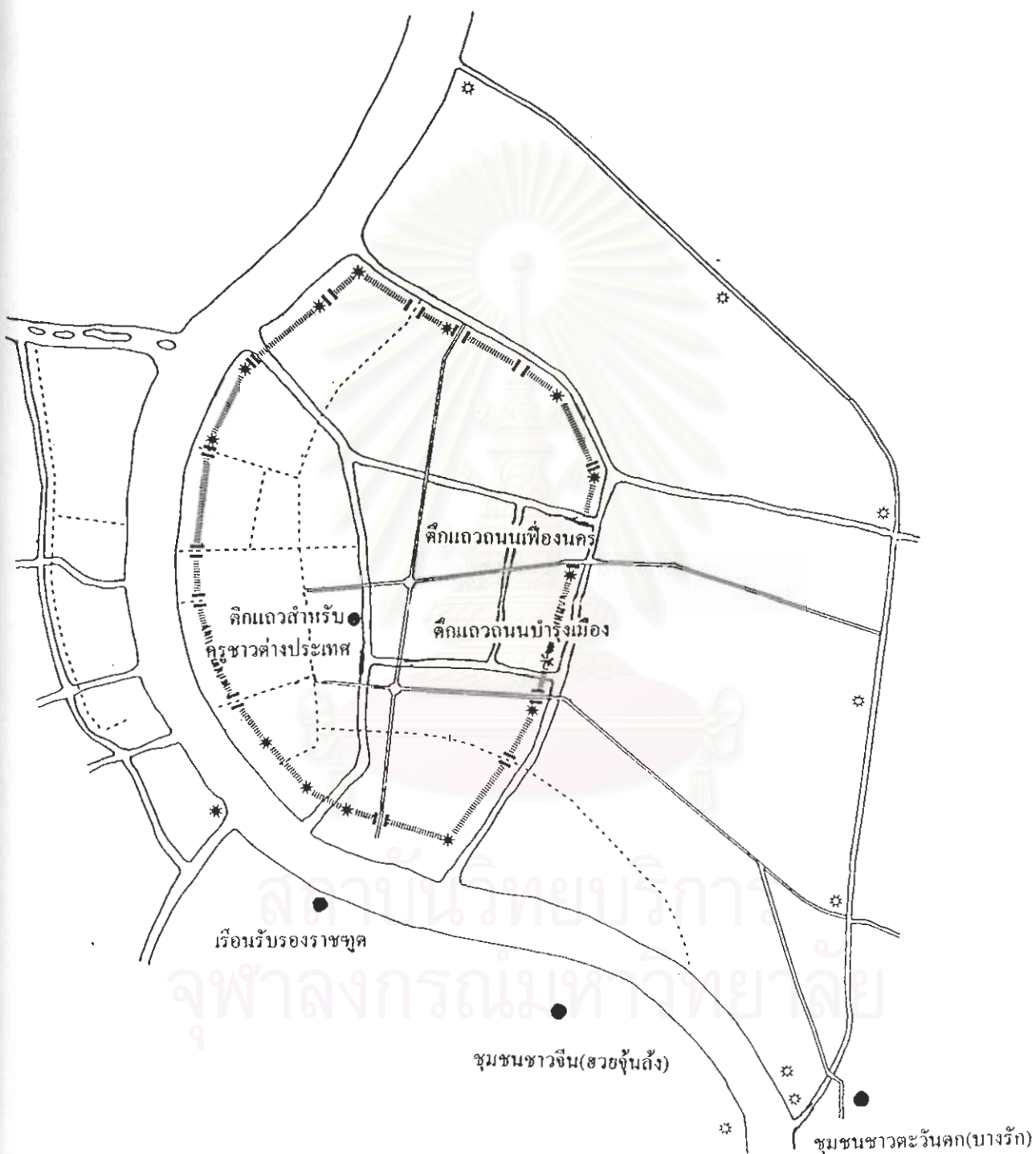
¹³⁵ ม.ร.ว. แฉ่งน้อย ศักดิ์ศรี และคณะ, องค์ประกอบทางกายภาพกรุงรัตนโกสินทร์, หน้า 98.

แผนที่ที่ 3.8 แสดงการตั้งบ้านเรือนของชุมชนในรัชสมัยรัชกาลที่ 3¹³⁶

¹³⁶ ม.ร.ว. แฉ่งน้อย ศักดิ์ศรี และคณะ, องค์ประกอบทางกายภาพกรุงรัตนโกสินทร์, หน้า

แผนที่ที่ 3.9 แสดงการตั้งบ้านเรือนของชุมชนในรัชสมัยรัชกาลที่ 4¹³⁷

¹³⁷ ม.ร.ว. แฉ่งน้อย สักคีศรี และคณะ, องค์กรประกอบทางกายภาพกรุงรัตนโกสินทร์, หน้า

บทที่ 4

ชุมชนในสมัยรัชกาลที่ 1 - รัชกาลที่ 4: การปกครอง การประกอบอาชีพ และการขยายตัว

4.1 การปกครอง

กรุงเทพมหานครในระยะแรกนั้นประกอบด้วยคนต่างชาติ ต่างภาษา และต่างวัฒนธรรม มารวมอยู่ด้วยกัน รัฐจึงจำเป็นต้องหาวิธีมาควบคุมให้คนแต่ละชาติ แต่ละภาษา อยู่ร่วมกันด้วยความสงบสุข พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงเป็นผู้กำหนดนโยบายควบคุมชาวต่างชาติ โดยใช้ระบบไพร่ตามแบบสมัยอยุธยา ยกเว้นชาวจีนและชาวตะวันตก

ระบบไพร่ เป็นการควบคุมกำลังคนมีมาตั้งแต่สมัยอยุธยาโดยกำหนดไว้ว่า ราษฎรชาวไทยและราษฎรชาวต่างชาติที่เข้ามาตั้งถิ่นฐานในพระราชอาณาจักร แม้แต่ผู้ที่มีเชื้อสายโปรตุเกส แยกเปอร์เซีย ในรุ่นลูกหลาน ยกเว้นพวกคนจีน และผู้ที่เดินทางไปมาค้าขายจากต่างประเทศแล้ว ทั้งหมดล้วนอยู่ภายใต้ระบบเกณฑ์แรงงานหรือระบบไพร่ โดยมีสังกัดและมูลนายควบคุม¹ ไพร่จะแบ่งเป็น ไพร่สม ไพร่ส่วย และไพร่หลวง²

ไพร่หลวงจะมีหน้าที่เข้าเวรเดือนทำงานให้ราชการ ผู้อื่นใดจะนำไพร่หลวงไปใช้มิได้ โดยรัฐสามารถนำไพร่หลวงไปใช้ในงานราชการได้โดยไม่ต้องจ่ายค่าตอบแทน เช่นใช้ในราชการ ยามศึกสงคราม เป็นแรงงานโยธาซ่อมสร้างพระนคร พระราชวัง วัด เฝ้าฉางหลวง รักษาโรงปืนหลวง เฝ้าประตูวัง เฝ้าประตูเมือง เฝ้าเรือนหลวง ตึกดิน คลัง ทิม ป้อม และทำงานประเภทช่าง เช่น เคลือบกระเบื้อง ทำรางปืนใหญ่ ฟันเขือก ตลอดจนทำงานทั่ว ๆ ไป ทั้งพายเรือและเลี้ยงควายหลวง เป็นต้น³

¹ “พระไอยการตำแหน่งนาพลเรือนและนาทหารหัวเมือง”, กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 (พระนคร: องค์การค้ำของครุสภา, 2505), หน้า 219.

² บังอร ปิยพันธ์, ประวัติศาสตร์ไทย (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์, 2538), หน้า 200-202.

³ ขจร สุขพานิช, ฐานันดรไพร่: สภาพของราษฎรไทยในระยะ 574 ปี นับตั้งแต่ พ.ศ. 1884 และมายุคเลิกใน พ.ศ. 2448 (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์การรถไฟ, 2510, อนุสรณ์เนื่องในงานฉานปกิจศพ นางพันสรพรกิจโกศล (พัน ศกุนตนาถ) ณ เมรุสุสานหลวง วัดเทพศิรินทราวาส 6 ธันวาคม 2510), หน้า 10.

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ไพร่หลวงมีหน้าที่มาเข้าเวรเดือนปีละ 4 เดือน จากเดิม 6 เดือน⁴ การลดเวลาเข้ารับราชการของไพร่หลวงนั้น เนื่องจากไพร่สมซึ่งเป็นไพร่ในสังกัดของเจ้าขุนมูลนาย ไม่ต้องเข้าเวรเดือนทำงานให้รัฐเหมือนไพร่หลวง ไพร่สมมีหน้าที่ทำงานรับใช้มูลนายที่ตนสังกัดเพียงปีละ 6 เดือนเท่านั้น⁵ เวลาที่เหลือก็สามารถที่จะประกอบอาชีพของตนเองได้ ส่วนไพร่หลวงนั้นในเวลาว่างสักระยะหนึ่งก็จะได้มีโอกาสเปลี่ยนเวรเดือนเลย จึงทำให้ไพร่หลวงอยากหาทางเปลี่ยนสถานภาพมาเป็นไพร่สม จากปัญหาดังกล่าว ทำให้พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงหาทางที่จะไม่ให้ไพร่หลวงหนีไปเป็นไพร่สม ทรงประกาศให้ลดเวลาการเข้าเดือนของไพร่หลวงลง จากเดิมที่เข้าเดือนออกเดือนเป็นเข้าเดือนออก 2 เดือน จากนั้นไพร่หลวงที่ไม่มาเข้าเวรเดือนสามารถที่จะชำระเงินหรือจ่ายเป็นสิ่งของแทนการเข้าเวรเดือนได้ ไพร่พวกนี้จะเรียกว่าไพร่ส่วย โดยรัฐกำหนดให้ไพร่หลวงที่ไม่มาเข้าเวรเดือนต้องจ่ายเงินปีละ 18 บาท ส่วนไพร่สมจ่ายเงินปีละ 6 บาท⁶

ในระบบไพร่ ไม่ว่าจะเป็นไพร่ชนิดไหน เช่น ไพร่หลวง ไพร่สม ก็มีหน้าที่ที่จะต้องรับใช้รัฐ และมูลนายของตน ซึ่งทำให้ไพร่ต้องสูญเสียเวลาที่จะทำการผลิต และเมื่อมารับราชการไพร่ก็ต้องหาเสบียงของตนเอง โดยที่รัฐและมูลนายไม่ได้จัดหาให้ และก็ไม่มีค่าตอบแทน ส่วนไพร่ส่วยถ้าไม่ส่งส่วย (เงิน, สิ่งของ) ทางการก็มักจะเร่งรัด ทำให้ต้องมีการกู้หนี้ยืมสินขายตัวกันเป็นทาส รวมทั้งไพร่จะต้องเสียค่าธรรมเนียมต่าง ๆ เช่น ค่าสักเป็นเงิน 1 บาท 1 เฟื้อง ค่าหนังสือตราภูมิคุ้มสัก เป็นเงินฉบับละ 3 บาท⁷ ซึ่งเป็นราคาที่สูงมาก จึงทำให้ไพร่มักจะหนีออกจากระบบนี้ด้วยวิธีการเปลี่ยนจากไพร่มาเป็นทาส โดยให้มูลนายสักออกจากไพร่ แล้วเป็นทาสของมูลนาย เรียก

⁴ กรมศิลปากร, *กฎหมายตราสามดวง, เล่ม 5* (พระนคร: องค์การค้ำของคุรุสภา, 2506), หน้า 239.

⁵ ขจร สุขพานิช, *ฐานันดรไพร่ : สภาพของราษฎรไทยในระยะ 574 ปี นับตั้งแต่ พ.ศ. 1884 มายวบเลิกใน พ.ศ. 2488*, หน้า 20.

⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 25.

⁷ ปิยะฉัตร ปิตะวรรณ, *ระบบไพร่ในสังคมไทย พ.ศ. 2411-2453* (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2526), หน้า 24.

ว่า ทาสสมยอม⁸ และไพร่ก็สามารถขายตัวเป็นทาสอยู่กับนายเงิน เพื่อแลกกับการเสียดำราชการที่น้อยกว่าเป็นไพร่ หรือมูลนายขายไพร่หลวงในสังกัดตนเป็นทาส เพื่อเอามาเป็นไพร่ของตน โดยมูลนายจะได้ทาสเหล่านั้น แล้วสักให้เป็นไพร่สม⁹

นอกจากการขายตัวและการเปลี่ยนสถานะไปเป็นทาสแล้ว ยังมีวิธีที่จะหลุดออกจากระบบไพร่ เช่น หนีเข้าป่า ออกบวช ดิดินบนมูลนาย เข้าไปแอบแฝงในบ้านหรือวังผู้มีอำนาจ จ้างคนอื่นไปรับราชการ ปลอมสัก และสักไปอยู่กับหมู่กรมอื่น เป็นต้น

การควบคุม ระบบไพร่ทั้งหมดกระทำโดยการสักเลก ผู้ที่ผ่านการสักจะถูกเรียกว่า เลก ไม่ปรากฏว่า ผู้หญิงถูกสัก¹⁰ แต่ผู้หญิงก็ถือว่าเป็นไพร่เหมือนกัน การสักเลก จะกระทำโดย

...ปลูกโรงสักมีรั้วตระวางล้อม มีประตูเข้าประตูหนึ่ง ประตูออกประตูหนึ่ง ให้ข้าหลวง เจ้าเมือง กรมการกำกับกันรักษาประตูตรวจนับตัวเลกเข้าไปสักให้ถ้วนถี่ อย่าให้แปลกปลอมเข้าไปสักแต่คนหนึ่งได้ ให้แม่กองตรวจตราดูแลให้ช่างสัก ๆ แต่ตามอย่างทำเนียม อย่าคิดอุบายทลายเท เอาเงินกับตัวเลกที่มาสัก ถ้าไม่ได้เงินอักษร ตัวใหญ่ สัก ถูก จนโลหิตออกมาเกินประมาร ถ้าได้เงินเขียนตัวเลกสักเบาจนไม่เห็นตัวอักษรเปน ... แลสักเลก ณ กรุงเทพฯ นั้น ถ้าเจ้าหม่อมมูลนาย นำเอาตัวเลกมาสักต้องยื่นหางว่าวกับเจ้าพนักงาน กรมมหาดไทย กรมกลาโหม กรมพระสัสดีพระบรมมหาราชวัง กรมพระบวรราชวัง กรมมหาดเลก กรมพระคลังสินค้า 6 ฉบับ เจ้าพนักงานผู้รับหางว่าวเรียกเอาเงินกับเจ้าหม่อมผู้ทำหางว่าวมา ยื่นสัก หางละ 1 สลึง หางว่าว 6 ฉบับ เปนเงิน 1 บาท 2 สลึง และไพร่ที่หัวเมืองฝ่ายเหนือ จัดสนยาจนหาเหมือนไพร่ที่กรุงเทพฯ ไม่ ให้เรียกเอาแต่กอสมควร...¹¹

⁸ พงษ์นิยม ทองพงษ์นิยม, “การศึกษาเรื่องทาสในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2526), หน้า 27.

⁹ ปิยฉัตร ปิตะววรรณ, ระบบไพร่ในสังคมไทย พ.ศ. 2411-2453, หน้า 34.

¹⁰ นันทิยา สว่างวุฒิชัยธรรม, “การควบคุมกำลังคนในสมัยรัตนโกสินทร์ ก่อนการจัดการเกณฑ์ทหาร พ.ศ. 2325-2448”, (วิทยานิพนธ์ ปริญญาโท สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525), หน้า 14-15.

¹¹ หอพระสมุดวชิรญาณ, จดหมายเหตุ รัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1187 เลขที่ 7.

ระบบไพร่ถือว่าเป็นระบบที่รัฐนำมาใช้เพื่อควบคุมกำลังคนอย่างกว้าง ๆ โดยในการปฏิบัติมักจะเกิดปัญหาขึ้นมากมาย เนื่องจากระบบการควบคุมสังคมยังมีประสิทธิภาพไม่เพียงพอ รัฐไม่สามารถที่จะควบคุมทั้งมูลนาย และไพร่ได้อย่างทั่วถึง จึงทำให้มีไพร่หลบหนีไปพึ่งพาอาศัยเจ้าขุนมูลนายบ้างก็พากันล่องเรือออกไปทำมาหากินยังต่างประเทศก็มี¹²

การสั่งสมกำลังคนของเจ้าขุนมูลนายก็เป็นปัญหาที่รัฐไม่สามารถที่จะแก้ไขลงได้ จนบางครั้งก็ก่อให้เกิดปัญหาอย่างใหญ่โต เช่น เกิดความบาดหมางกันระหว่างวังหลวงกับวังหน้าในสมัยรัชกาลที่ 1 จนถึงขั้นเตรียมกำลังผู้คนจนเกือบจะเกิดสงครามกลางเมือง¹³ และในสมัยรัชกาลที่ 3 กรมหลวงรักษารณเรศ ทรงซ่อมสุ่มกำลังไพร่พลคิดจะแย่งชิงราชบัลลังก์¹⁴ จึงทำให้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงออกบทลงโทษอย่างเด็ดขาด มิให้เจ้าขุนมูลนายพยายามที่จะสั่งสมกำลังไพร่พล¹⁵

นโยบายการปกครองชุมชน

เนื่องจากกรุงเทพมหานคร อยู่ในระยะก่อร่างสร้างตัวใหม่และยังประกอบไปด้วยคนต่างชาติต่างภาษา ต่างวัฒนธรรม ดังนั้นความเป็นอยู่ในสังคมส่วนใหญ่จึงอยู่ในภาวะการปรับตัว โดยรัฐต้องกำหนดการควบคุมคนเหล่านี้ตามแบบสมัยอยุธยา คือให้ปกครองกันเอง โดยมีหัวหน้าซึ่งเป็นที่ยอมรับนับถือในกลุ่มคนเชื้อสายเดียวกันเป็นผู้ควบคุมดูแล และหัวหน้าของกลุ่มคนเหล่านี้ก็จะขึ้นตรงกับรัฐอีกทีหนึ่ง

วิธีการปกครองดังกล่าว นอกจากจะเป็นการสอดส่องดูแลกันเองในชุมชนแล้ว รัฐไม่ได้เข้ามาแทรกแซงวิถีชีวิตของชุมชนต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นด้านการดำเนินชีวิต, การนับถือศาสนา การปฏิบัติตามธรรมเนียมของแต่ละกลุ่มคน, การใช้ภาษา, การประกอบอาชีพ การที่รัฐให้ปกครองดูแลกันเองภายในชุมชน ทำให้เกิดผลดีต่อรัฐในด้านความรู้สึกของกลุ่มชนต่าง ๆ ที่มีต่อรัฐ เพราะชาวต่างชาติต่างวัฒนธรรมเหล่านี้ไม่ได้ถูกกดขี่ข่มเหงถูกจำกัดสิทธิในการดำรงชีวิตมากเกินไป ซึ่งถือว่าการป้องกันไม่ให้เกิดความกระด้างกระเดื่องได้อีกวิธีหนึ่งด้วย

ในบรรดาชาวต่างชาติที่เข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารนั้น คนจีนถือว่าเป็นกลุ่มคนที่มีจำนวนมากที่สุด โดยชาวจีนไม่ต้องถูกเกณฑ์แรงงานไพร่ เนื่องจากชาวจีนนั้นคนไทยไม่ถือว่าเป็น

¹² “พระราชกำหนดใหม่ มาตรา 12” กฎหมายตราสามดวง เล่ม 5, หน้า 239.

¹³ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1, หน้า 151-152.

¹⁴ เรื่องเดียวกัน.

¹⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 171.

ชาวต่างชาติมาตั้งแต่เมื่อครั้งกรุงศรีอยุธยา¹⁶ ดังนั้นชาวจีนจึงมีอิสระในการประกอบอาชีพ ไม่ต้องเข้าเวรเดือน ไม่ต้องรับราชการสงคราม ถ้ารัฐต้องการแรงงานชาวจีนส่วนใหญ่รัฐก็ต้องเสียเงินในการจ้างแรงงานชาวจีน แต่ก็เชื่อว่าคนจีนจะสบายมีอิทธิพลเหนือชนชาติอื่น รัฐเองก็มีกฎเกณฑ์ในการควบคุมชาวจีน เนื่องจากชาวจีนเป็นคนขยันทำมาหากิน ค้าขายเก่ง รัฐจึงนำระบบการเก็บภาษีมาใช้กับคนจีน โดยคนจีนทุกคนจะต้องเสียภาษีในกับรัฐ โดยรัฐจะทำการเรียกเก็บทุก ๆ 3 ปี เรียกว่า ภาษีเงินผูกปี โดยรัฐจะคิดภาษีเป็นเงิน 1.50 บาทต่อปี¹⁷ จากจำนวนประชากรชาวจีนที่มีมากเสียเกือบครึ่งหนึ่งของจำนวนประชากรทั้งหมด ดังที่กล่าวมาในบทที่แล้ว สะท้อนให้เห็นว่ารัฐเรียกเก็บภาษีเงินผูกปีจากชาวจีนได้ปีหนึ่งเป็นจำนวนมากมาย

จากจำนวนชาวจีนที่มีมากเสียเกือบครึ่งหนึ่งของจำนวนประชากรทั้งหมด รัฐจึงได้ใช้วิธีการปกครองโดยให้หัวหน้าคนจีนดูแลคนจีนทั้งหมด รัฐได้ให้ตำแหน่งหัวหน้าคนจีนเป็นข้าราชการขึ้นอยู่กับ กรมท่าซ้าย ในตำแหน่งพระยาโชฎีกกราชเศรษฐีมีหน้าที่กำกับดูแลคนจีนทั้งหมด และตัดสินคดีความของคนจีน โดยไม่ต้องขึ้นศาลไทย

พวกมอญก็เป็นคนต่างชาติอีกกลุ่มหนึ่งที่อพยพเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารเองโดยไม่ได้ถูกกวาดต้อนเป็นเชลยศึกสงครามเหมือนชนชาติอื่น พวกมอญมักจะรับราชการเสียส่วนใหญ่ เมื่อเวลาเมื่อศึกสงคราม พวกมอญมักจะถูกเกณฑ์เข้าร่วมกองทัพทุกครั้ง เนื่องจากมอญนั้นมีความชำนาญในสภาพภูมิประเทศของพม่าเป็นอย่างดี และพวกมอญก็ยังพอมิญาติพี่น้องที่ยังอยู่ในฝั่งพม่าทำให้พวกมอญมักจะถูกส่งไปสอดแนมลาดตระเวนหาข่าวจากพม่า เช่น ในครั้งที่พม่าให้ขุนนางถือตรามาเกณฑ์กำลังคนทางตอนเหนือของเมืองทวาย เพื่อเตรียมทำศึกสงครามกับไทย พวกกองอาทมาตมอญได้เข้าไปสอดแนมและสามารถจับขุนนางผู้นั้นได้ และสืบทราบความจริงจึงส่งข่าวมายังกรุงเทพฯ ทำให้สามารถจัดทัพรับมือได้ทัน¹⁸ นอกจากนั้นพวกมอญยังมักถูกเกณฑ์ให้เป็นทัพหน้าเวลาเมื่อศึกสงครามอีกด้วย

¹⁶ พลกุล อังกินันท์, “บทบาทชาวจีนในประเทศไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว” (วิทยานิพนธ์ปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต บัณฑิตวิทยาลัย วิทยาลัยวิชาการศึกษาประสานมิตร, 2514), หน้า 17.

¹⁷ ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, บรรณาธิการ, *สังคมจีนในประวัติศาสตร์ไทย : ประวัติศาสตร์เชิงวิเคราะห์* (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์ และมนุษยศาสตร์, 2529), หน้า 123.

¹⁸ สมเด็จพระกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, *ไทยรบพม่า* (พระนคร: คลังวิทยา, 2505), หน้า 663-665.

รัฐได้กำหนดตำแหน่งหัวหน้าพวกมอญให้เป็นที่จักรีมอญ¹⁹ มีหน้าที่คอยควบคุมพวกมอญทั่วราชอาณาจักร คอยตัดสินคดีความของพวกมอญ และปกครองพวกมอญให้อยู่อย่างสงบเรียบร้อย ชาวมุสลิมที่ตั้งถิ่นฐานในกรุงเทพมหานครนั้น จะมีหัวหน้าแขกเป็นหัวหน้าชุมชนในแต่ละกลุ่มมีตำแหน่งเป็นอำเภอแขก คอยควบคุมดูแลความสงบสุขของพวกมุสลิมในกลุ่มของตน รวมทั้งยังมีหัวหน้าชาวมุสลิมที่คอยควบคุมดูแลชาวมุสลิมทั้งหมดอีกทีหนึ่ง คือพระยาจุฬาราชมนตรี²⁰ ซึ่งสังกัดอยู่ในกรมท่าขวา มีตราประจำตำแหน่งเป็นรูปค้ำปิ่นสามเส้ามีใบ²¹ นอกจากนี้แล้วยังมีขุนนางมุสลิมอีกหลายตำแหน่งที่เข้ารับราชการ เช่น พระยาราชบังสัน แม่ทัพเรือในการโจมตีเมืองปัตตานีในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก²²

พวกชาวลาว, เขมร, ญวน ไม่ปรากฏตำแหน่งหัวหน้าที่ควบคุมชุมชนว่ามีตำแหน่งอะไร อาจจะเป็นว่าพวกชาวลาว, เขมร, ญวน นั้น มีเจ้านายของแต่ละเชื้อชาติเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก จึงทรงชุบเลี้ยงเช่นเดียวกับเจ้านายไทย เช่น นักองเอง เจ้านายชาวเขมร, อดเชียงสือ เจ้านายชาวญวน, เจ้าอนุวงศ์ เจ้านายชาวลาว และน่าจะให้ควบคุมกลุ่มคนในเชื้อชาติของตนเอง เนื่องจากพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกโปรดเกล้าให้พวกเจ้านายของแต่ละเชื้อชาติตั้งบ้านเรือนอาศัยอยู่ในชุมชนของเชื้อชาติของตน

ส่วนชาวตะวันตกที่เข้ามาตั้งบ้านเรือนอยู่อาศัย รัฐจะเป็นผู้กำหนดเขตที่ตั้งบ้านเรือนและให้มีหัวหน้าชุมชนเป็นคนที่มิเชื้อชาติเดียวกัน โดยรัฐมักจะให้บาทหลวงนิกายโรมันคาทอลิก ทำหน้าที่ดูแลชุมชน โปรตุเกส รวมทั้งชาวเขมรและชาวญวนที่นับถือศาสนาคริสต์ที่อยู่ใกล้ ๆ กับหมู่บ้านมิตตาคามของโปรตุเกสอีกด้วย²³

นอกจากการแต่งตั้งหัวหน้าชุมชนให้เป็นผู้ควบคุมความสงบเรียบร้อยภายในชุมชนแล้ว รัฐยังให้อิสระในการดำเนินชีวิตของแต่ละชุมชน โดยรัฐไม่มีนโยบายที่จะกีดขวางทางวัฒนธรรม

¹⁹ กรมศิลปากร, กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1, หน้า 302.

²⁰ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1, หน้า 13.

²¹ น. ณ ปากน้ำ (นามแฝง), ศิลปะและวัฒนธรรมจากดินแดนอาหรับเมื่อแรกเข้าสู่สยาม

ประเทศ (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, 2534), หน้า 118.

²² เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1, หน้า 83-84.

²³ กীরติ บุญเจือ, วิวัฒนาการของหมู่บ้านมิตตาคาม เอกสารการวิจัยสถาบันไทยศึกษา

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เนื่องในโอกาสครบรอบ 200 ปี แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ (กรุงเทพฯ:

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525), หน้า 8.

ไม่ว่าจะเป็นเรื่อง การนับถือศาสนา ขนบธรรมเนียมการกินอยู่ ตลอดจนการประกอบอาชีพ ในทางตรงกันข้ามรัฐยังเป็นผู้สนับสนุนก่อสร้างศาสนสถานให้เป็นเครื่องยึดเหนี่ยวจิตใจของชุมชนอีกด้วย เช่น การสถาปนาวัดในบางพื้นที่ให้เป็นวัดประจำชุมชน พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก โปรดเกล้าฯ ให้เจ้าจอมแฉ่ง และเจ้าอินทรวงศ์ บูรณะวัดอินทรวิหาร ให้เป็นวัดของชาวลาวเวียงจันทร์ นอกจากนี้พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงสถาปนาวัดบวรมงคล เพื่อให้เป็นศูนย์กลางในการประกอบศาสนพิธีของชนชาวมอญ²⁴ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสร้างพระราชวังสระปทุมขึ้น เพื่อใช้พักผ่อนพระอิริยาบถ ทรงโปรดให้สถาปนาวัดปทุมวนารามขึ้น เพื่อให้ชุมชนชาวลาวอาศัยในบริเวณนั้น จะได้มีเครื่องยึดเหนี่ยวจิตใจ²⁵ นอกจากนี้รัฐก็ยังอนุญาตให้สร้างศาสนสถานประจำศาสนาของแต่ละชุมชนได้โดยไม่ไปกีดขวาง เช่น มัสยิดต้นสนของชาวมุสลิม โบสถ์ช่างดาครุสของชาวคริสต์ เป็นต้น

การที่รัฐดำเนินนโยบายการปกครองชุมชน โดยไม่ไปแทรกแซงวัฒนธรรมของชุมชนต่างๆ กลับยังให้การสนับสนุน ทำให้ความสัมพันธ์ของรัฐกับชุมชนเป็นไปในทางที่ดีก่อให้เกิดความจงรักภักดีต่อองค์พระมหากษัตริย์เพิ่มขึ้น จะเห็นได้ว่านโยบายการควบคุมคนต่างชาติ ต่างศาสนา ต่างวัฒนธรรมให้อยู่ร่วมกันอย่างสงบสุข ต้องใช้จิตวิทยาในการปกครองหลายด้านรวมกัน ไม่ว่าจะเป็นการใช้ตัวบทกฎหมาย การให้อิสระในการดำรงชีวิต การนับถือศาสนา การประกอบอาชีพ เหล่านี้ถือว่าเป็นกลไกในการสร้างความสงบสุขในสังคม

หลังจากสถาปนากรุงเทพมหานครเป็นราชธานีในปี พ.ศ. 2325 จำนวนประชากรในกรุงเทพมหานคร ระยะแรกคงมีไม่มาก รัฐจึงต้องดำเนินนโยบายดึงจำนวนผู้คนให้เข้ามาตั้งบ้านเรือนที่พักอาศัยในกรุงเทพมหานคร เพื่อเพิ่มจำนวนประชากรให้มีมากขึ้นเรื่อย ๆ การเคลื่อนย้ายของกลุ่มคนเข้ามาสู่เขตเมืองทำให้กรุงเทพมหานครขยายตัวอย่างรวดเร็ว จากการทำสงครามตั้งแต่รัชสมัยสมเด็จพระเจ้าตากสิน เรื่อยมาจนถึงในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จำนวนประชากรที่ถูกกวาดต้อนลงมาเป็นเชลยสงคราม มีจำนวนไม่น้อย จึงทำให้มีการตั้งบ้านเรือนขยายตัวออกไปในเขตกรุงเทพมหานคร ปทุมธานี นนทบุรี นครเขื่อนขันธ์ มีตำบลติด ๆ กันไปตลอดไม่ขาดตอน²⁶

²⁴ ประวัติวัดบวรมงคล, หน้า 7.

²⁵ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ชุมชุมพระบรมราชาธิบาย, หน้า 30.

²⁶ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 (กรุงเทพฯ: องค์การคำครุสภา, 2508), หน้า 95.

มีการสำรวจจำนวนประชากรในกรุงเทพมหานคร และเขตหัวเมืองอย่างเป็นทางการครั้งแรกเมื่อปี พ.ศ. 2454 แต่ก่อนหน้านี้นี้ยังไม่มีการสำรวจอย่างเป็นทางการ จะมีก็เพียงแต่การบันทึกของชาวตะวันตกที่เข้ามาในพระราชอาณาจักรเท่านั้น โดยตัวเลขของจำนวนประชากรในเขตกรุงเทพมหานครที่ชาวตะวันตกบันทึกไว้นั้นค่อนข้างจะตรงกัน มีผิดกันบ้างก็เพียงเล็กน้อยเท่านั้น คือ กรุงเทพมหานครจะมีจำนวนประชากรประมาณ 400,000 คน ดังตารางที่แสดงไว้

ตารางแสดงจำนวนประชากรในกรุงเทพมหานครที่บันทึกโดยชาวตะวันตก

ชื่อผู้บันทึก	ปี พ.ศ. ที่บันทึก	จำนวนประชากร
ครอร์ฟอร์ด	พ.ศ. 2365	50,000 คน
กุตซลาฟ	พ.ศ. 2371	401,000 คน
ทอมลิน	พ.ศ. 2371	401,300 คน
บันทึกของมิชชันนารี	พ.ศ. 2381	400,000 คน
มัลคอม	พ.ศ. 2382	1,000,000 คน
นิล	พ.ศ. 2395	350,000 คน
पालเลกัวซ์	พ.ศ. 2397	404,000 คน
จอห์น เบาริ่ง	พ.ศ. 2400	300,000 คน

ที่มา : วิกัลย พงศ์พัฒน์ตานนท์, การเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมใน “กรุงเทพ” สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น พ.ศ. 2325-2411 (วิทยานิพนธ์ ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2532), หน้า 75.

ประชากรในกรุงเทพมหานครนั้น มีหลายเชื้อชาติ หลายภาษา ดังนั้นความสัมพันธ์ของแต่ละกลุ่มเชื้อชาติจึงมีไม่มากนัก นโยบายการปกครองของรัฐที่มีต่อประชากรนั้น รัฐไม่ได้กีดขวางการดำเนินชีวิต การนับถือศาสนา หรือแม้แต่ขนบธรรมเนียมประเพณีของแต่ละชนชาติ ทำให้คนแต่ละเชื้อชาติจะอยู่รวมกลุ่มกัน ไม่จำเป็นที่จะต้องติดต่อสัมพันธ์กับคนนอกกลุ่มมากนัก จะมีก็เฉพาะหัวหน้าของแต่ละเชื้อชาติ เนื่องจากรับราชการต้องมีหน้าที่ต้องปฏิบัติจึงอาจจะมีการพบปะระหว่างหัวหน้าชุมชน กับขุนนางข้าราชการและเจ้านายไทย

ความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนแม้จะไม่ค่อยเกิดขึ้นแต่ก็ไม่ได้ถูกรัฐกำหนดกฎเกณฑ์ หรือห้ามปรามแต่อย่างใด การแต่งงานถือเป็นปัจจัยหนึ่งในการผสมกลมกลืนทางเชื้อชาติและวัฒนธรรม แต่ส่วนใหญ่การแต่งงานมักจะไม่ค่อยเกิดขึ้นเนื่องจากการอพยพเข้ามาจะมีทั้งชายและหญิงเป็นครอบครัว เท่าที่ปรากฏหลักฐานมักจะเป็นการแต่งงานระหว่างหญิงชาวต่างชาติกับเจ้านายหรือขุนนางไทย เช่นเจ้าจอมแวน และ เจ้าอินทวงศ์ พระสนมชาวลาวในรัชกาลที่ 1 หรือ นักร้อง และ นักร้องเอก พระสนมชาวเขมรในสมเด็จพระราชวังบวรสถานมงคล และพระสนมริ้วเจ้าจอมในรัชกาลที่ 2 ซึ่งเป็นชาวมุสลิมหลานสาวของพระยาราชบังสัน (หวัง) ต่อมาได้รับการสถาปนาขึ้นเป็นสมเด็จพระศรีสุลาไลยพระชนนีในรัชกาลที่ 3²⁷ แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างเชื้อชาติอย่างชัดเจนเนื่องจากชาวมุสลิมมักไม่นิยมที่จะแต่งงานกับคนภายนอกหรือแม้แต่พวกมุสลิมที่ต่างชนชั้นกัน²⁸

การที่มีเจ้านายสตรีเป็นคนต่างชาติทำให้เกิดการถ่ายทอดทางวัฒนธรรมอีกทางหนึ่งด้วย เช่น การเล่นต่างๆ ในราชสำนัก การเล่นละครเขมร การเล่นปี่พาทย์เขมร การเล่นละครแบบของชาวลาว เป็นต้น นอกจากนี้ยังมีการกลืนทางวัฒนธรรมอันเกิดจากการอยู่ร่วมกันภายในสังคม เช่น วิถีชีวิตของพวกมอญเริ่มเปลี่ยนแปลงการแต่งกายจนเหมือนคนไทยโดยชาวมอญแต่ก่อนแต่งตัวเกล้ามวยสวยสะอาด...ทั้งหม้อผ้าตาหรีเหมือนสีรุ้ง ทั้งผ้าถุงนั้นก็อ้อมลงกรอมดิน²⁹ เปลี่ยนมาเป็นการแต่งตัวแบบชาวไทยคือ เดี่ยวนี้มอญถอนไรจุกเหมือนตุ๊กตาทั้งผัดหน้าจับเขม่าเหมือนชาวไทย³⁰

ผลของความสัมพันธ์ทางวัฒนธรรมระหว่างชุมชนทำให้เกิดการผสมผสานทางศิลปะในรูปแบบต่างๆ รวมทั้งลักษณะการแต่งกาย และศิลปะการบันเทิงเช่น เพลงไทยเดิมชื่อแขกมอญ และ เพลงแขกมอญบางช้าง เป็นต้น³¹

²⁷ เสาวนีย์ จิตต์ห่มวด, กลุ่มชาติพันธุ์ : ชาวไทยมุสลิม (กรุงเทพฯ: ม.ป.ท., 2531), หน้า 115.

²⁸ สุภัทร สุคนธาภิรมย์ ณ พัทลุง, ประวัติศาสตร์ตระกูลสุลต่าน สุลัยมาน (กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งกรุ๊ป, 2531), หน้า 232.

²⁹ สุนทรภู่, “นิราศวัดเจ้าฟ้า, ชีวิตและงานของสุนทรภู่” (กรุงเทพฯ: องค์การค้ำของคุรุสภา, 2528), หน้า 153.

³⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 153.

³¹ อุดม อรุณรัตน์, วิม้งสา เพลงไทยสำเนียงมอญ (กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2535), หน้า 67.

ความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนแม้จะไม่ค่อยเกิดขึ้นแต่ก็มีความสัมพันธ์ทางเชื้อชาติไม่ว่าจะเป็นการแต่งงานระหว่างเจ้านาย กับสตรีชาวต่างชาติ การถ่ายทอดทางวัฒนธรรมของเจ้านายสตรีชาวต่างชาติทำให้เกิดการผสมกลมกลืนทางวัฒนธรรม เช่น การเล่นต่างๆ การกินวัฒนธรรมอันเกิดจากการอยู่ร่วมกันภายในสังคมของเหล่าชุมชน เช่น การแต่งกาย ทำให้ความสัมพันธ์ของชุมชนเริ่มที่จะมีการเปลี่ยนแปลงเริ่มมีความสัมพันธ์กันมากขึ้นตามกาลเวลา

4.2 การประกอบอาชีพและการเก็บภาษี

เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงย้ายราชธานีไปยังฝั่งตะวันออก ปรากฏว่าประชากรส่วนใหญ่ไม่ได้ย้ายข้ามฟากไปด้วย แต่ยังคงตั้งบ้านเรือนอยู่ที่เดิม เนื่องจากที่ตั้งของราชธานีแห่งใหม่ อยู่ไม่ห่างไกลจากราชธานีเดิม แค่น้ำเรือข้ามแม่น้ำก็ถึง และ ประชาชนที่ตั้งบ้านเรือนอยู่ทางตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยา ส่วนใหญ่ประกอบอาชีพ ทำสวน เนื่องจากพื้นดินทางฝั่งตะวันตกเป็นที่ดอนมีความอุดมสมบูรณ์เหมาะแก่การทำสวน ส่วนพื้นที่ทางฝั่งตะวันออกเป็นที่ลุ่มเหมาะแก่การทำนา นอกจากนั้น พืชสวนเป็นพืชที่ต้องใช้เวลาานกว่าจะได้ผลผลิต และเมื่อได้ผลผลิตแล้วก็จะสามารถเก็บเกี่ยวผลผลิตนั้นไปได้อีกหลายปี ต่างกับการทำนา ซึ่งเมื่อเกี่ยวข้าวแล้วก็อาจย้ายไปปลูกในที่แห่งใหม่ได้โดยง่าย ดังนั้น ชาวสวนในบางกอกฝั่งตะวันตกจึงไม่ต้องการย้ายไปตั้งบ้านในฝั่งตะวันออก

การทำสวนผลไม้ในพื้นที่ทางฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยาได้กระจายอยู่ทั่วไป มีชื่อเรียกว่า สวนบางบน สวนบางล่าง สวนใน และต่อไปจนถึงสวนนอก โดยถือเอาตัวพระราชวังเป็นศูนย์กลาง สวนที่อยู่เหนือพระนครขึ้นไปเรียกว่าสวนบางบน เช่น สวนทุเรียนบางขุนนนท์ บางผักหนาม สวนบางล่างจะอยู่ใต้เมืองลงมา เช่น สวนทุเรียนตำบลวัดทอง เป็นต้น ส่วนสวนในและสวนนอกนั้น สวนในคือสวนที่ตั้งอยู่บริเวณเมืองนนทบุรีเรื่อยมาจนถึงพระประแดง สวนนอกคือสวนที่อยู่ทางด้านตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยาไปทางด้านแม่น้ำท่าจีนไปจนถึงแม่น้ำแม่กลองเมืองราชบุรี จนมีคำกล่าวไว้ว่า สวนในเรียก บางกอกสวนนอกเรียก บางช้าง³²

ผลไม้ที่ขึ้นชื่อในบางกอกฝั่งตะวันตกมีหลายประเภท เช่น ทุเรียนที่ตำบลวัดทองบางล่าง ลางสาครคลองสาน หมากบางล่างตำบลราษฎร์บูรณะ สวนพลูบางไผ่ไก่อและบางยี่เรือ มังคุดวังหลัง

³² คณะกรรมการจัดงานสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ 200ปี, จดหมายเหตุการอนุรักษ์กรุงรัตนโกสินทร์, หน้า 29.

ฝรั่งบางเสาชง มะปรางท่าอิฐ เงาะบางยี่ขัน กระท้อนบางบัวทอง อ้อยจีนที่บางใหญ่ มีคำร้องขาย อ้อยเป็นกลอนว่า อ้อยจีนบางใหญ่ อ้อยไทยบางโควัด ข้าวหลามตัดวัดระฆังแม่เอี้ย³³

จากการทำสวนอย่างกว้างขวางในพื้นที่ตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยา รัชกาลที่ 3 ได้เรียกเก็บภาษีจากรายการ คือ อากร ซึ่งเป็นภาษีที่เรียกเก็บจากรายการที่ทำสวนโดยการขุดร่องยกเป็นคัน เรียกว่า อากรสวนใหญ่³⁴ ผลไม้ที่เรียกเก็บอากรมีอยู่ 8 ชนิด คือ หมาก (หมากเอก หมากโท หมากตรี หมากปะการาย หรือ หมากผลการาย หมากเล็ก) มะพร้าว พลุค้ำทองหลาง มะม่วง ทุเรียน มังคุด ฝรั่ง และพริกไทย³⁵ อากรสวนใหญ่ 8 ชนิดนี้ เป็นอากรสำคัญที่รัฐเรียกเก็บมาตั้งแต่สมัยอยุธยา ในสมัยรัตนโกสินทร์พบหลักฐานว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย โปรดฯ ให้มีการเดินสวนขึ้นในปี พ.ศ. 2354 ซึ่งประเภทของผลไม้ที่ใช้เรียกเก็บอากรได้ใช้เรื่อยมา จนกระทั่งมีการเปลี่ยนแปลงประเภทของพันธุ์ไม้สวนใหญ่ในปี พ.ศ. 2372 ในรัชกาลที่ 3 เนื่องจากประชาชนได้พากันโค่นต้นไม้สวนทิ้ง และหันมาปลูกส้ม และมะปรางแทน ส้มและมะปรางเป็นต้นไม้ที่ไม่ต้องเสียอากรโดยส้มนั้นมีหลายพันธุ์ เช่น ส้มโอ ส้มจุก ส้มเทพรส ส้มมะกรูด ส้มมะนาว ส้มมะงั่ว ส้มชารา ส้มมะดัน³⁶ ส้มและมะปรางคงจะเป็นผลไม้ที่ให้ผลตอบแทนมากกว่าผลไม้ชนิดอื่นๆ จนทำให้คนหันมาปลูกส้มและมะปรางกันมากจนรัฐต้องเปลี่ยนชนิดผลไม้เรียกเก็บภาษีจากพริกไทยมาเป็นส้มและมะปรางแทน³⁷ อย่างไรก็ตาม แม้ว่าจะไม่มีหลักฐานที่ระบุตัวเลขแน่นอนว่ารายได้จากการจัดเก็บอากรสวนในบางกอกฝั่งตะวันตกในสมัยรัชกาลที่ 1 และรัชกาลที่ 2 มีจำนวนเท่าใด หากคงไม่แตกต่างจากตัวเลขในสมัยรัชกาลที่ 3 ปี พ.ศ. 2373 ซึ่งรับเก็บได้เป็นเงินประมาณ 165,879 บาท เท่าคน³⁸ ทั้งนี้ เพราะอยู่ในช่วงเวลาใกล้เคียงกัน และในสมัยรัชกาลที่ 3 นั้น เกษตรกรยังไม่มีเทคโนโลยีที่นำมาใช้ในการผลิต ดังนั้นปริมาณผลผลิตที่ได้ในทั้งสามรัชกาล จึงไม่น่าจะแตกต่างกัน

³³ เจ้าพระยาภาสกรวงศ์, “เรื่องสวน,” ลัทธิธรรมเนียมต่างๆ, ภาค 3 (พระนคร: สำนักพิมพ์คลังวิทยา, 2515), หน้า 169.

³⁴ เจ้าพระยาภาสกรวงศ์, “เรื่องสวน,” ลัทธิธรรมเนียมต่างๆ, ภาค 3, หน้า 177.

³⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 167.

³⁶ หอพระสมุดวชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ.1192 เลขที่ 14.

³⁷ เรื่องเดียวกัน.

³⁸ เรื่องเดียวกัน.

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีการเดินสวนในปีพ.ศ. 2396 และได้มีการลดหย่อนภาษีอากรเนื่องจากพวกเจ้าของสวนทุเรียนร้องทุกข์ว่าการเก็บอากรต้นทุเรียนต้นละ 1 บาท นั้นแพงไปเนื่องจากผลผลิตมีดี จึงทำให้มีการประชุมเสนาบดีแล้วเห็นสมควรปรับลดราคาอากรต้นทุเรียนให้เหลือต้นละสลึงเพียง³⁹

นอกจากอากรสวนใหญ่แล้วยังมีอากรอีกประเภทที่เรียกเก็บชาวสวนเรียกว่า อากรสมพัตสร เป็นอากรที่เรียกเก็บจากต้นไม้ล้มลุก ที่ปลูกในสวนที่ไม่ได้ยกครอง มีผลไม้ประเภท ขนุน สะท้อน มะไฟ ฝรั่ง สาเก สับปะรด กัลย อ้อย ถั่วเขียว ถั่วลิสง คราม งา กัญชา แมงลัก หอม กระเทียม ฝ้าย ขมิ้น ปอกะเจา ปานใบ มะขาม ถั่วแระ ข้าวโพด มัน เผือก แดงโม แดงกวา จิง ข่า กระจับ พริกเทศ ผักกาด พักเขียว พักทอง⁴⁰ การเก็บอากรสมพัตสร จะมีเจ้าพนักงานกรมพระคลังสวน สำนวณนับจำนวนรวมๆ ไปไม่มีบัญชีในโฉนดสารตราเหมือนดังอากรสวนใหญ่ ทำให้การเก็บอากรไม่ค่อยได้เงินส่งพระคลัง⁴¹ ปัญหาที่ประสบนี้เป็นส่วนหนึ่งที่ทำให้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เปลี่ยนวิธีการเก็บอากร โดยให้เอกชนประมูลเป็นนายอากร โดยรัฐจะควบคุมการจัดเก็บให้เป็นไปตามพิกัตอัตราที่กำหนดไว้

นอกจากอากรที่รัฐเรียกเก็บแล้วยังมีภาษีชนิดอื่นๆ ที่รัฐเรียกเก็บคือ จังกอบ หมายถึง ภาษีที่รัฐเรียกเก็บจากประชาชนที่เดินทางผ่านด่านภาษีหรือขนอนตามรายทางที่รัฐตั้งขึ้นเพื่อคอยตรวจตราและจัดเก็บภาษีเป็นสินค้า หรือบางครั้งอาจเก็บเป็นตัวเงิน โดยคำนวณจากความกว้างของปากเรือ ส่วนมากรัฐจะตั้งขนอนอยู่ปากทางเข้าเมือง และ ปากแม่น้ำใหญ่ที่คนสัญจรพลุกพล่านที่บางกอกฝั่งตะวันตกมีด่านสำคัญที่คลองบางหลวงตรงปากคลองบางขุนเทียน (คลองด่าน) เมื่อคราวที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเสด็จยกทัพไปรบกับพม่าที่ท่าดินแดงในปีพ.ศ. 2329 ผ่านด่านที่คลองด่านนี้ ทรงพระราชนิพนธ์ไว้ในกลอนเพลงยาวนิราศเรื่องรบพม่าที่ท่าดินแดงว่า

³⁹ ชัย เรื่องศิลป์, ประวัติศาสตร์ไทยสมัยพ.ศ. 2325-2453 ด้านเศรษฐกิจ, หน้า 175.

⁴⁰ วิกัลย์ พงศ์พนิตานนท์, “การเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรม ใน “กรุงเทพฯ” สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น พ.ศ. 2325-2410,” (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ ภาควิชาประวัติศาสตร์บัณฑิตวิทยา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2532), หน้า 126.

⁴¹ เจ้าพระยาภาสกรวงศ์, “เรื่องสวน,” ลัทธิธรรมนิยมต่างๆ, หน้า 200.

ครั้นถึงด่านตาลเทวทวี่ถึง
 คะนึ่งไนให้หวนละห้อยหา
 ถึงนางนองเหมือนพี่น้องชลนา
 ยิ่งอาทวาวารณ์สะท้อนใจ⁴²

รายได้ของรัฐอีกอย่างหนึ่งคือ ส่วย ซึ่งจะเรียกเก็บ จากไพร่หลวงและไพร่สมที่ไม่เข้าเวร เดือนรับราชการต้องเสียเป็นเงินหรือสิ่งของก็ได้ โดยทางราชการจะนำเงินที่เรียกเก็บจากไพร่ที่ไม่เข้าเวรเดือนนี้ไปจ้างแรงงานแทน เรียกว่า ส่วยแทนแรง รัฐนำเงินที่ได้จากไพร่ส่วยไปว่าจ้างแรงงานจีน ซึ่งเป็นแรงงานอิสระ และมีประสิทธิภาพดีกว่าแรงงานเกณฑ์ต่าง ๆ โดยครั้งแรก โปรดฯ ให้จ้างชาวจีนชุดคลองปากลัด จากเมืองนครเขื่อนขันธ์มาตั้งกรุงฯ⁴³ แต่ต่อมาภายหลังจำนวนไพร่มีมากขึ้นจนเกินงาน เงินที่เก็บก็ได้นำเข้าคลังไม่ได้จ้างแรงงาน⁴⁴

นอกจากนี้ยังมีการเก็บส่วยในรูปผลผลิต โดยรัฐจะเรียกเก็บจากไพร่หลวงและไพร่สมที่ไม่เข้าเวรเดือนแต่ไม่มีเงินจ่ายสามารถที่จะจ่ายให้รัฐในรูปผลผลิตแทนก็ได้ ส่วนใหญ่มักจะเป็นผลผลิตทางการเกษตร การเรียกเก็บส่วยไม่ได้มีการเก็บจากไพร่เพียงอย่างเดียว เมืองประเทศราช หรือเมืองที่อยู่ได้ปกครอง หรืออยู่ในความคุ้มครอง เช่น เมืองนครศรีธรรมราช พิษณุโลก กำพูชา เป็นต้น จะต้องส่งส่วยให้รัฐเช่น ส่งต้นไม้เงินต้นไม้ทอง ตลอดจนสิ่งของที่รัฐต้องการ ได้แก่ ของป่า งาช้าง รัตนกรงไม้กฤษณา⁴⁵ เป็นต้น

การที่รัฐเรียกเก็บส่วยในรูปผลผลิตทำให้รัฐนำผลผลิตเหล่านั้นส่งไปขายยังต่างประเทศ กลายเป็นส่วนช่วยให้รัฐได้กำไรอย่างมากมาใช้ในการค้ากับต่างประเทศ เพราะรัฐได้ผลิตผลมาโดย

⁴²พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก, “นิราศพม่าที่ท่าดินแดง,” ใน สุจิตต์ วงษ์เทศ, บรรณาธิการ, บางขุนเทียน: ส่วนหนึ่งของแผ่นดินไทยและกรุงรัตนโกสินทร์ (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์พิมพ์, 2530), หน้า 40.

⁴³ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2 พระนคร: องค์การการค้าของครุสภา, 2504), หน้า 153.

⁴⁴ ชัย เรื่องศิลป์, ประวัติศาสตร์ไทย สมัย พ.ศ. 2325-2454 ด้านเศรษฐกิจ, หน้า 75.

⁴⁵ John Crawford, *Journal of an Embassy to the Courts of Siam and Cochin China* (Kuala Lumpur : Oxford University press, 1967) , p. 380.

ไม่ต้องซื้อ⁴⁶ รายได้ของรัฐประเภทสุดท้ายคือฤชาเป็นค่าธรรมเนียมที่รัฐเรียกเก็บจากรายกรในเวลาที่มาติดต่อกับราชการ และรับผลประโยชน์จากรัฐ เช่น ค่าธรรมเนียมต่างๆ ค่าขอใบอนุญาตราชการ ค่าปรับในการฟ้องร้องและคดีความ ซึ่งศาลเรียกเก็บจากโจทก์ จำเลย และผู้ร้อง ตลอดจนค่าได้โทษ และค่าปรับ ในสมัยรัชกาลที่ 2 รัฐกำหนดให้มีศาลกระจายอยู่ตามกรมต่างๆ เช่น นครบาล วัง คลัง นา กรมท่า ฯลฯ ข้าราชการในศาลจะมีรายได้จากค่าฤชาด้วย แต่ไม่ทราบว่ามีอัตราส่วนแบ่งปันกันเท่าไร⁴⁷

นอกจากนี้ รัฐยังมีรายได้ที่เรียกเก็บจากประชาชนอีกหลายทางด้วยกัน เช่น ค่าธรรมเนียมต่อเรือ คือเก็บจากผู้ขออนุญาตต่อเรือขนาดปากกว้างตั้งแต่ 2 วา 3 สอกขึ้นไปในสมัยรัชกาลที่ 1 เรือที่มีขนาดปากกว้าง 2 วา 3 สอก ถึง 3 วา 3 สอก ต้องเสียค่าธรรมเนียมเท่ากับทองแท่งหมึกหนัก 6 ตำลึง 1 บาท หนึ่งแท่ง หรือชำระเป็นเงินจำนวน 3 ชั่ง 15 ตำลึงก็ได้ ...⁴⁸

วัตถุประสงค์ของการเรียกเก็บภาษีเพื่อเป็นการเพิ่มรายได้ให้กับรัฐ นโยบายของรัฐในการเรียกเก็บภาษีให้ได้เงินเต็มเม็ดเต็มหน่วยรัฐจะให้เอกชนเป็นผู้ผูกขาดการเก็บภาษีให้กับรัฐ โดยเอกชนที่ เป็นผู้ผูกขาดในการเก็บภาษีนี้อาจเรียกว่า เจ้าภาษีนายอากร โดยเจ้าภาษีนายอากรสามารถที่จะเสนอประเภทสิ่งของที่จะต้องเสียภาษีให้แก่รัฐและรัฐจะได้เงินจากการเก็บภาษีเป็นจำนวนเท่าใด⁴⁹

4.3 พัฒนาการการประกอบอาชีพของชุมชน

กำลังคนคือแรงงานพื้นฐานที่รัฐให้ความสำคัญ ในสมัยกรุงธนบุรีและสมัยรัตนโกสินทร์ ตอนต้นรัฐต้องดำเนินนโยบาย กวาดต้อนผู้คนให้อพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานในพระนคร แต่รัฐต้องรับภาระให้ความช่วยเหลือแก่กลุ่มชนต่างๆ ที่ไม่สามารถดูแลหรือหาเลี้ยงตัวเองได้ ในระยะแรก จนกว่าผู้อพยพจะปรับตัวเข้ากับสภาพแวดล้อมใหม่ได้ รัฐแจกข้าวปลาอาหาร เครื่องมือเครื่องใช้ในการดำรงชีพตลอดจนให้ไม้และจากซึ่งเป็นวัสดุในการก่อสร้างที่พักอาศัย⁵⁰ กล่าวได้ว่ากำลังคนเป็น

⁴⁶ Hand-Dieter Evers, "Trade and State Formation : Siam in the Early Bangkok Period," in *Modern Asian Studies*, 21, 4 (1987): p. 761.

⁴⁷ ชัย เรื่องศิลป์ , ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. 2353-2454 ด้านเศรษฐกิจ, หน้า 76-77.

⁴⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 79.

⁴⁹ หอพระสมุดวชิรญาณ, จดหมายเหตุ รัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1205. ไม่มีเลขที่ .

⁵⁰ เรื่อง "บัญชีเงินเบิกจ่ายและพระราชทานประจำเดือนในแผ่นดินสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย" จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2, จ.ศ. 1177, เลขที่ 14.

ทรัพยากรที่สำคัญถือเป็นแรงงานไพร่ที่มีค่าทั้งในด้านเศรษฐกิจและการเมือง พวกไพร่เป็นแรงงานในการผลิตอาหารเพื่อเลี้ยงผู้คนในอาณาจักร ตลอดจนสร้างผลผลิตอื่นที่นำความมั่งคั่งมาสู่รัฐและยังต้องแบกภาระการเสียภาษีให้รัฐ เช่น อกรค่านา อกรสวนใหญ่ อกรสมปัดสร และค่าธรรมเนียมต่างๆ เป็นต้น ในขณะที่เดียวกัน กำลังคนก็เป็นแรงงานที่สำคัญในการก่อสร้าง เช่น การสร้างป้อมกำแพงเมือง การขุดคลองคูเมือง การสร้างวัดวาอาราม เป็นต้น และในยามศึกสงครามกำลังคนถือเป็นพื้นฐานสำคัญของกองทัพ ด้วยเหตุนี้การควบคุมกำลังคนต้องมีประสิทธิภาพ พระมหากษัตริย์ทรงเป็นเจ้าของแรงงานทั้งหมดแต่ในทางปฏิบัติพระองค์ไม่สามารถควบคุมแรงงานไพร่ทั้งหมดได้เพียงลำพังจึงต้องมอบหมายให้พวกเจ้านายและขุนนางข้าราชการเป็นผู้ควบคุมแทน โดยอาศัยระบบไพร่มาใช้

ภายใต้ระบบไพร่ราษฎรทุกคนทั้งชายและหญิงต้องเป็นไพร่ขึ้นสังกัดกับมูลนายและไม่มีอิสระในการเคลื่อนย้ายจากแหล่งที่พักอาศัยใครมีภูมิลำเนาอยู่ที่ไหนต้องอาศัยอยู่ที่นั่นเพื่อความสะดวกในการเรียกเกณฑ์แรงงานมาใช้ ไพร่ที่เป็นผู้หญิงจะถูกเรียกเกณฑ์แรงงานน้อยกว่าไพร่ที่เป็นผู้ชาย จากที่ได้บรรยายมานี้ จะเห็นได้ว่าระบบศักดินาของไทย ราษฎรแต่ละคนไม่มีอิสระในแรงงานของตนทั้งหมด หากแต่ต้องผูกพันกับรัฐบาลในรูปของแรงงานเกณฑ์หรือการส่งส่วย ซึ่งมีทั้งส่วยสิ่งของและส่วยเงิน รวมทั้งต้องผูกติดกับภูมิลำเนาเดิมของตน ไม่มีอิสระในการเคลื่อนย้ายไปประกอบอาชีพตามที่ต่าง ๆ ด้วยเหตุนี้ การที่ไพร่หรือราษฎรจะใช้แรงงานในการสร้างผลผลิตต่าง ๆ ทางเศรษฐกิจของตนเองจึงไม่สามารถดำเนินไปได้เต็มที่ ต้องถูกจำกัดด้วยระบบการควบคุมอย่างไรก็ตาม มีข้อน่าสังเกตว่า ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ระบบการควบคุมกำลังคนมีความยืดหยุ่นผ่อนปรนมากกว่าในสมัยอยุธยา ราษฎรมีเวลาและมีอิสระในการใช้แรงงานของตนเพิ่มมากขึ้น กล่าวคือมีเวลาใช้แรงงานของตนในการประกอบอาชีพได้อย่างน้อยปีละ 8-9 เดือน แต่ในช่วง 8-9 เดือนนี้ ไพร่หรือราษฎรอาจต้องไปช่วยทำนาในที่ดินของพวกมูลนาย รวมทั้งช่วยทำงานโยธาอื่น ๆ ให้ด้วย เช่น ซ่อมบ้าน ขุดสระน้ำ และสร้างวัดส่วนตัวของมูลนาย เป็นต้นกิจกรรมทางเศรษฐกิจในระยะเริ่มต้นของแต่ละกลุ่มอยู่ในวงจำกัด คงเป็นเพียงแค่การหาอาหารเพื่อเลี้ยงปากท้องเท่านั้น แต่หลังจากที่ผู้อพยพสามารถปรับตัวเข้ากับสภาพแวดล้อมได้แล้ว ก็เริ่มมีการดำเนินการทางเศรษฐกิจทั้งในภาคเกษตรกรรม และภาคหัตถกรรม โดยในขั้นแรกจะเป็นการผลิตเพื่อยังชีพ และส่งส่วยให้รัฐ ต่อมาเมื่อผลผลิตมีมากขึ้นจึงเริ่มมีแลกเปลี่ยนสินค้า และ ค้าขาย ระหว่างชุมชน การผลิตสินค้าสามารถแบ่งออกเป็น 2 กลุ่มใหญ่ๆ กลุ่มแรกคือผู้ผลิตเพื่อการยังชีพ และเพียงพอต่อการส่งส่วยให้แก่รัฐสินค้าส่วนที่เหลือจึงนำมาแลกเปลี่ยนกันในท้องถิ่นเท่านั้น และกลุ่มที่สองคือผู้ผลิตสินค้าเพื่อค้าขายเป็นหลัก นอกจากนั้นบางคนอาจจะไม่ได้เป็นผู้ผลิตแต่เป็นเพียงพ่อค้าคนกลางนำสินค้าจากชุมชนหนึ่งไปขายอีกชุมชนหนึ่ง โดยมากแล้วจะเป็นชาวจีนมากกว่าชาวไทย และชาวต่างชาติอื่น ๆ

คนกลุ่มแรก เป็นพวกผู้ผลิตเพื่อการยังชีพ และเพียงพอต่อการส่งส่วยให้แก่รัฐสินค้าส่วนที่เหลือจึงนำมาแลกเปลี่ยนกันในท้องถิ่นหรือค้าขายเล็กๆน้อยๆเท่านั้น โดยมากจะเป็นคนไทยและไพร่ต่างวัฒนธรรมกลุ่มมอญ ลาว เขมร ที่มีความชำนาญในการทำสวนทำนา

การทำสวนผลไม้ในพื้นที่ทางฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยามีผลไม้เกือบทุกชนิด ตลอดทั้งสองฝั่งคลองบ้านเรือนมักตั้งอยู่ตามริมน้ำ ถัดเข้าไปทางหลังบ้านก็จะเป็นสวนขนาดเล็กใหญ่ติดต่อกันไปจากบางกอกจนถึงบางช้างบริเวณแม่น้ำแม่กลองเป็นที่น่าสังเกตว่า แม้ลักษณะเนื้อดินในบางกอกฝั่งตะวันตกจะเป็นดินดีเหมาะแก่การทำสวนทุกชนิด แต่ไม่ได้หมายความว่าทุกแห่งจะปลูกได้ผลดีเหมือนกัน หากขึ้นอยู่กับย่านนั้น ๆ ว่าเหมาะสมกับการปลูกผลไม้ชนิดใด อีกทั้งยังให้ผลิตผลและรสชาติแตกต่างกันอีกด้วย เช่น ทุเรียนบางบนในคลองบางกอกน้อยที่บางฝักหนาม จะเป็นทุเรียนดีมีชื่อ ผลโตงามพูใหญ่ สีเนื้อเหลืองแต่หยาบ รสมันมากกว่าหวาน ในขณะที่ทุเรียนจากบางลำจะมีเหลืองอ่อน แต่รสหวานสนิทดีกว่าบางบน⁵¹ เป็นต้น

นอกจากนี้ไพร่ชาวต่างชาติแต่ละกลุ่มแต่ละเชื้อชาติก็ได้ผลิตสินค้าหลายชนิดแตกต่างกันไปตามความสามารถและความชำนาญของตนจนกลายเป็นเอกลักษณ์ของกลุ่มและใช้เป็นชื่อเรียกย่านที่อยู่อาศัยด้วย ยกตัวอย่างเช่น ทางฟากตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยามีบ้านพานถม ทำเครื่องถมขันน้ำพานรองอยู่ข้างวัดสระเกศ เป็นช่างฝีมือจากนครศรีธรรมราชไกล่ ๆ กันมีบ้านบาตร บ้านดอกไม้ ทำดอกไม้ไฟขาย ถัดไปทางวัดสุทัศน์ฯ มีย่านตีทองขายทองคำเปลว เสาชิงช้าไกล่โบสถ์ พร้าหมั่นมีบ้านดินสอ ทำดินสอพอง และบ้านกระเบะของพวกลาวพวนทำกระเบะขาย เป็นต้น

ทางบางกอกฝั่งตะวันตก โดยเฉพาะในเขตคลองคูเมืองธนบุรีเดิม มีคนหลายกลุ่มตั้งบ้านอยู่อย่างหนาแน่น ตั้งแต่ปากคลองบางกอกน้อยซึ่งเป็นตลาดน้ำตลาดใหญ่แห่งหนึ่ง คือ บางยี่ขัน เป็นที่อยู่ของลาวและมีมอญอยู่บ้างไกล่ ๆ กัน ที่บางยี่ขันมีโรงเหล้าและโรงปูน⁵² ดังมีบันทึกว่า

ถึงโรงเหล้าเตากลั่นควันโขมง
มีคันโพงผูกสายไว้ปลายเสา
โอบาปกรรมน่านรกเจียวอกเรา
ให้มัวเมาเหมือนหนึ่งบ้าเป็นน่าอาย⁵³

⁵¹ เจ้าพระยาภาสกรวงศ์, “เรื่องสวน,” ลัทธิธรรมเนียมต่างๆ, ภาค 3, หน้า 167.

⁵² จดหมายเหตุรัชกาลที่ 1, จ.ศ. 1156, เลขที่ 4.

⁵³ กรมศิลปากร, ชีวิตและงานของสุนทรภู่, (กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา, 2528), หน้า

เข้าไปตามลำคลอง มีย่านผลิตภาชนะโลหะเครื่องทองเหลืองทองขาว เรียกว่าบ้านบุ นิราศพระแท่นดงรังของนายมีซึ่งแต่งใน พ.ศ. 2379 ตรงกับรัชสมัยรัชกาลที่ 3 ก็ได้กล่าวถึงบ้านบุไว้ด้วยว่า “ถึงบ้านบุขุนสนั่นก้อง เขาหลอมทองเขาถ้ำละลายไหล”⁵⁴ และลึกเข้าไปถึงบางบำหรุ เป็นพื้นที่สวนมีผลไม้ขึ้นชื่อหลายชนิด⁵⁵ ถัดลงมาที่คลองมอญมีชาวมอญอาศัยอยู่ อาชีพที่ชนกลุ่มนี้ถนัดคือ ทำการค้าและการผลิตพวกเครื่องดินเผา โอง อ่าง ไห อิฐ และเกลือ⁵⁶ ชาวเหนือที่บ้านช่างหล่อมีความชำนาญในการหล่อพระพุทธรูป ใกล้เคียงกันนั้นมีบ้านปูน ซึ่งคนในชุมชนทำปูนแดงขาย⁵⁷ และมีบ้านขมิ้นซึ่งทำขมิ้นผงสำหรับทาตัวและย้อมจีวรขาย⁵⁸

ตามรายชื่อย่านต่าง ๆ ที่กล่าวมาข้างต้นนั้นชี้ให้เห็นว่าสินค้า ที่สำคัญหลายประเภทผลิตโดยกลุ่มชนต่าง ๆ สินค้าเหล่านี้ล้วนแต่เป็นสินค้าที่ใช้ในการดำรงชีวิตประจำวันและบางประเภทเป็นสินค้าสำหรับราชสำนัก เช่นพวกภาชนะโลหะต่าง ๆ

อีกกลุ่มหนึ่งคือ พวกทำการค้า ซึ่งหมายรวมถึงพวกผลิตเพื่อการค้าขายด้วย ผู้ผลิตส่วนใหญ่จะได้แก่ ชาวจีน มุสลิม โปรตุเกส และมอญปะปนอยู่บ้าง อย่างไรก็ตาม คนจีนเป็นผู้ที่มีบทบาทในกิจกรรมทางเศรษฐกิจประเภทเพื่อการค้า มากกว่ากลุ่มชนชาติอื่น ๆ ทั้งนี้เนื่องจากสาเหตุหลายประการด้วยกัน โดยเฉพาะคนจีนไม่ได้อยู่ในระบบไพร่ จึงไม่ต้องมีหน้าที่เข้าเวรเดือนรับราชการ และยังมีเสรีภาพในการเดินทางได้ทั่วพระราชอาณาจักร เช่นเดียวกับชาวไทย แต่ชาวไทยมีทัศนคติและพึงพอใจที่จะเป็นผู้รับใช้ราชการ เป็นคนของขุนนางมากกว่านิยมทำการค้า จึงเป็นช่องทางให้ชาวจีนก้าวเข้ามามีบทบาทและอิทธิพลในทางเศรษฐกิจของไทยเรื่อยมา ในฐานะเป็น ผู้ประกอบการค้ารายย่อย เป็นพ่อค้าคนกลางรับซื้อสินค้าจากชุมชนหนึ่งไปขายอีกชุมชนหนึ่ง

ในด้านการผลิตทางการเกษตร ชาวจีนส่วนใหญ่ทำการเกษตรเพื่อการค้ามุ่งหวังผลกำไร ดังนั้นจึงมีความมานะพยายามและเอาใจใส่ดูแลจัดระเบียบสวนอย่างดีเสมอ โดยนิยมปลูกพืชหลายชนิดในสวนเดียวกัน และพยายามเพิ่มความอุดมสมบูรณ์ในเนื้อดินเพื่อเร่งผลผลิต เช่น ชาวจีนในสวนหมาก สวนพลู รอบ ๆ กรุงเทพฯ นอกจากจะปลูกผัก ปลูกพลู แล้วยังเลี้ยงหมู เป็ด และไก่

⁵⁴ ทองต่อ กล้วยไม้ ณ อยุธยา, “เรื่องเก่าและของดีแห่งธนบุรี,” วิทยาลัยครูธนบุรี, ธนบุรีถิ่นของเรา (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์การศาสนา, 2522), หน้า 34.

⁵⁵ กรมศิลปากร, ชีวิตและงานของสุนทรภู่, หน้า 397.

⁵⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 214.

⁵⁷ ราชบัณฑิตยสถาน, อัครานุกรมภูมิศาสตร์จังหวัดธนบุรี (พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, 2482), หน้า 26.

⁵⁸ ทองต่อ กล้วยไม้ ณ อยุธยา, “เรื่องเก่าและของดีแห่งธนบุรี, หน้า 35.

ควบคู่กันไปอีกด้วย⁵⁹ ชาวจีนใช้ปุ๋ยหมักรดผัก และปลาน้ำเป็นปุ๋ยรดเถาพุด และชักน้ำจากท้องร่องรดพืชไปเรื่อย ๆ การเลี้ยงหมูกระทำไปพร้อม ๆ กับการทำสวนเพื่อจะได้ใช้ทั้งมูลและเศษผัก คนไทยไม่มีใครจะเลี้ยงและฆ่าหมูเพราะกลัวบาป... ดังนั้นอาชีพที่ได้กำไรงามมากขึ้นจึงตกอยู่ในมือของชาวจีน⁶⁰ โดยเฉพาะที่คลองด่านและบริเวณตลาดพลู ซึ่งเป็นแหล่งชุมชนจีนขนาดใหญ่แห่งหนึ่งมาตั้งแต่สมัยกรุงธนบุรีแล้ว เพราะที่บริเวณคลองด่านนี้เป็นแหล่งชุมชนที่มีผู้ตั้งบ้านเรือนอาศัยหนาแน่นเนื่องจากคลองด่านเป็นจุดทางผ่านเข้า-ออกระหว่างกรุงเทพฯ กับหัวเมืองต่าง ๆ ทางทิศตะวันตก และทางภาคใต้

นอกจากการทำสวนพุดและเลี้ยงหมูแล้ว ชาวจีนยังปลูกอ้อยเพื่อนำน้ำตาลอีกด้วย ในปี พ.ศ. 2353 ชาวจีนแต่จิวเป็นผู้นำอ้อยเข้ามาทำไร่อ้อยเข้ามาทำไร่อ้อยเป็นครั้งแรกทางภาคใต้ และในภาคกลางตามลุ่มแม่น้ำแม่กลอง และแม่น้ำเจ้าพระยา ที่คลองบางกอกน้อย ย่านบางใหญ่*

หมาก เป็นพืชเศรษฐกิจอีกชนิดหนึ่งที่เป็นสินค้าสำหรับตลาดภายในและเป็นสินค้าส่งออกมาตั้งแต่สมัยอยุธยาแล้ว⁶¹ จึงมีการปลูกกันอย่างเป็นล่ำเป็นสันมาตั้งแต่ในสมัยอยุธยา คือมีสวนหมากตั้งแต่เมืองนนทบุรี ลงไปถึงปากน้ำใกล้เมืองบางกอก⁶² และยังคงมีสวนหมากอยู่เต็มทั้งสองฝั่งแม่น้ำ เมื่อคราวที่เฟรดเดอริก อาเธอร์ นีล เดินทางเข้ามาในรัชสมัยรัชกาลที่ 3⁶³ ในพื้นที่

⁵⁹ มัลลิกา เรื่องระพี, “บทบาทของชาวจีนในด้านเศรษฐกิจ สังคม และศิลปกรรมไทย สมัยรัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 4 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต แผนกประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2518), หน้า 60.

⁶⁰ ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, บรรณาธิการ, **สังคมจีนในประเทศไทย: ประวัติศาสตร์เชิงวิเคราะห์**, หน้า 113-114.

* ก่อนจีนแต่จิวจะนำอ้อยเงินเข้ามาปลูกนั้น เรามีอ้อยไทยอยู่แล้ว อ้อยเงินมีลักษณะเนื้อขาวเปลือกหนาไม่เหมาะสำหรับรับประทานสดเช่นอ้อยไทย แต่ให้ความหวานมากกว่าอ้อยไทย จึงเหมาะสำหรับใช้ทำน้ำตาล.

⁶¹ กรมศิลปากร, **ประชุมพงศาวดาร เล่ม 19 ภาค 32** (พระนคร: องค์การค้าของคุรุสภา, 2508), หน้า 157.

⁶² กรมศิลปากร, **จดหมายเหตุการอนุรักษ์กรุงรัตนโกสินทร์**, หน้า 19.

⁶³ ลินจง สุวรรณ โภคิน, ผู้แปล, **ชีวิตความเป็นอยู่ในกรุงสยามในทัศนะของชาวต่างประเทศ ระหว่าง พ.ศ. 2383-2384 (ค.ศ. 1840-1841)**, (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2525), หน้า 170.

ภาพเรือแพนี้ดูเหมือนกับเป็นภาพอันนำมาห้ศรชัย... เรือลำเกาขนาด 1,400 ตัน ก็จอดอยู่เกือบจะติดกับเรือแพนี้ โกล้เสียจนเขาอาจจะสนทนาโต้ตอบกันได้ และยังมีเรือสินค้าลำหนึ่งเป็นเรือโปรตุเกส... ก็เข้าไปใกล้บ้านเหล่านี้เหลือเกิน จนกระทั่งเมื่อเรือลำที่แล่นผ่านไปก็เฉี่ยวเอาแพติดเรือไปด้วย 6 หลัง⁶⁸

ชาวจีนมีบทบาทในทางเศรษฐกิจในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ นอกจากจะเป็นแรงงานจ้างชุด คลองแทนการใช้ไพร่หลวงไพร่สม โดยรัฐจะให้ค่าจ้างเป็นการตอบแทน เป็นผู้ประกอบการค้า ย่อย เป็นผู้ผลิตเพื่อการค้าแล้ว อีกพวกหนึ่งเป็นผู้ทำการค้าโดยไม่ได้เป็นผู้ผลิต กล่าวคือ เป็นพ่อค้าคนกลางทั้งระดับภูมิภาคและในระดับรัฐ ซึ่งการค้ากับต่างประเทศของไทยส่วนใหญ่จะเป็นการค้าสำเภากับจีน ชาวจีนมีความเชี่ยวชาญทั้งการเดินเรือและการค้า ตลอดจนภาษาที่จะใช้ติดต่อกับประเทศคู่ค้า รัฐจึงใช้ชาวจีนเป็นตัวแทนทำการค้าในนามของรัฐ ครอว์เฟิร์ดว่า ในปี พ.ศ. 2363 มีเรือสินค้าติดต่อกันระหว่างไทยกับจีนถึง 140 ลำ⁶⁹ แต่รัฐได้ผลประโยชน์จากการค้าสำเภาน้อยมาก หากเทียบกับผลประโยชน์ส่วนตัวของเจ้านาย พระบรมวงศานุวงศ์ ขุนนางที่ทำการค้าร่วมกับจีน เช่น สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ซึ่งทรงกำกับราชการกรมท่าในสมัยรัชกาลที่ 2 และทรงมีตำแหน่งค้าขายเป็นของส่วนพระองค์ จนรัชกาลที่ 2 ทรงลือว่าเป็น เจ้าสัว⁷⁰ และขุนนางหลายคนก็ร่ำรวยกลายเป็นเศรษฐีค้าสำเภา⁷¹ และทำให้ชาวจีนมีโอกาสสร้างความสัมพันธ์กับชนชั้นปกครองของสังคมไทยอย่างใกล้ชิด พร้อมกับยกลูกสาวให้เป็นภรรยาเจ้านายไทย เพื่อจะได้รับความคุ้มครองจากเจ้านายไทย⁷² และเพื่อทำการค้าร่วมกัน เช่น พระอินอากร (เจ้าสัวเตากะทะ) เป็นพ่อค้าสำเภาจีนผู้ร่ำรวยมากในสมัยรัชกาลที่ 2 ถวายบุตรสาวชื่ออำภา อายุ 9-10 ขวบ ที่เกิดจากภรรยาชาวจีนให้เป็นตัวละครรุ่นเล็กในรัชกาลที่ 1 และต่อมาได้เป็นเจ้าจอมมารดาอำภาในรัชกาล

⁶⁸ เรือเอกหญิงลินจง สุวรรณโกสิน, ผู้แปล, *ชีวิตความเป็นอยู่ในกรุงสยามในทัศนะของชาวต่างประเทศ ระหว่าง พ.ศ. 2383-2834 (ค.ศ. 1840-1841)*, หน้า 27.

⁶⁹ John Crawfurd, *Journal of an Embassy the Courts of Siam and Cochin China* (Kuala Lumpur: Oxford University Press, 1967), p. 410.

⁷⁰ พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์, *เจ้าชีวิต* (พระนคร: คลังวิทยา, 2505), หน้า 274.

⁷¹ มัลลิกา เรื่องระพี, "บทบาทของชาวจีนในด้านเศรษฐกิจ สังคม และศิลปกรรมไทย สมัยรัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 4 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์", หน้า 39.

⁷² เรื่องเดียวกัน, หน้า 100.

ที่ 2 มีพระราชโอรสธิดา 6 พระองค์ เช่น พระองค์เจ้าชายกปิตลา (ราชสกุลกปิตลา) พระองค์เจ้าชายปราโมช (ราชสกุลปราโมช) เป็นต้น⁷³

คนจีนเข้ามามีบทบาทในกิจกรรมทางเศรษฐกิจทุกด้านทั้งภายในและภายนอก แม้กระทั่งการเป็นเจ้าของบ่อนการพนัน ถั่ว โป หวย ในสมัยรัชกาลที่ 1 ทรงอนุญาตให้มีบ่อนเบี้ยในหมู่บ้านจีนที่สำเพ็งได้ ตั้งอยู่ริมแม่น้ำหน้าวัดเกาะ ต่อมาย้ายมาตั้งริมถนนสำเพ็ง ชื่อกงสีตั้ง มีพระศรีวิโรจน์เสฐฐิ์เป็นนายอากรบ่อนหลวง⁷⁴ นอกจากบ่อนหลวงแล้ว ภายหลังยังมีบ่อนเอกชนประเภทบ่อนผูกขาด⁷⁵ อยู่ทั่วไปตามชุมชนจีนเกือบทุกแห่ง โดยเฉพาะที่ตลาดพลูจะมีบ่อนขนาดใหญ่ ครอว์เฟิร์ด ประมาณว่าในสมัยรัชกาลที่ 2 รัฐสามารถเก็บอากรบ่อนเบี้ยทั่วประเทศ ได้เป็นเงินปีละ 260,000 บาท⁷⁶

ในขณะที่คนจีนเป็นผู้มีส่วนผลักดันให้เกิดความเคลื่อนไหวในทางเศรษฐกิจ ชาวตะวันตกกลับมุ่งแต่จะเผยแพร่วัฒนธรรมศาสนาเพียงอย่างเดียว ไม่ใคร่ให้ความสนใจในเรื่องการค้า หากจะมีบ้างก็จะเป็นการค้าระหว่างรัฐกับรัฐ ไม่ใช่เป็นการค้าระดับท้องถิ่นดังเช่นลักษณะการค้าของจีน ดังนั้นชาวตะวันตกจึงมีส่วนร่วมในการพัฒนาทางเศรษฐกิจของสังคมในขณะนั้นน้อยมาก

ชาวมุสลิมเป็นอีกกลุ่มหนึ่งที่มีบทบาทในทางการค้าควบคู่กับชาวจีนมาตั้งแต่สมัยอยุธยาแล้ว ต่อมาในสมัยกรุงธนบุรี ความนิยมและการติดต่อค้าขายกับชาติที่นับถือศาสนาอิสลาม ลดน้อยลง ทำให้โอกาสของชาวมุสลิมในการค้าระดับรัฐในสมัยต้นรัตนโกสินทร์มีน้อยลงไปด้วย อย่างไรก็ตาม ชาวมุสลิมยังคงมีบทบาทในการค้าระดับท้องถิ่น เป็นธุรกิจไม่ใหญ่โตนัก ส่วนใหญ่จะขายสินค้าตามแพที่อาศัยอยู่ เรียกกันว่า พวกแขกแพ สินค้าที่ขายได้แก่ ฝ้าย และพวกของกิน

⁷³ ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช, *โครงการกระดูกในตู้ พิมพ์ครั้งที่ 2* (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สยามรัฐ, 2543), หน้า 12-16.

⁷⁴ กรมศิลปากร, *ประชุมพงศาวดาร เล่ม 12 ภาค 17 : ตำนานอากรบ่อนเบี้ย* (พระนคร: องค์การค้าของคุรุสภา, 2507), หน้า 180.

⁷⁵ กาญจนา จินตกานนท์, "นโยบายของรัฐบาลเกี่ยวกับภาษีอากรการพนัน พ.ศ. 2367-2460." (วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2530), หน้า 9-11.

⁷⁶ กรมศิลปากร, *ประชุมพงศาวดาร เล่ม 12 ภาค 17 : ตำนานอากรบ่อนเบี้ย*, หน้า 52.

ของใช้ในครัวเรือน เป็นต้น⁷⁷

ตลาดในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ มีลักษณะใกล้เคียงกับตลาดในสมัยอยุธยา คือส่วนใหญ่ตั้งอยู่ตามริมน้ำลำคลองต่าง ๆ ซึ่งเป็นเส้นทางคมนาคมหลักของเมือง ปาลเลกัวซ์ กล่าวถึงลักษณะการค้าทางน้ำในสมัยรัชกาลที่ 4 ไว้ ซึ่งคงไม่แตกต่างจากในสมัยต้นรัตนโกสินทร์นักว่า

ราชอาณาจักรสยามน่าจะเป็นประเทศแห่งการค้าโดยธรรมชาติ...
ลำคลอง แม่น้ำ เป็นเส้นทางสัญจรของเรือเป็นอันมากสืบสน ซึ่งนำสินค้ามาถ่าย
มาถ่ายในร้านค้า หรือคลังสินค้าในพระนครภายในประเทศ การค้ามักจะดำเนิน
ไปด้วยการแลกเปลี่ยนสินค้ากันเป็นส่วนใหญ่...⁷⁸

ส่วนมากแล้วลักษณะตลาดที่ปรากฏในสมัยต้นรัตนโกสินทร์จะเป็นตลาดน้ำ ล่องเรือลอยแพ
ค้าขายกันตามแหล่งรับซื้อ จุดนัดพบ หรืออาจจำหน่ายไปตลอดเส้นทางก็ได้ ตลาดน้ำมักตั้งอยู่ตาม
บริเวณปากคลองหรือจุดตัดทางแยกของแม่น้ำลำคลองต่างๆ จะคึกคักมากในช่วงเช้า ผู้ประกอบการ
การค้ามีหลายเชื้อชาติ ดังที่สุนทรภู่บรรยายไว้ในวรรณกรรม ว่า

ดูแพแซ่ซ้องขนของขาย	ที่เรือพายขึ้นล่องนั้นของสวน
ทั้งเรือทูนเรือทอดจอดเป็นพรวน	ตลาดล่วนจ้านจัดออกอัดแอ
ทั้งสองแถวแจกไปมิใคร่ตลอด	ต้องเลี้ยวลอดหลีกถัดฉวัดเฉวียน
ทั้งไทยจีนฝรั่งแขกแปลกแปลกแล	พวกชาวแพสาระพันจะบรรจง
ขายเครื่องแก้วเครื่องทองของทั้งหลาย	ทั้งผ้าลายม่วงแพร์และระหง
เสื่อกระเปาะขาวม้าผ้าสับง	ที่รูปทรงลำอาจเป็นช่างเย็บ
.....
.....

⁷⁷ รัชณี สาดเปรม, “บทบาทของชาวมุสลิมในภาคกลางและภาคใต้ของประเทศไทยสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325-2453,” (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต แผนกวิชาประวัติศาสตร์บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2521), หน้า 117 และ 124.

⁷⁸ ปาลเลกัวซ์, เล่าเรื่องกรุงสยาม แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ก้าวหน้า, 2502), หน้า 305.

คุณแม่ค้าขายของกันหลายเหลือ	ทั้งบนเรือเรียงรายล้วนขายของ
น้ำเต้าแดงแพงฟักและผักคอง	เที่ยวเร่ร้องตามตลาดไม่ขาดคราว
ข้าวเหนียวเหลืองเครื่องขนมคุณมถาน	กินไม่หวานสักว่าหน้าขาวขาว
..... ⁷⁹

หากเปรียบเทียบจำนวนตลาดที่อยู่ในบางกอกฝั่งตะวันตกและฝั่งตะวันออกแล้ว จะพบว่าในบางกอกฝั่งตะวันตกมีตลาดน้ำขนาดใหญ่ถึง 3 แห่ง คือ ที่ปากคลองบางกอกน้อย ปากคลองบางกอกใหญ่ และลึกเข้าไปในคลองบางกอกใหญ่ที่ตลาดพลู และมีตลาดขนาดเล็กที่ชาวบ้านมักล่องเรือแพค้าขายกันอยู่ตามริมคลองทั่วไป ส่วนที่บางกอกฝั่งตะวันออกมีตลาดน้ำใหญ่ที่ปากคลองตลาด (เยื้องปากคลองบางกอกใหญ่) ที่ท่าเตียน และตามคลองมหานาค ส่วนตลาดบกซึ่งเป็นตลาดขนาดเล็ก ๆ จะมีอยู่ทั่วไปตามทางสัญจรหรือที่ริมกำแพงพระนคร มีสินค้าจำหน่ายน้อย และขายเฉพาะช่วงเช้าเท่านั้น

ตลาดแหล่งผลิต คือ ย่านชุมชนต่างๆ ที่มีความสามารถในการผลิตสินค้าหัตถกรรมประเภทเดียวกัน ตั้งบ้านอยู่รวมกันเป็นลักษณะบ้านช่างฝีมือต่าง ๆ เช่น บ้านหม้อ บ้านตีทอง บ้านช่างหล่อ เป็นต้น

ส่วนตลาดสินค้าจากต่างเมืองที่สำคัญคือ ตลาดสำเพ็ง และตลาดวัดน้อยของชุมชนจีน ลักษณะเป็นร้านค้าปลูกติดกันอย่างแออัด สินค้าที่มีขายในตลาดนี้คือ สินค้าที่มาจากเมืองจีน พระพุทธรูป เครื่องสักการบูชา เครื่องทองเหลือง ตลอดจนผ้าแพรพรรณจากอินเดีย โดยมีพ่อค้าอินเดียนำเข้ามาตั้งร้านขายปะปนอยู่ในสำเพ็งที่วัดเกาะ ตลาดสินค้าจากต่างเมืองนี้ยังเป็นแหล่งสินค้าส่งออก เพราะจะมีสินค้าจากทางเหนือวางขายอยู่ เช่น ไม้ ครั่ง ผาง และมีปลาเค็ม ปลาแห้ง เป็นต้น และตามแนวริมแม่น้ำมีโกดังสินค้าอีกด้วย⁸⁰

ตลาดบกอีกประเภทหนึ่งจะมีลักษณะเป็นตลาดนัด นัดหมายกันมาขายสินค้าประเภทอาหารสด อาหารแห้ง และสินค้าทั่วไป ตามลานโล่ง ๆ ใกล้หมู่บ้าน หรือลานวัด

ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ตลาดน้ำปากคลองบางกอกใหญ่ เป็นตลาดขนาดใหญ่สำคัญแห่งหนึ่ง เพราะเป็นเส้นทางหลักสำหรับการขนส่งสินค้าเข้าออกระหว่างกรุงเทพฯ กับเมืองอื่น ๆ

⁷⁹ สุนทรภู่, “นิราศพระปฐม”, วรรณกรรมนิราศของสุนทรภู่ (พระนคร: ศิลปบรรณาการ, 2513), หน้า 166-168.

⁸⁰ ม.ร.ว. แฉ่งน้อย สักดิ์ศรี และคณะ, องค์ประกอบทางกายภาพกรุงรัตนโกสินทร์, หน้า 102-106.

ทั้งยังเป็นเส้นทางขนถ่ายสินค้าจากแหล่งผลิต มาขายที่ปากคลองตลาด ซึ่งเป็นตลาดขนาดใหญ่อีกแห่งหนึ่งทางปากตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา เชียงปากคลองบางกอกใหญ่ สินค้าที่นำเข้ามาจากหัวเมือง เช่น ปลาทะเลจากสมุทรสาคร⁸¹ นอกจากนี้ยังมีตลาดพลู เป็นตลาดขนาดใหญ่อีกแห่งหนึ่ง อยู่ลึกเข้าไปในคลอง ส่วนทางคลองบางกอกน้อย ก็มีตลาดขนาดใหญ่ที่บริเวณปากคลองด้วยเช่นกัน

สถานะทางเศรษฐกิจของชุมชนซึ่งมาจากการประกอบอาชีพ อาจประเมินได้จากจำนวนวัดและศาสนสถานในแต่ละชุมชน ที่บางกอกฝั่งตะวันตกมีวัดจำนวนมาก และทุกกลุ่มชนมีวัด มีศาสนสถานประจำหมู่บ้าน จำนวนวัดและศาสนสถานจะชี้ให้เห็นจำนวนของสมาชิกในหมู่บ้านในชุมชน เมื่อจำนวนสมาชิกมีมากขึ้น ศาสนสถานที่มีอยู่ก็คับแคบไม่เพียงพอแก่ความต้องการมาเข้าร่วมศาสนพิธี จึงจำเป็นต้องขยายหรือสร้างขึ้นใหม่และจะเป็นสิ่งที่สะท้อนให้เห็นว่า คนในแต่ละกลุ่มชนมีฐานะทางเศรษฐกิจเป็นอย่างไร เพราะการสร้างศาสนสถานย่อมต้องใช้เงินและแรงงานจำนวนมาก ถึงแม้ว่ารัฐ เจ้านายและขุนนาง เป็นผู้มีบทบาทช่วยสร้างสถาปนาวัดหลายแห่งด้วยกัน แต่คนในละแวกนั้นย่อมต้องเป็นผู้ดูแลและทำนุบำรุงต่อไป เช่น ชุมชนมุสลิมในบางกอกฝั่งตะวันตกสมัยกรุงธนบุรี มีสมาชิกจำนวนมากขึ้น จนศาสนสถานหรือสุเหร่าที่มีอยู่เดิมเพียงแห่งเดียวคือ มัสยิดต้นสนหรือกุฎีใหญ่คับแคบลง ท่านโต๊ะหะยีคหบดีชาวมุสลิมจึงเป็นหัวหน้ารวบรวมเงินสร้างมัสยิดขึ้นอีกหลังหนึ่งในฝั่งตะวันออกของคลองบางกอกใหญ่ ตรงข้ามวัดหงส์รัตนาราม และขนานนามว่ากุฎีขาว (มัสยิดบางหลวง) ที่ตลาดพลูมีมัสยิดกุฎีเขียวและในสมัยรัตนโกสินทร์สร้างวัดน้อยเพิ่มขึ้นอีกแห่ง ดังกล่าวมาแล้ว จะเห็นได้ว่า จำนวนมัสยิดในบางกอกฝั่งตะวันตกนับตั้งแต่สมัยกรุงธนบุรี เป็นต้นมา มีจำนวนเพิ่มมากขึ้นเรื่อย ๆ แสดงให้เห็นว่ามีการขยายตัวของชุมชนมุสลิมในพื้นที่นี้ ตลอดจนถึงให้เห็นฐานะทางเศรษฐกิจของคนในชุมชนด้วย

4.4 การขยายตัวของเมืองกรุงเทพฯ

ในเขตพื้นที่กรุงเทพฯ สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น จากศูนย์กลางของเมือง คือ ภายในกำแพงพระนคร ชุมชนขยายตัวออกไปตามแนวเหนือ-ใต้ของแม่น้ำเจ้าพระยา

ทางเหนือมีย่านบ้านเรือนต่อเนื่องกันไป จนขึ้นถึงบางยี่ขันเป็นที่ตั้งโรงปูน โรงเหล้าและโรงทำกระดาษ นอกจากนั้นที่บางยี่ขันยังปลูกเงาะกันมากจนกล่าวได้ว่า เงาะสวนบางยี่ขันมีราคาดีกว่าที่อื่น มีชื่อว่าเป็นเงาะสวนดี⁸² บริเวณปากคลองบางกอกน้อยเป็นตลาดน้ำใหญ่ มีหมู่บ้านลาว

⁸¹ ส. พลายน้อย, [นามแฝง], *ชีวิตตามคลอง* (กรุงเทพฯ: บริษัทต้นอ้อ, 2532), หน้า 8.

⁸² เจ้าพระยาภาสกรวงศ์, "เรื่องสวน", *ลัทธิธรรมเนียมต่างๆ*, 193.

และชาวมอญอยู่ประปราย บ้านเขมรบ้านญวน สามเสน กลุ่มญวนพุทธที่บางโพ บ้านบางซื่อ บางซ่อน ฟากธนบุรีเอียงกันมีคลองมอญ⁸³ คงจะมีชาวมอญตั้งบ้านเรือนอยู่บ้าง เหนือขึ้นไปมีวัดชื่อ วัดรามัญ จนเข้าเขตเมืองนนทบุรียังมีบ้านย่านตลาด ชุมชนมอญกลุ่มใหญ่ ตลาดแก้ว ตลาดขวัญ บางธรณี บางซ่อน บางพูด บ้านใหม่ บางพัง บางหลวงเชิงรอก บ้านกระแซง ถึงสามโคกหมู่บ้าน ชาวมอญ เมืองปทุมธานี ตลอดแนวลำน้ำมีชุมชนบ้านเรือนขึ้นไปถึงกรุงเก่า⁸⁴ สองฟากแม่น้ำนี้ เป็นที่ตั้งชุมชนตั้งแต่สมัยอยุธยา และมีการเพิ่มจำนวนชุมชนด้วยการการกำหนดให้ครัวอพยพ มอญ ลาว ญวน เขมร เข้าตั้งถิ่นฐานใหม่ จึงทำให้ตลอดเส้นทางสู่หัวเมืองทางเหนือคับคั่งด้วยผู้คน

ด้านใต้จากกำแพงเมือง เป็นเขตที่มักจะเรียกว่า บางลำ⁸⁵ เส้นทางทางน้ำล่องไปหัวเมือง ชายฝั่งทะเลตะวันออก และออกทะเลหลวง เมื่อสุนทรภู่เดินทางไปยังเมืองแกลง ระยอง ใน ประมาณปี พ.ศ. 2350⁸⁶ ด้วยทางเรือตามแม่น้ำเจ้าพระยา ผ่านสำเพ็งย่านคนจีนที่คึกคักไปด้วย สถานเจริญมัย ตลาดร้านค้าและการค้าขายแห่งหนึ่งในพระนคร หมู่บ้านลาวที่วัดจักรวรรดิตั้งบ้าน เรือนภายหลังการกวาดต้อนเข้ามาในคราวสงครามเจ้าอนุวงศ์ ต่อลงไปมีหมู่บ้านชาวอิสลาม สุเหร่าบ้านแขก ตั้งชุมชนเมื่อหลังจากกลุ่มญวนองเชียงสือที่เคยพำนักอยู่ที่บ้านต้นสำโรงได้หลบหนี ออกไป บริเวณริมแม่น้ำเป็นที่ตั้งสถานทูตโปรตุเกสเป็นที่รวมของชาวตะวันตกในสมัยรัตนโกสินทร์ ตอนต้น⁸⁷ ถัดลงมาทางใต้ก่อนพื้นหัวแหลมฟากกรุงเทพฯ มีชุมชนชาวทวาย พม่า มอญ และยังมี บ้านเรือนของแขกอิสลาม บ้านลาวอยู่ในบริเวณเดียวกันเรียกว่าตำบลคอกกระบือ ชาวทวายเข้ามา ตั้งบ้านเรือนเป็นกลุ่มมีขนาดใหญ่กว่ากลุ่มอื่น⁸⁸ พม่าเข้ามาตั้งบ้านเรือนในบริเวณเดียวกันเนื่องจาก มีความใกล้เคียงทางภาษาและวัฒนธรรม นอกจากนี้พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก โปรดเกล้าฯ ให้เจ้านายและครัวเขมรมาอยู่ที่คอกกระบือเมื่อเข้ามากรุงเทพฯ ในตอนต้นรัชกาล ต่อมา

⁸³ ยิม ปิ่นทยางกูร, ทำเนียบนามภาค 4 ถนนในจังหวัดพระนครและธนบุรี (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์บำรุงธรรม, 2482), หน้า 45.

⁸⁴ “นิราศภูเขาทอง,” ชีวิตและงานของสุนทรภู่, หน้า 89.

⁸⁵ กรมศิลปากร, นิราศกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทเสด็จไปปราบพม่าเมือง นครศรีธรรมราช พุทธศักราช 2329,” ประชุมเพลงยาว, หน้า 32.

⁸⁶ “นิราศเมืองแกลง,” ชีวิตและงานของสุนทรภู่, หน้า 84-108.

⁸⁷ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1, หน้า 134.

⁸⁸ เรื่องเดียวกัน.

เมื่อสร้างวังไว้ในเขตกำแพงเมืองจึงย้ายออกไป ชาวลาวที่ตั้งบ้านเรือนอยู่ที่คอกกระบือแถบบริเวณ วัดสุทิวราราม ครั้งหนึ่งวัดนี้ได้ชื่อว่าวัดลาว⁸⁹ ภายหลังเปลี่ยนชื่อไปตามนามของผู้ปฏิสังขรณ์⁹⁰

ตามเส้นทางแม่น้ำเจ้าพระยาลงมาทางใต้ผ่านดาวคะนอง ราชบูรณะ แจงร้อน บางฝั่ง ปากลัดพระประแดง มีไร่อ้อย เข้าคลองสำโรงที่กลางคลองมีค่าน ถือว่าเป็นที่สุดเขตชุมชน มีบันทึกว่า “ถึงทวารอรัญญา เป็นทุ่งคาแฝกแซมขึ้นแซมกัน”⁹¹ เดินทางต่อไปจะออกทะเลอ่าวไทยที่ บริเวณปากน้ำบางปะกง แล่นเรือทางทะเลบ้างขึ้นบกบ้างจนถึงเมืองแกลง⁹² กับอีกทางหนึ่งจาก ปากลัดพระประแดง ออกอ่าวไทยที่ปากน้ำ สมุทรปราการ

พื้นที่แถบปากแม่น้ำเพิ่มความสำคัญมากขึ้นทั้งด้านการเมือง การป้องกันความมั่นคง และ ในฐานะปากประตูทางค้าต่างประเทศของนครหลวงเมืองท่าที่การแสวงหาผลประโยชน์ทาง เศรษฐกิจการค้าดำเนินไปอย่างกว้างขวาง รัชกาลที่ 4 ให้ความสำคัญเอาใจใส่ในบริเวณนี้ด้วยการสร้างเมืองนคร เขื่อนชั้นเป็นเมืองหน้าด่านก่อนเข้ามาถึงกรุงเทพมหานคร โดยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย โปรดเกล้าฯให้ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์เสด็จไปประทับอยู่ที่เมืองสมุทรปราการ เพื่อควบคุมการก่อสร้างเมือง อยู่ตลอดรัชสมัย⁹³ จนเมื่อได้ครองราชย์ในปี พ.ศ. 2367 ยังมีพระราชโองการ ให้เจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ บุนนาค) ดำเนินการที่ค้างไว้ให้เรียบร้อย⁹⁴

พื้นที่ตอนล่างของแม่น้ำเจ้าพระยาเป็นพื้นที่เกษตรกรรม การเดินทางเข้ามาเจริญสัมพันธไมตรีของคณะทูตอังกฤษ ในปี พ.ศ. 2363 ได้บันทึกเกี่ยวกับลักษณะภูมิประเทศจากปากแม่น้ำเจ้าพระยาจนถึงกรุงเทพไว้ว่ามองไปตามริมแม่น้ำ ลึกเข้าไปในแผ่นดินเป็นสวนหมาก สลับกับทุ่งหญ้า ไม้ไผ่ ทางฟากตะวันออกที่ค่อนข้างเป็นเลนลุ่ม ทางฝั่งตะวันตกมีนาข้าวให้เห็นได้จากกลาง

⁸⁹ เสฐียร โทเศศ, *พื้นความหลัง*, หน้า 26.

⁹⁰ เรื่องเดียวกัน.

⁹¹ “นิราศเมืองแกลง,” *ชีวิตและงานของสุนทรภู่*, หน้า 85-86.

⁹² เรื่องเดียวกัน, หน้า 86-103.

⁹³ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, *พระธรรมเทศนาเฉลิมพระเกียรติ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว*, หน้า 38.

⁹⁴ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3*, หน้า 11.

แม่น้ำ มีบ้านเรือนปลูกเรียงรายตามแนวลำน้ำอยู่ท่ามกลางดงมะพร้าวและสวน บ้านสร้างเป็นหลังเล็ก ๆ สูงจากพื้นประมาณ 3 ฟุต⁹⁵

ดังที่กล่าวมาแล้ว ทางตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยาชุมชนหนาแน่นอยู่แต่ภายในกำแพงพระนคร รอบในของคลองคูพระนคร (เรียกว่าคลองหลอดในปัจจุบัน) พื้นที่บนบกคงไม่มีบ้านเรือนราษฎรเท่าใดนัก เพราะส่วนใหญ่เป็นที่ตั้งพระราชวัง วังเจ้านาย สถานที่ราชการ บ้านเสนาบดีขุนนางข้าราชการ รอบนอกถัดออกไประหว่างคลองคูพระนครกับคลองรอบกรุง มีบ้านเรือนข้าราชการราษฎรทั้งไพร่ไทย และไพร่อพยพทั้งลาว แยก จากทางใต้ มอญ ชาวตะนาว อยู่บ้านใกล้เรือนเคียงกันแถบปากคลองรอบกรุงด้านเหนือ⁹⁶ ย่านบางลำภู บริเวณแถบสะพานมอญข้ามคลองคูพระนคร ถึงริมคลองรอบกรุงมีชุมชนทั้งลาวพวน มอญ และเขมรอยู่ปะปนกัน

นอกกำแพงเมืองทางตะวันออก มีราษฎรเข้าอยู่อาศัยตั้งบ้านเรือนเป็นกลุ่ม ๆ เช่น แถบบางขุนพรหมจะเป็นสวนปลูกไร่พริก ในต้นรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก โปรดเกล้าฯ ให้ชาวลาวเวียงจันทน์ตั้งบ้านเรือนอยู่ที่นี่ เรียกว่า บ้านลาว⁹⁷

คนจีนที่ตั้งบ้านเรือนอยู่บริเวณ วัดสลักถูกย้ายจากพื้นที่เดิมเพื่อสร้างพระบรมมหาราชวังโปรดเกล้าฯ ให้ไปตั้งบ้านเรือนบริเวณคลองสำเพ็งซึ่งทำให้มีคนจีนตั้งบ้านเรือนอาศัยอย่างหนาแน่นถือเป็นย่านการค้าที่สำคัญแห่งหนึ่งของพระนคร⁹⁸ จากความแออัดของผู้คนทำให้เกิดไฟไหม้หลายครั้ง

บ้านเรือนของชุมชนชาวใต้ แคมมุสลิมเมื่อถูกกวาดต้อนเข้ามาในช่วงสงครามหัวเมืองทางใต้ในระหว่างปี พ.ศ. 2375-2381 ในสมัยรัชกาลที่ 3 และถูกส่งออกไปตั้งบ้านเรือนตามสองฟากฝั่งคลองมหานาค⁹⁹ บริเวณวัดสระเกษมีชุมชนชาวใต้กลุ่มต่าง ๆ เรียงรายตลอดแนวคลอง เมื่อขุดคลองบางกะปิ ผ่านทุ่งแสนแสบ เชื่อมตะวันออกต่อแม่น้ำบางปะกง ที่ได้เริ่มต้นการขุดด้วยแรง

⁹⁵ Sir Thomas Stamford Raffles, ed., *The Mission to Siam and Hua the Capital of Cochin-china in the year 1821-2*, p. 113.

⁹⁶ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1, หน้า 73.

⁹⁷ น. ณ ปากน้ำ, ศิลปในกรุงเทพมหานคร, หน้า 238.

⁹⁸ เกียรติ จิระกุล และคนอื่น ๆ, ตลาดในกรุงเทพมหานคร : การขยายตัวและพัฒนาการ, หน้า 10-11.

⁹⁹ กรมศิลปากร, จดหมายเหตุหลวงอุดมสมบัติ, หน้า 167-169.

งานจีนรับจ้าง ในปี พ.ศ. 2380-2383¹⁰⁰ ก็ให้ครัวแหกอพยพออกไปตั้งบ้านเรือน¹⁰¹ เป็นการขยายเขตชุมชนสาเหตุหนึ่งด้วยความไว้วางใจด้านตะวันออกเมื่อราชสำนักกรุงเทพตระหนักถึงอันตรายจากญวนที่พยายามแผ่อิทธิพลของตัวเองเหนือดินแดนเขมร ความขัดแย้งกลายเป็นสงครามอันยาวนานในช่วงปี พ.ศ. 2372-2392 บริเวณทุ่งแสนแสบมีการทำนาเพื่อใช้เป็นเสบียงสำหรับกองทัพและใช้เดินทางติดต่อกับหัวเมืองทางฝั่งตะวันออกได้อย่างสะดวกรวดเร็ว

ในพื้นที่ด้านตะวันตกมีชื่อเสียงเรื่องสวนผลไม้มาก่อน¹⁰² ตั้งแต่สมัยอยุธยา และลำคลองหลายสายเป็นเส้นทางเดินทางสู่หัวเมืองตะวันตกและทางใต้ เช่น นครไชยศรี นครปฐม สุพรรณบุรี กาญจนบุรี รวมทั้งแม่กลอง สมุทรสาคร ราชบุรี เพชรบุรี เนื่องจากเป็นพื้นที่ทางเศรษฐกิจก็จะมีชุมชนไม่เบาบางนัก โดยเฉพาะในพื้นที่บริเวณคลองบางกอกน้อยและคลองบางกอกใหญ่ เป็นเขตเมืองธนบุรีเดิมมีชุมชนบ้านเรือนค่อนข้างคับคั่งบริเวณริมคลองจะมีบ้านเรือนปลูกอยู่เรื่อยไปส่วนใหญ่เป็นชุมชนชาวไทย แต่ก็ยังมีการตั้งชุมชนชาวต่างชาติอยู่บ้าง ส่วนใหญ่มักจะอยู่ริมแม่น้ำหรือลำคลองสายสำคัญเช่น พวกลาวที่หมู่บ้านช่างหล่อ¹⁰³ มอญที่คลองมอญ เขกมุสลิมตามสองฟากคลองบางกอกใหญ่ถึงคลองบางหลวง¹⁰⁴ ชาวโปรตุเกสที่บริเวณวัดชานดาครุช¹⁰⁵ และคนจีนที่คลองสวนพลู¹⁰⁶

ภาพที่ปรากฏในงานจิตรกรรมฝาผนังจะแสดงให้เห็นถึงกิจกรรมของเมือง ภาพของพระราชวัง วัดวาอาราม ผุ่งชนคลาคร่ำอยู่ภายในกำแพงเมือง บรรยากาศของชนบทด้านนอกกำแพงสะท้อนความแตกต่างในสองส่วนที่อยู่ในความรู้สึกของจิตรกร อย่างไรก็ตามสภาพของกรุงเทพฯ

¹⁰⁰ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3, หน้า 179.

¹⁰¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 169.

¹⁰² La Loubere, A New Historical Relation of the Kingdom of Siam (London: n.p., 1693), p. 4.

¹⁰³ ชัย เรื่องศิลป์, ประวัติศาสตร์ไทย สมัย พ.ศ. 2352-2453 ด้านเศรษฐกิจ, หน้า108.

¹⁰⁴ กรมหลวงนรินทรเทวี, จดหมายเหตุความทรงจำ, หน้า176.

¹⁰⁵ เพ็ญศรี กาญจโนมัย และนันทนา กบิลกาญจน์, บทบาทมุสลิมในปลายอยุธยา – ธนบุรี พ.ศ. 2310-2325, หน้า52.

¹⁰⁶ เสรี พงศ์พิศ, คาทอลิกกับสังคมไทย ตั้งแต่สมัยพระนารายณ์ จนถึงปัจจุบัน (เอกสารวิชาการหมายเลข 42 เพื่อประกอบการสัมมนาสองศตวรรษรัตนโกสินทร์: ความเปลี่ยนแปลงของสังคมไทย วันที่ 24 ธันวาคม 2525), หน้า51.

ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ตามคำบรรยายจากการบอกเล่าของผู้ที่มีชีวิตอยู่ในสมัยรัชกาลที่ 4 ให้ภาพของกรุงเทพฯ ที่ทำให้ประมินได้ว่าในสมัยก่อนหน้ารัชกาลนี้คงมีสภาพที่ใกล้เคียง หรืออาจจะรกร้างมากกว่า ดังข้อความที่เจ้าพระยาพรหมพิพัฒนบุรีบันทึกไว้ว่า

...ก็คือ ป่าเตี้ยปนละเมาะเราคือๆ นี้เอง มีทุ่งหญ้าแทรกแซงอยู่บ้างเป็นตอนๆ ฟังมีมนุษย์หักร้างถางที่ปลูกเกษตรสถานที่อยู่กันหย่อมๆ รอบพระนคร ริมกำแพงเมืองด้านในมีราษฎร ซึ่งส่วนมากเป็นพวกทาส พวกเลข อาศัยปลูกเพิงสุนัขแขวน มุงจากอยู่กันเป็นระยะๆ ใช้กำแพงเมืองเป็นผนังด้านหลังอีกสามด้าน กั้นด้วยขัณฑ์เตี้ย บ้างก็เปิดด้านหน้าออก ขายกล้วยแขกบ้าง ข้าวโพดคั่วอ้อยขวันบ้าง ตามแต่ฤดูกาลจะอำนวยผลอะไรให้มีขายก็ขายกันไปตามเพลง บนกำแพงเมืองก็ยังเป็นที่ๆ ราษฎรอาศัยเลี้ยงวัวได้...

...ที่ไหนเป็นที่ลุ่มไม่มีใครปลูกบ้านปลูกเรือนอยู่ก็เป็นป่าโสนมีดทับ หน้าน้ำๆ ขังแค่นั้นเอง เช่น แถวบางลำพู คอกวัว ไปจนกระทั่งวัดศิริเหล่านี้นี้เมื่อก่อนเป็นดงโสนน้ำเฉอะไปไปทั้งนั้น ทุ่งพระเมรุก็ยังเป็นป่าหญ้ารก หน้าน้ำๆ เขาเข้าขังจึงเป็นที่ตกกบตกปลากินกัน ถึงหน้าแล้งก็ใช้สร้างเมรุกันเสียที ฟังจะมาใช้ทำนาเอาข้าวใส่บาตรในตอนหลังนี้เอง แม้ที่ว่าการกลาโหมและยุติธรรมซึ่งอยู่หน้าพระราชวังก็ยังเป็นโรงจากพื้นดินถูกราบกวาดเตียนพอมอบกราบกันได้เท่านั้นเอง ถนนครั้งนั้น ก็คือ ช่องป่าที่กรุยใหม่ ฟังพื้นดินไม้ใหญ่ลงพวยพะยะกะเท้านั้น ทางที่ให้สัญจรกันจริงๆ ก็เพียงแนวที่เตียนราบ ด้วยเท้าย่างกว้างพอตะแคงหลักกันได้ครึ่ๆ นอกนั้นก็รุงรังไปด้วยหญ้า พงแขม ผักโขม และขี้ครอกทั้งสองข้างทาง คนเดินห่างกันไม่ถึงเส้นจะมองเห็นกันก็ทั้งยาก¹⁰⁷

เมื่อขยายเขตเมืองชั้นในออกไปในสมัยรัชกาลที่ 4 ในปี พ.ศ. 2397 โดยขุดคลองผดุงกรุงเกษมขนานกับแนวกำแพงเมือง ไม่มีการสร้างกำแพง เมืองใหม่ เนื่องจาก ความรู้สึกที่ปลอดภัยจากการรุกรานของประเทศเพื่อนบ้านหมดไปและตระหนักชัดถึงท่าทีและการคุกคามที่ตะวันตกมีต่อรัฐต่างๆ ราชรอบเมืองไทย การปรับเปลี่ยนความสัมพันธ์ระหว่างราชสำนักกรุงเทพฯ กับตะวันตกในรัชกาลนี้ มีการประนีประนอมในการทำสัญญาทางการค้าตามความต้องการของอังกฤษเป็นชาติแรก และตะวันตกประเทศอื่นๆ ใน เวลาต่อมา ภายหลังจากการทำสนธิสัญญาทางการค้ากับอังกฤษเรียกว่า สนธิสัญญาเบาริ่งในปีพ.ศ.2398¹⁰⁸ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทำสนธิสัญญากับชาว

¹⁰⁷ “ประวัติเจ้าพระยาพระยาวรพงษ์พิพัฒน์, “หน้า 20-21.

¹⁰⁸ โอภาส เสวีกุล, พระราชบิดาแห่งการปฏิรูป (พระนคร: แพร่พิทยา, 2513), หน้า 159-160.

ต่างชาติประเทศอื่นๆ โดยยึดรูปแบบสนธิสัญญาเบาริ่งเป็นแบบอย่าง โดยเนื้อหาสาระที่สำคัญในการถือครองที่ดินของชาวต่างชาติในสนธิสัญญาเบาริ่งได้ระบุไว้ว่า ที่ดินภายในกำแพงพระนคร และ นอกกำแพงพระนครออกไปในรัศมี 200 เส้น ถ้าชาวยุโรปและคนในบังคับอยู่ในเมืองไทยไม่เกิน 10 ปีจะไม่มีสิทธิในการซื้อที่ดินได้เพียงแต่เช่าเท่านั้น แต่ถ้าเสนาบดีไทยเห็นสมควรให้ซื้อที่ดินได้จึงจะซื้อได้ส่วนที่ดินที่อยู่นอกรัศมี 200 เส้นรอบกรุงเทพมหานครออกเดินทางโดยใช้เรือแจวกินเวลาภายใน 24 ชั่วโมง จึงให้ชาวยุโรปและคนในบังคับซื้อได้¹⁰⁹ จากข้อตกลงในสนธิสัญญาข้อนี้ทำให้ชาวยุโรปได้รวมตัวกันทำจดหมายทูลเกล้าฯ ถวายพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีใจความว่า เนื่องจากสนธิสัญญาเบาริ่งในข้อที่ 4 ระบุไว้ว่า ที่ดินจากกำแพงพระนครในรัศมี 200 เส้น ชาวยุโรปซื้อไม่ได้ พวกเขามีความเห็นว่าจะโปรดเกล้าฯ ให้ชาวต่างชาติไปตั้งบ้านเรือนรวมกันอยู่บริเวณที่ ตำบลบางนา เนื่องจากชาวต่างชาติที่ตั้งบ้านเรือนอยู่ที่คอกกระบือและที่สำเพ็งได้อยู่รวมกันกับคนไทย คนแขก คนจีนทำให้เกิดความไม่เข้าใจกันเกิดข้อพิพาทกันเสมอเรือกำปั่นของชาวยุโรปที่เดินทางเข้ามาค้าขายก็หาที่จอดที่ท่าสำเพ็งหรือที่คอกกระบือได้อย่างยากลำบากนอกจากนั้นเวลาขนถ่ายสินค้าลงเรือครั้งหนึ่งก็กินเวลาหลายวัน จึงจะขอตั้งโรงเก็บสินค้าและท่าเรือกำปั่นรับสินค้าบริเวณบางนาด้วยก็จะดีเพราะลูกค้าที่นำสินค้ามาขายทางทะเลก็จะเดินทางใกล้เข้า และที่ไปจากทางเหนือของพระนครก็จะล่องน้ำลงไปเป็นการสะดวก สำหรับสินค้าที่ชาวยุโรปต้องการจะซื้อเมื่อผู้นำไปขายก็จะได้ซื้อแล้วนำเข้าไปเก็บในโกดังสินค้ารอที่จะบรรทุกขึ้นเรือกำปั่นต่อไป การซื้อสินค้าก็จะเป็นการซื้อขายระหว่างชาวยุโรปกับคนที่มาขายเท่านั้นทำให้ไม่ต้องมาแย่งซื้อสินค้ากับพวกชาวจีนอีก

ส่วนสินค้าที่นำเข้ามาถ้ามีการขูดคลองและตัดถนนเชื่อมกรุงเทพฯ กับบางนาก็สามารถที่จะขนสินค้าเข้ามาขายที่กรุงเทพฯ ได้สะดวก จึงขอให้มีการขูดคลองตั้งแต่กรุงเทพฯ จนถึงบางนาตามอย่างที่อังกฤษเรียกว่า การเดินเรือสินค้าตามแม่น้ำลำคลอง (inland navigation)¹¹⁰

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงไม่ยินยอมทำตามคำขอของชาวยุโรปเนื่องจากตำบลบางนานั้นน้ำจืดหายากถ้าชาวต่างชาติไปตั้งบ้านเรือนอาศัยก็จะเกิดปัญหาอีกนอกจากนั้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงกังวลว่าถ้าขูดคลองเชื่อมแล้วจะทำให้น้ำเค็มจะขึ้นมาถึงกรุงเทพฯ¹¹¹

¹⁰⁹ เรื่องประกาศคนอังกฤษว้อที่ดิน เช่าที่ดิน, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1218 เลขที่ 28.

¹¹⁰ เรื่องพระราชกระแสว่าด้วยชาวต่างชาติที่ตั้งบ้านเรือนอยู่ที่สำเพ็งและคอกกระบือ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1224 เลขที่ 131.

¹¹¹ เรื่องเดียวกัน.

ชาวยุโรปได้ช่วยกันทำหนังสือถึงเจ้าพระยาระวิงษ์มหาโกษาธิบดีให้ช่วยกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่าเรื่องที่ทรงกังวลในการหาน้ำจืด ชาวยุโรปจะปลูกบ้านอย่างเมืองสิงคโปร์สามารถรองน้ำฝนจากชายคาเก็บไว้ใช้ได้อย่างเพียงพอ นอกจากนั้นเรื่องน้ำเค็มที่พระองค์ทรงกังวลว่าน้ำเค็มจะขึ้นมาถึงกรุงเทพฯ ใกล้ที่ปลูกข้าวให้ทำประตูน้ำกลั้นไว้เมื่อน้ำทะเลขึ้นสูงและสามารถระบายน้ำออกทางด้านเหนือประตูน้ำให้ไหลลงสู่ทะเลได้¹¹² พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงประชุมกับเหล่าเสนาบดีถึงข้อดีข้อเสียในการขุดคลองโดยข้อสรุปแล้วพระองค์ทรงเห็นด้วยกับการขุดคลองเนื่องจากรัฐสามารถที่จะเก็บภาษีเรือสินค้าต่างๆ ที่แล่นผ่านไปมาตามแนวคลองที่ขุดใหม่เพื่อนำมาชดเชยกับการเสียค่าจ้างแรงงานในการขุดคลอง อีกทั้งการที่ชาวตะวันตกพากันอพยพไปตั้งบ้านเรือนอยู่ที่ตำบลบางนาทำให้ลดปัญหาที่จุกจิกกวนพระทัยลงด้วย¹¹³

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดเกล้าให้เจ้าพระยาระวิงษ์มหาโกษาธิบดีเป็นแม่กองในการขุดคลอง โดยจ้างแรงงานชาวจีนเป็นผู้ขุดโดยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเสียพระราชทรัพย์เป็นเงินถึง 16,633 บาท¹¹⁴ โดยพระองค์โปรดเกล้าฯ ให้เรียกว่าคลองถนนตรงทางริมคลองให้เรียกว่าทางถนนตรง¹¹⁵

ภายหลังเมื่อขุดคลองถนนตรงเสร็จแล้วชาวตะวันตกก็ไม่ได้อพยพไปตั้งบ้านเรือนที่ตำบลบางนาโดยอ้างว่าไกลไป ประชาชนก็ไม่ค่อยจะใช้เส้นทางนี้ส่วนใหญ่ยังนิยมเดินทางโดยใช้เรือเล็กล่องไปตามทางลัดระหว่างกรุงเทพฯ กับปากน้ำ¹¹⁶ ทำให้คลองถนนตรงค่อนข้างที่จะเปลี่ยว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชปรารภว่า คลองและถนนตรงนั้นมีคนอยู่ 2 พวกที่ชอบคือพวกผู้ร้ายที่อยากจะปล้นผู้คนในที่เปลี่ยว กับอีกพวกหนึ่งเป็นพวกที่อยากรับจ้างทำทางเท่านั้นเอง¹¹⁷

¹¹² เรื่องพระราชกระแสว่าด้วยชาวต่างชาติที่ตั้งบ้านเรือนอยู่ที่สำเพ็งและคอกกระบือ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1224 เลขที่ 131, เรื่องเดียวกัน.

¹¹³ เรื่องพระราชกระแสเรื่องชานอกประเทศเล่าลือกันว่าไทยตื่นยุคกับเรื่องขุดคลอง ทำถนน, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 เลขที่ 136 จ.ศ. 1218.

¹¹⁴ กรมศิลปากร, ประชุมพงศาวดารเล่มที่ 14 ภาคที่ 25 (พระนคร: คุรุสภา, 2507), หน้า 286.

¹¹⁵ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ชุมนุมพระบรมราชาธิบาย, หน้า 21.

¹¹⁶ เรื่องชาวต่างประเทศเล่าลือสามประการ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 เลขที่ 15 จ.ศ. 1229.

¹¹⁷ เรื่องเดียวกัน.

นอกจากคลองถนนตรงแล้วชาวยุโรปยังรวมตัวกันเพื่อยื่นหนังสือขอให้ตัดถนนเพื่อที่จะได้ใช้จี่ม้าพักผ่อนหรือขับรถตากลมเย็นสบายเนื่องจากตอนที่อยู่ที่ประเทศตนเองได้ปฏิบัติกันเป็นประจำพอมาอยู่ที่กรุงเทพฯ ไม่มีถนนที่จะใช้พักผ่อนเลยพาลจะป่วยไข้¹¹⁸ ขณะนั้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีเรื่องไม่พอพระทัยชาวตะวันตกอยู่แล้วในเรื่องที่ชาวยุโรปและคนในบังคับขอขี่ม้าเข้ามาบริเวณสนามไชยหน้าพระที่นั่งสุทไธสวรรย์เสมอเนื่องจากพื้นที่สนามไชยเป็นที่โล่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้ทูปปราบแล้วโรยทรายให้เรียบเพื่อใช้เป็นที่ให้พระเจ้าลูกยาเธอทรงหัดช้าง หัดม้า และใช้เป็นที่วิ่งม้า หัดมวยปล้ำ กระบี่กระบองในราชการแผ่นดิน¹¹⁹ ครั้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จออกที่มุขพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ออกรับฎีกาจากราษฎรนั้นชาวยุโรปและคนในบังคับมักฝ่าฝืนขอขี่ม้าเข้ามาบริเวณสนามไชยโดยขี่ม้าผ่านหน้าที่ประทับโดยไม่ยอมลงจากหลังม้า และครั้งหนึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประทับที่มุขข้างหน้าพระที่นั่งทอดพระเนตรทหารเป่าแตรถวายชาวยุโรปควมม้าเข้ามาห่างจากที่ประทับเพียง 4 ศอกโดยไม่ยอมฟังเสียงห้ามปรามจากเหล่าบรรดา ทหารและตำรวจที่ยืนเรียงรายอยู่เป็นการแสดงถึงความไม่เคารพต่อองค์พระมหากษัตริย์¹²⁰

การที่ชาวยุโรปต่างไม่กลัวในการทำผิดเนื่องจากสนธิสัญญาเบาริ่งได้ระบุว่าถ้าคนอังกฤษหรือคนในบังคับได้กระทำความผิดให้นำตัวมาที่สถานกงสุลกษัตริย์ผู้ชำระความได้สวนและลงโทษเองพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงกังวลว่าถ้าไปจับชาวยุโรปแล้วชาวยุโรปขัดขืนก็จะทำให้เกิดทำร้ายจนบาดเจ็บแล้วจะมีคดีพิพาทกันอีก ถ้าจับได้แล้วส่งไปให้กงสุลเป็นผู้ตัดสินลงโทษถ้ากงสุลไม่ลงโทษให้สมกับโทษที่ควรจะได้รับก็จะเกิดข้อครหาว่าเป็นอภัยเสียการปกครองกับคนในบังคับของพระองค์เอง จึงไม่ถือโทษ มีพระราชดำรัสว่าเขเป็นชาวต่างประเทศไม่รู้ขนบธรรมเนียมกฎหมายฝ่ายไทย¹²¹

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) เป็นแม่กองพระยาอินทราธิบดีสีหราชรองเมืองเป็นนายงาน ในการตัดถนน โดยถนนสายแรกเริ่มต้นที่คลองรอบกรุงตรงประตูสามยอดออกไปทางทิศตะวันออกเชื่อมกับถนนตรงที่คลองผดุงกรุงเกษมตรงหัวลำโพงเรียกว่าถนนเจริญกรุงตอนนอก ถนนายที่สองเป็นถนนตัดแยกจากถนนสายแรกบริเวณเหนือวัดสามจีน (วัน ไตรมิตร) ไปถึงคลองผดุงกรุงเกษมที่เชิงสะพานพิทยเสถียรและ

¹¹⁸ เรื่องสร้างถนนสายเจริญกรุงแลสร้างสายเตแลแกรฟ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 เล่มที่ 22.

¹¹⁹ เรื่องถนนใหญ่ท้องสนามหลวงนำพระบรมมหาราชวัง, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 เล่มที่ 121.

¹²⁰ เรื่องเดียวกัน.

¹²¹ เรื่องเดียวกัน.

ต่อเนื่องไปจนถึงดาวคะนอง(ปัจจุบันคือถนนตก) เมื่อมีถนนใหม่เกิดขึ้น 2 สายแต่เป็นถนนที่อยู่ห่างไกลจากพระบรมมหาราชวังและค่อนข้างห่างไกลจากชุมชนการใช้ประโยชน์จึงมีน้อยดังนั้นพระองค์จึงโปรดเกล้าฯให้ตัดถนนเพิ่มขึ้นอีกในปีพ.ศ.2405 โดยให้เจ้าพระยมราช(ครุฑ) เป็นแม่กองตัดถนนเจริญกรุงตอนในขึ้นเริ่มต้นบริเวณท้ายพระบรมมหาราชวังหน้าวัดพระเชตุพนฯตรงไปยังประตูสามยอดเชื่อมกับถนนเจริญกรุงตอนนอกทำเป็นถนนกว้าง 4 วา โดยมีระยะยาว 25 เส้น 10 วา 3 สอก ล้วนค่าก่อสร้างถมดินทำถนนและทำท่อระบายน้ำ 2 ข้างถนนเป็นเงิน 19,700 บาท¹²²

นอกจากนั้นยังโปรดเกล้าฯให้เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) สร้างตึกแถวสองชั้นตามแนวถนนทั้ง 2 ฟากถนนเหมือนอย่างเมืองสิงคโปร์¹²³ เพื่อพระราชทานให้แก่พระโอรสและพระธิดาทุกพระองค์ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงบันทึกไว้ว่า

...พออายุ 6 ขวบก็ได้รับพระราชทานตึกแถวริมถนนเจริญกรุง 2 ห้อง
ได้ค่าเช่าห้อง 1 เดือนละ 4 บาท...¹²⁴

ตึกแถวริมถนนเหล่านี้ส่วนมากเป็นร้านค้าของคนจีนและห้างฝรั่ง นอกจากนี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้คนที่อยู่รับใช้ใกล้ชิดอยู่อาศัยในที่ใกล้ ๆ เช่น บรรดาครูหัดทหาร ครูหัดแตร ครูสอนหนังสือ ครูทำหนังสือพิมพ์ นอกจากนี้ยังมีช่างเงินเย็บเสื้อผ้าโปรดเกล้าฯ ให้เช่าที่อยู่รับจ้างเย็บเสื้อผ้าขายใกล้ ๆ และยังมีพระราชทานตึกแถวให้กับพ่อค้าชาวต่างประเทศที่หาของแปลก ๆ มีราคาเข้ามาขายได้เช่าห้องไว้ขายของเหล่านั้นด้วย เพื่อจะให้บรรดาข้าราชการฝ่ายหน้าและฝ่ายในได้ไปซื้อหาสินค้าต่าง ๆ ได้ง่ายเข้า

จากหนังสือความทรงจำ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงบันทึกไว้ว่า

...บางทีทูลกระหม่อม (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) เสด็จประพาสเวลาบ่ายไปแวะห้างฝรั่งซึ่งตั้งอยู่ที่ตึกหน้าพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ หรือเสด็จตามร้านทรงซื้อของเล่นหรือของกินมาแจกพระเจ้าลูกเธอ...¹²⁵

ในปีพ.ศ. 2406 โปรดเกล้าฯให้ตัดถนนขึ้นอีก 2 สาย โดยถนนสายแรกเริ่มต้นที่บริเวณสนามไชย ผ่านเสาชิงช้าไปออกประตูสำราญและต่อออกไปจนถึงพระราชวังปทุมวันมีระยะทางยาว 29

¹²² นิจ หิณชิระนันท์ และคณะ, ถนน วิวัฒนาการในรอบ 200ปี, หน้า 18.

¹²³ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, **ตำนานสมเด็จพระนคร: องค์การค้าครุสกา**, 2505), หน้า 75.

¹²⁴ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, **ความทรงจำ** (กรุงเทพฯ: สมาคาสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2506), หน้า 7.

¹²⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 20.

เส้น 15 วา กว้าง 3 ศอกใช้เงินพระราชทรัพย์ส่วนพระองค์ทั้งสิ้น เงินค่าก่อสร้างพูนดินถมถนนและก่ออิฐเป็นเงิน 15,092 บาท¹²⁶ พระราชทานนามถนนสายนี้ว่า ถนนบำรุงเมือง ถนนสายที่สองเริ่มต้นตั้งแต่บริเวณกำแพงพระนครทางด้านทิศใต้แถวปากคลองตลาดริมวังกรมหลวงเทเวศร์วัชรินทร์ ผ่านบ้านหม้อ ผ่านวัดมหารณพไปจรดกำแพงพระนครทางด้านทิศเหนือที่วัดบวรนิเวศโดยถนนมีความยาว 50 เส้น กว้าง 10 ศอกพระราชทานนามว่าถนนเพ็ญนคร ในบริเวณที่ถนนเพ็ญนครตัดผ่านจะมีชื่อเรียกตามย่านนั้นๆ ไปเช่น จุดที่ถนนเพ็ญนครตัดกับถนนเจริญกรุงเป็นที่แพร่งบริเวณบ้านพระยาศรีสหเทพจึงเรียกกันว่า ลีเก๊กพระยาศรี จุดที่ถนนเพ็ญนครตัดกับถนนบำรุงเมืองเรียกว่า ลีเก๊กเสาชิงช้า ผ่านหน้าวัดมหารณพเป็นโรงเลี้ยงวัวจนถึงบริเวณวัดบวรนิเวศเรียกถนนคอกวัว¹²⁷

หลังจากที่ตัดถนนเจริญกรุง บำรุงเมือง เพ็ญนครแล้วแทนที่ชาวยุโรปและคนในบังคับจะนำม้ามาขี่เที่ยวเล่นกลับยังนำม้ามาขี่ที่บริเวณสนามไชยอีก พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงไม่พอพระทัยเป็นอย่างมากทรงออกประกาศว่า

...สนามสำหรับทำราชการแผ่นดินจะได้ทำเป็นสนามให้คนอื่น ๆ มิใช่คน
ในราชการขึ้นมาเที่ยวเล่นเหมือนอย่างที่ตั้งอกฤษเรียก ปาร์ก สำหรับเป็นที่เล่นของ
คนทั้งปวงหาได้...¹²⁸

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดเกล้าให้ปิดบริเวณสนามไชยทั้งด้านเหนือและด้านใต้ที่แรกจะให้ก่อกำแพงปิดกั้นเสียเลยแต่พระองค์ทรงคำนึงถึงราษฎรเวลาที่จะมาเฝ้าดูขบวนแห่หรือมาเที่ยวงานมหรสพจะเข้ามาลำบาก พระองค์จึงโปรดเกล้าฯ ให้ปักเสานางเรียง พอให้คนเดินลอดเข้ามาได้ ไว้ทั้งทางด้านเหนือและทางด้านใต้ของสนามไชย

ภายหลังที่ประเทศไทยทำสนธิสัญญาเบาริ่งกับประเทศอังกฤษ ในปี พ.ศ.2398 เกิดการเปลี่ยนแปลงหลายประการในประเทศ การเปลี่ยนแปลงทางการค้าจากการค้าแบบพอเพียงเริ่มพัฒนาเข้าสู่เศรษฐกิจแบบตลาด ซึ่งคือสภาพเศรษฐกิจที่เริ่มมีการลงทุนในกิจการต่าง ๆ มีการผลิตเพื่อสนองความต้องการของตลาด มีการแบ่งงานกันในกิจกรรมทางเศรษฐกิจบางอย่าง และมีการซื้อขายแลกเปลี่ยนสินค้าด้วยเงินตราเพิ่มมากขึ้นกว่าเดิม แต่เนื่องจากปริมาณของเงินตราที่หมุน

¹²⁶ นิจ หิญชีระนันท์ และคณะ, ถนน วิวัฒนาการในรอบ 200 ปี, หน้า 19.

¹²⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

¹²⁸ เรื่องถนนใหญ่ท้องสนามหลวงนำพระบรมมหาราชวัง, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 เลขที่

เวียนมีจำกัดและกระจายอยู่ในหมู่คนจำนวนน้อย การแลกเปลี่ยนสินค้าโดยตรงจึงยังคงมีอยู่ ทำให้เศรษฐกิจแบบตลาดไม่สามารถหลุดพ้นจากโครงสร้างของเศรษฐกิจพอยังชีพได้ทั้งหมด ดังนั้น การที่ชาวตะวันตกเข้ามาติดต่อกับประเทศไทยมากยิ่งขึ้น ก็ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงมากยิ่งขึ้น การตัดถนนก็เป็นอีกสิ่งหนึ่งที่มาจากการพัฒนาประเทศเพื่อรองรับวิทยาการความก้าวหน้าของชาติ ตะวันตกมิได้เป็นไปเพื่อสนองความต้องการภายในประเทศเท่านั้นแต่เปลี่ยนแปลงไปตามสภาพ และเหตุการณ์ในขณะนั้น จากถนนสายสั้น ๆ ในบริเวณใจกลางพระนคร กลายเป็นถนนที่ตัดยาว กว้าง ไกลออกไปในย่านที่อยู่หรือเขตสัญจรของชาวตะวันตกประโยชน์ที่ได้รับจากการตัดถนน นอกจากจะช่วยให้การสัญจร การค้าขายของประชาชนชาวไทย และชาวต่างประเทศสะดวกสบาย ขึ้นแล้ว ยังทำให้เกิดการขยายตัวของเมืองไปตามแนวถนนที่ตัดขึ้นมาใหม่เนื่องจากพระมหากษัตริย์ ได้สร้างห้องแถวขึ้นตามแนวถนนที่ตัดขึ้นใหม่ทั้ง 2 ฟากถนน การสร้างตึกแถวตามแนวถนนใหม่ที่ตัดผ่านคือ ถนนเจริญกรุง ถนนบำรุงเมือง และถนนเฟื่องนครถือว่าเป็นการเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตการอยู่อาศัยเนื่องจากคนไทยชอบปลูกบ้านเรือนแพอาศัยอยู่ริมน้ำพอมีการสร้างห้องแถวให้เช่าตามแนวถนนทำให้มีการย้ายเข้ามาเช่าอยู่อาศัยกันมากขึ้นซึ่งเป็นการเปลี่ยนแปลงทางกายภาพจากการอาศัยอยู่ริมน้ำขึ้นมาอาศัยบนบก

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

บทที่ 5

บทสรุป

กรุงเทพฯ มีความสำคัญมาตั้งแต่ในสมัยกรุงศรีอยุธยา เป็นชุมชนที่ตั้งบ้านเรือนอาศัยอยู่ริมแม่น้ำเจ้าพระยา จนมีการพัฒนามาเป็นเมืองในสมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ เรียกว่าเมืองนนทบุรี ภายหลังเปลี่ยนมาเป็นเมืองธนบุรี มีความสำคัญเป็นเมืองหน้าด่านในการเรียกเก็บภาษีการค้าจากเรือสำเภา ที่ตั้งของเมืองธนบุรีจะเห็นว่าอยู่ไม่ไกลจากปากแม่น้ำเจ้าพระยา แล้วยังอยู่ในเส้นทางที่มีระยะสั้นที่สุดในการเดินทางจากอินเดียมาสู่กรุงศรีอยุธยา แต่เนื่องจากแม่น้ำเจ้าพระยามีความคดเคี้ยวมาก จึงมีการขุดคลองลัดเพื่อร่นเวลาในการเดินทางทำให้มีการขุดคลองลัดแม่น้ำเจ้าพระยาที่ไหลผ่านเมืองธนบุรีบริเวณปากคลองบางกอกน้อยและปากคลองบางกอกใหญ่ ทำให้แม่น้ำเจ้าพระยาแบ่งเมืองธนบุรีออกเป็นสองฝั่งคือ ทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยาและทางฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยา เมืองธนบุรีเป็นเมืองหน้าด่านที่สำคัญแล้วยังเป็นด่านเก็บภาษีเรียกว่า ขอนอนบางกอก โดยเรือที่เข้ามาติดต่อกับกรุงศรีอยุธยาต้องผ่านขนอนบางกอก และต้องจอดเรือเพื่อตรวจตราและแจ้งจุดประสงค์ในการเดินทาง ขากลับต้องมาจอดที่ขนอนบางกอกอีกครั้งเพื่อแสดงถึงสินค้าที่บรรทุกออกจากกรุงศรีอยุธยาและต้องเสียภาษีที่นี้ด้วย ในสมัยสมเด็จพระนารายณ์ ได้มีการสร้างป้อมขึ้นที่เมืองธนบุรีโดยสร้างทั้งทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยาและทางฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยาเพื่อป้องกันข้าศึกที่จะยกทัพมาทางทะเล โดยการเอาสายโซ่จึงขวางแม่น้ำเจ้าพระยา ระหว่างป้อมทางฝั่งตะวันออกและทางฝั่งตะวันตก เพื่อมิให้ข้าศึกยกทัพเรือเข้ามากรุงศรีอยุธยาได้ง่าย ปลายสมัยสมเด็จพระนารายณ์เกิดความไม่สงบภายใน พระเพทราชาทรงขึ้นครองราชย์เป็นพระมหากษัตริย์ พระองค์ทรงสั่งให้ทำลายป้อมทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยาลง เนื่องจากมีขนาดใหญ่โต ถ้าข้าศึกยึดเอาเป็นฐานที่มั่นจะทำความลำบากแก่กองทัพได้ คงเหลือแต่ป้อมทางฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยา การพ่ายแพ้สงครามของกรุงศรีอยุธยาต่อพม่าในสมัยสมเด็จพระเจ้าเอกทัศพม่าได้ทำลายเมืองธนบุรีโดยจุดไฟเผาสวนผลไม้ในเมืองธนบุรีเพื่อไม่ให้เป็นเสบียงต่อกรุงศรีอยุธยาทำให้เมืองธนบุรีต้องยุติบทบาทที่มีมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาตอนกลางลง ภายหลังที่พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงกู้อิสรภาพได้ พระองค์ทรงประสบปัญหาการขาดแคลนจำนวนประชากรอันเป็นผลมาจากสงครามคราวเสียกรุงศรีอยุธยา ทำให้ในสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรีและในสมัยแรกก่อตั้งกรุงเทพมหานคร นโยบายที่สำคัญของรัฐคือการดึงจำนวนผู้คนจากที่ต่าง ๆ ให้เข้ามาอาศัยในบริเวณพระนคร รัฐต้องการกำลังคนเพื่อเอาไว้ใช้ในยามสงครามเพื่อความมั่นคงของรัฐ และการก่อสร้าง

บ้านเมืองใหม่ ดังนั้นจึงมีการกวาดต้อนผู้คนจากเมืองอื่น ๆ หรือกวาดต้อนเชลยศึกสงครามซึ่งถือเป็นผลพลอยได้จากสงคราม

การอพยพเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารของกลุ่มผู้หนีภัยสงครามจากประเทศเพื่อนบ้าน การกลับคืนสู่บ้านเรือนของชาวบ้านที่อพยพหนีภัยสงครามไปอยู่ป่าในคราวเสียกรุงศรีอยุธยา การอพยพผู้คนเข้าสู่เมืองหลวงเหล่านี้ถือว่าเป็นนโยบายที่สำคัญของรัฐในขณะนั้นที่จะทำให้กรุงเทพมหานครเป็นแหล่งรวมชาวต่างชาติ ต่างภาษา และต่างวัฒนธรรม ดังนั้นการตั้งถิ่นฐานของชุมชนจึงถูกกำหนดโดยรัฐเป็นการควบคุมเพื่อรักษาความสงบเรียบร้อย

เมื่อกำลังคนเป็นส่วนที่สำคัญในการสร้างเสถียรภาพของรัฐ การควบคุมกำลังคนเหล่านี้จึงถือว่าเป็นหัวใจสำคัญในการปกครอง พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงใช้วิธีการกำหนดเขตที่ตั้งของชุมชนในการควบคุมเพื่อให้ชุมชนแต่ละกลุ่มแต่ละเชื้อชาติอยู่ด้วยกันอย่างสงบสุขตามแบบอย่างในสมัยอยุธยา นอกจากนี้ยังทรงแต่งตั้งหัวหน้าชุมชนที่มีเชื้อสายเดียวกันในชุมชนนั้นๆ เพื่อเป็นผู้ปกครองดูแลกันเองโดยรัฐจะให้ตำแหน่งทางราชการ และรัฐจะปกครองหัวหน้าเหล่านั้นอีกทีหนึ่ง ซึ่งถือว่าเป็นวิธีการปกครองที่ทำให้รับมือความสะดวกในการควบคุมคนหมู่มากที่ต่างเชื้อชาติ ต่างวัฒนธรรม

ในการควบคุมสังคมรัฐได้นำระบบไพร่มาใช้เพื่อเป็นการปกครองคนไทย และคนต่างชาติตามแบบเมื่อครั้งสมัยกรุงศรีอยุธยา และกรุงธนบุรี โดยชายไทยและชายต่างชาติ (ยกเว้นพวกจีนและชาวตะวันตก) จะต้องเป็นไพร่ ซึ่งไพร่จะแบ่งเป็น 3 ประเภท คือ ไพร่หลวง ไพร่สม และไพร่ส่วย กล่าวคือไพร่หลวงจะต้องเข้ารับราชการโดยไม่ได้รับค่าจ้างตอบแทน และไพร่สมเป็นไพร่ของมูลนายมีหน้าที่รับใช้มูลนายเป็นหลัก ในส่วนของไพร่ส่วย คือไพร่หลวงและไพร่สมที่ไม่ต้องทำงานให้รัฐโดยต้องจ่ายส่วยเป็นสิ่งตอบแทน ส่วนคนจีน และชาวตะวันตกไม่ต้องเป็นไพร่ แต่รัฐมีวิธีการควบคุมโดยรับจะเก็บภาษีจากคนจีน เรียกว่า ภาษีผูกปี แทนการเรียกเกณฑ์แรงงานไพร่ และตั้งหัวหน้าคนจีนให้เป็นขุนนางราชสำนัก ควบคุมความสงบเรียบร้อยภายในชุมชน ส่วนชาวตะวันตกบางคนรัฐมักจะจ้างเป็นเงินเดือนให้เข้ารับราชการซึ่งก็ถือเป็นการควบคุมทางอ้อม

นอกจากวิธีการปกครองที่รัฐนำมาใช้ควบคุมชาวต่างชาติแล้วรัฐจะให้อิสระในการดำเนินชีวิตในแต่ละชุมชน รัฐจะไม่แทรกแซง หรือบังคับวิถีชีวิตของชุมชนไม่ว่าจะเป็นการนับถือศาสนา หรือการประกอบอาชีพ

การประกอบอาชีพของชุมชนจะดำเนินโดยอิสระ รัฐจะไม่เข้ามาบังคับ พื้นที่ทางฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยามีความอุดมสมบูรณ์ เหมาะแก่การปลูกผลไม้จึงทำให้ราษฎรที่อาศัยอยู่ทางฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยามักจะประกอบอาชีพเป็นชาวนา เมื่อราษฎรสามารถทำกินและมี

ผลผลิตรัฐก็สามารถแสวงหาผลประโยชน์ได้ด้วยการเรียกเก็บภาษีอากรทั้งในรูปของผลผลิตและเงินตรา ซึ่งรัฐสามารถหาเงินเข้าคลังได้เป็นกอบเป็นกำ ทำให้รัฐเล็งเห็นถึงประโยชน์ในการให้ราษฎรประกอบอาชีพ รัฐจึงประกาศลดระยะเวลาในการเข้าเวรของไพร่ลงจาก 6 เดือนในสมัยอยุธยา และธนบุรี เหลือเพียง 4 เดือน ในสมัยรัชกาลที่ 1 ไพร่จะต้องชำระเงินแทนการเข้าเวรเดือน

เมื่อไพร่มีเวลาว่างในการเข้าเวรเดือนมากขึ้นจึงทำให้มีโอกาสนในการประกอบอาชีพมากขึ้น เช่น ไพร่ไทย และไพร่ต่างชาติ ต่างก็พากันประกอบอาชีพตามความสามารถและความชำนาญของแต่ละบุคคล แต่ละชุมชนจนกลายเป็นเอกลักษณ์ของกลุ่ม และใช้เป็นชื่อเรียกชุมชนแต่ละชุมชนที่ตั้งบ้านเรือนอยู่ เช่น บ้านกระบะของพวกลาวพวนที่ทำกระบะขาย บ้านบาตร ก็มีความชำนาญในการทำบาตรพระ บ้านดอกไม้ก็จะผลิตดอกไม้ไฟชนิดต่างๆ บ้านช่างหล่อก็จะทำการหล่อพระ เป็นต้น

ขอบเขตของกรุงเทพมหานครในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ราษฎรทั่วไปจะตั้งบ้านเรือนแพ และจอดเรือประทุนอยู่อาศัยริมแม่น้ำเจ้าพระยาทั้ง 2 ฟัน และตามริมคลองที่แยกเข้าจากแม่น้ำเจ้าพระยา บริเวณที่มีการตั้งบ้านเรือนอาศัยอย่างหนาแน่น ได้แก่ บริเวณแนวคลองคูเมืองเดิม ทั้งทางฝั่งธนบุรีและทางฝั่งพระนคร แนวคลองบางกอกน้อย คลองบางกอกใหญ่

ทางด้านตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยาจะเป็นที่ตั้งของพระบรมมหาราชวัง พระราชวังบวรสถานมงคล และวังของพระบรมวงศานุวงศ์ นอกจากนั้นบ้านของเสนาบดีและขุนนางคนสำคัญก็มักจะอยู่ใกล้เคียงกับพระบรมมหาราชวัง เพื่อให้เข้าเฝ้ารับใช้เบื้องพระยุคลบาทอย่างใกล้ชิดและสะดวกรวดเร็ว โดยพระมหากษัตริย์จะสร้างจวนหรือบ้านสำหรับให้เสนาบดีอยู่ ซึ่งถือว่าเป็นการรักษาเกียรติของเสนาบดีอันเป็นตำแหน่งที่สำคัญ เสนาบดีที่มีความสำคัญอย่างมากในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ได้แก่ กลุ่มเสนาบดีในตระกูลขุนนาค ซึ่งมีจำนวนหลายคนและรับราชการต่อเนื่องกันมาหลายรุ่น ดำรงตำแหน่งสำคัญๆ เช่น สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศขุนนาค) และสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ (ทัต ขุนนาค) สมเด็จเจ้าพระยามหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง ขุนนาค) เสนาบดีตระกูลขุนนาคจะตั้งบ้านเรือนริมแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งธนบุรี บริเวณปากคลองบางกอกใหญ่ หน้าวัดประยูรวงศาวาส เรื่อยลงมาตามริมแม่น้ำจนถึงบริเวณวัดคองคาราม โดยเหล่าบรรดาเสนาบดีในตระกูลขุนนาคจะปลูกเรือนอาศัยอยู่ที่ดินผืนนี้ รวมทั้งให้เช่าที่หรือปลูกสร้างบ้านเรือนสำหรับให้มิชชันนารี ชาวต่างประเทศ มาพักอาศัยในบริเวณนี้ ซึ่งก็ไม่ไกลจากพระบรมมหาราชวัง

ชาวตะวันตกที่เข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร จะถูกกำหนดพื้นที่ให้ตั้งบ้านเรือนอยู่นอกเขตกำแพงเมืองทางด้านใต้ก่อนถึงพระนคร ซึ่งจะเป็นที่หยุดตั้งหลักก่อนที่จะเข้าพระนครตามแบบสมัยกรุงศรีอยุธยา

ที่ตั้งของกงสุล บ้านพักทูต บ้านของหมอสอนศาสนา พ่อค้าชาวตะวันตก จะถูกกำหนดให้ตั้งบ้านเรือนบริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยาใกล้วัดประยุรวงศาวาสและบริเวณตลาดน้อยฝั่งพระนคร บรรดาชาวต่างชาติทางตะวันออกมักจะถูกกำหนดให้ตั้งถิ่นฐานบ้านเรือนอยู่ในเขตพระนคร เช่น ชาวมอญจะตั้งถิ่นฐานบ้านเรือนบริเวณคลองคูเมืองชั้นใน และที่คลองมอญฝั่งธนบุรี ชาวลาวจะตั้งบ้านเรือนใกล้กับชาวมอญ และที่บริเวณคลองบางกอกน้อยฝั่งธนบุรี ชาวลาวจะตั้งถิ่นฐานบริเวณทางด้านใต้ของพระนคร พวกแขกมุสลิมจะตั้งบ้านเรือนเป็นกลุ่มอยู่บริเวณคลองบางกอกใหญ่และบริเวณคลองคูเมืองเดิม

ภายหลังการทำสนธิสัญญาเบาริ่งในปี พ.ศ. 2398 เพื่อที่จะให้คนอังกฤษและคนในบังคับของอังกฤษซื้อที่ดินเพื่อตั้งบ้านเรือนทำมาหากินในประเทศได้ ตามสนธิสัญญาเบาริ่งระบุว่า ที่ดินภายในกำแพงพระนครและนอกกำแพงพระนครออกไปในระยะสองร้อยเส้นถ้าชาวยุโรปและคนในบังคับอยู่ในเมืองไทยไม่ถึง 10 ปีจะซื้อที่ดินไม่ได้ แต่ถ้าเสนาบดีไทยเห็นสมควรที่จะให้ซื้อที่ดินได้ก็จะเป็นส่วนของพื้นที่ที่เกินระยะสองร้อยเส้นที่ระบุไว้แล้ว

จากการที่ชาวยุโรปและคนในบังคับไม่สามารถซื้อที่ดินได้จึงทำให้ชาวยุโรปรวมตัวกันยื่นหนังสือต่อรัฐบาลว่า จากการที่ชาวยุโรปไม่สามารถซื้อที่ดินภายในกำแพงพระนครในรัศมีสองร้อยเส้นพวกชาวยุโรปเห็นว่าน่าจะโปรดเกล้าฯ ให้พวกเขาไปตั้งบ้านอยู่ที่บริเวณบางนาเนื่องจากจะสะดวกในการขนถ่ายสินค้าเพราะใกล้ทะเล และถ้ามีการตัดถนนก็จะเชื่อมบางนาและกรุงเทพฯ ทำให้ได้รับความสะดวกมากขึ้น รัฐบาลได้พิจารณาจึงอนุมัติให้มีการตัดถนนแต่ชาวยุโรปก็ไม่ได้ย้ายไปตั้งบ้านเรือนที่บางนาโดยอ้างว่าไกลจากตัวพระนครเกินไป

ในปี พ.ศ.2406 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้ตัดถนนขึ้นอีก 3 สาย คือ ถนนเจริญกรุง ถนนบำรุงเมือง ถนนเฟื่องนคร เพื่อเป็นการรองรับการขยายตัวของเมือง และได้สร้างห้องแถวตามแนวถนนที่ตัดใหม่เพื่อให้ราษฎรมาเช่าพักอาศัย แต่ส่วนใหญ่จะเป็นพวกคนจีนและชาวต่างชาติมาเช่าอยู่ การตัดถนนช่วยให้การคมนาคมสะดวกรวดเร็ว การค้าของชาวไทยและชาวต่างชาติสะดวกสบายมากยิ่งขึ้น พระมหากษัตริย์ก็ได้รับผลประโยชน์จากค่าเช่าของตึกแถว และทำให้เกิดการขยายตัวของเมืองออกไปตามแนวถนนที่ตัดอีกด้วย

กรุงเทพมหานครได้ผ่านการเปลี่ยนแปลงมาตลอดทุกยุคทุกสมัยจากเมืองที่มีความสำคัญเป็นเมืองหน้าด่านในสมัยอยุธยาเป็นราชธานีในสมัยรัตนโกสินทร์ การอพยพเข้าสู่พระนครแห่งใหม่ส่งผลให้เกิดการขยายตัวของเมืองโดยมีการพัฒนาอย่างต่อเนื่องจนกระทั่งการเข้ามาของชาวตะวันตกทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงและการขยายตัวครั้งสำคัญเพื่อรองรับวิทยาการที่เจริญก้าวหน้าจากชาติตะวันตก

รายการอ้างอิง

ภาษาไทย

กฎหมายตราสามดวง. เล่ม 1. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2515.

กฎหมายตราสามดวง. เล่ม 2. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2515.

กฎหมายตราสามดวง. เล่ม 3. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2506.

กฎหมายตราสามดวง. เล่ม 4. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2505.

กฎหมายตราสามดวง. เล่ม 5. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2506.

กนก วงษ์ตระหง่าน. การเกิดและการขยายเมืองกรุงเทพฯ : การศึกษาทางการเปลี่ยนแปลง. กรุงเทพฯ: สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2525.

กระทรวงสาธารณสุข. กองสถิติสาธารณสุข. สถิติสาธารณสุข พ.ศ. 2516 – 2517. กรุงเทพฯ: สำนักงานปลัดกระทรวงสาธารณสุข, ม.ป.ป.

กองบรรณาธิการ. “โล่ที่ทำไว้ เมื่อแรกสร้างกรุงเทพฯ” ศิลปวัฒนธรรม ปีที่ 3, ฉบับที่ 6 (เมษายน 2525) : 70-96.

กองบรรณาธิการ. “กรุงธนบุรีศรีมหาสมุทร” ศิลปวัฒนธรรม ปีที่ 4, ฉบับที่ 8 (มิถุนายน 2526) : 98.

กาญจนา จินตกานนท์. นโยบายของรัฐบาลเกี่ยวกับภาษีอากรการพนัน พ.ศ. 2367 – 2460. วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2530.

กาญจนาคพันธุ์ [นามแฝง]. เมื่อวานนี้. 2 เล่ม. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์เรื่องศิลป์, 2519.

การบรรยายพิเศษเฉลิมพระเกียรติ 200 ปี พระบรมราชสมภพพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว. กรุงเทพฯ: กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, 2530.

การปกครอง, กรม, กองทะเบียนและประวัติ. ทำเนียบมัสยิดในประเทศไทย. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์พิมพ์เจเนศ, 2521.

กาลดั่งซ์, เอเดียน. ราชอาณาจักรสยามในงานแสดงศิลปกรรม ณ ช้างปี เดอ มาส์ ใน พ.ศ. 2421. (ค.ศ. 1878) และ ณ พระราชวังแวร์ซาย ใน พ.ศ. 2229 (ค.ศ. 1686) กับพระเจ้ากรุงสยามทั้ง 2 พระองค์. แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร 2514.

คำธร กุลชล และทรงสรรค์ นิลกำแหง. “วิวัฒนาการทางกายภาพของกรุงรัตนโกสินทร์ฝั่งตะวันออก : ตั้งแต่ก่อนเริ่มสร้างกรุงจนถึงสมัยเปลี่ยนแปลงการปกครอง” วารสารมหาวิทยาลัยศิลปากร ปีที่ 4-5, “ฉบับพิเศษ (ธันวาคม 2523) : 221-244.

- กำจร สติรกุล. **ลายสือไทย 700 ปี**. กรุงเทพมหานคร: คุรุสภา, 2527.
- กิตติ ตันไทย. **คลองกับระบบเศรษฐกิจของไทย (พ.ศ. 2367-2453)**. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2520.
- กิริติ บุญเจือ. "ภาษาของผู้สืบเชื้อสายโปรตุเกสในประเทศไทย," เอกสารประกอบการสัมมนาเรื่อง **วัฒนธรรมพื้นบ้าน : คติความเชื่อ ศิลปกรรมและภาษา**. ณ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, วันที่ 8-10 กันยายน 2526, กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2526.
- กิริติ บุญเจือ. **วิวัฒนาการของหมู่บ้านมิตตคาม**. เอกสารวิจัย สถาบันไทยศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525.
- กิริติ บุญเจือ. **วิวัฒนาการของหมู่บ้านมิตตคาม**. เอกสารการวิจัยสถาบันไทยศึกษาจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- คุณชาติ วรพล. **ลักษณะการขยายตัวของความเป็นเมืองในเขตชานเมือง ด้านตะวันตกของกรุงเทพมหานคร**. วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาภูมิศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2531.
- กุดกัญญา เทียบโพธิ์. **ความคิดของคนรัตนโกสินทร์ตอนต้นเกี่ยวกับ "กรุงศรีอยุธยา" ในทางประวัติศาสตร์**. ม.ป.ท. : ม.ป.ป. (เอกสารอัดสำเนา).
- เกียรติ จิวะกุลและคนอื่นๆ. กรุงเทพมหานคร : ฝ่ายวิจัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เนื่องในโอกาสสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ 200 ปี, 2525.
- แกมปีเฟอร์. **ไทยในจดหมายเหตุแกมปีเฟอร์**. แปลโดย อัมพร สายสุวรรณ. ม.ป.ท., 2508. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ นางบุญเรือน มิ้มพันธ์ ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม วันที่ 29 มิถุนายน 2508). ตลาดในกรุงเทพมหานคร : การขยายตัวและพัฒนาการ
- โกมารกุล มนตรี, พระยา. **เจ้าพระยามหาเสนา (บุญนาค)**. กรุงเทพฯ : บพิธการพิมพ์, 2523. (อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพคุณหญิงโสภางค์พรหม โกมารกุลมนตรี ณ วัดชลประทานรังสฤษฎ์ 14 กุมภาพันธ์ 2529).
- ขจร สุขพานิช. **ก้าวแรกของหนังสือพิมพ์ในประเทศไทย**. กรุงเทพฯ: คุรุสภา, 2526.
- ขจร สุขพานิช. **ข้อมูลจากอดีต**. กรุงเทพฯ: เคล็ดไทย, 2518.
- ขจร สุขพานิช. **ข้อมูลประวัติศาสตร์ : สมัยบางกอก**. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, 2522.
- ขจร สุขพานิช. **ชาวเกาะ- เกาะรัตนโกสินทร์**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ไทยเขมม, 2516.
- ขจร สุขพานิช. **ฐานันดรไพร่ : สภาพของราษฎรไทยในระยะ 574 ปี นับตั้งแต่ พ.ศ. 1884 และ มายูบเลิกใน พ.ศ. 2448**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์การรถไฟ, 2510. อนุสรณ์เนื่องในงานฌาปนกิจ นางพัน สรรพกิจโกศล

- (พัน สกุนตนาถ) ณ เมรุสุสานหลวง วัดเทพศิรินทราวาส 6 ธันวาคม 2510.
- ขจัตถีย์ นุรักษ์พัฒน์. **ไทยมุสลิม**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แพรวพิตยา, 2519.
- ไชแสง สุขะวัฒน์. **ประวัติศาสตร์ไทย ภาค 2 : สวมสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 ถึง รัชกาลที่ 3**. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2522.
- คณะกรรมการพิจารณา และจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ สำนักนายกรัฐมนตรี. **สมุดภาพไตรภูมิบูรณฉบับกรุงธนบุรี**.
- คณาจารย์โรงเรียนแพทย์แผนโบราณ. **ตำรายาจารึกวัดพระเชตุพน**. กรุงเทพฯ: สุปจน์การพิมพ์, 2505.
- คชาธรธิบดี, พระยา. **สมุดราชบุรี พ.ศ. 2468**. พระนคร: โรงพิมพ์หนังสือพิมพ์ไทย, 2468.
- ครอว์ฟอร์ด, จอห์น. **เอกสารของครอว์ฟอร์ด**. แปลโดย ไพโรจน์ เกษแม่นกิจ. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2515.
- “คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม เอกสารจากหอหลวง” **แถลงงานประวัติศาสตร์เอกสาร โบราณคดี 3** (มกราคม 2512): 53-65. และ 3 (พฤษภาคม 2512): 21-24.
- คึกฤทธิ์ ปราโมช, ม.ร.ว. **ความเป็นมาของอิสลามในประเทศไทย**. กรุงเทพฯ : ม.ป.ท., 2501. (เอกสารอัดสำเนา)
- คึกฤทธิ์ ปราโมช. **โครงการกระดูกในตู้**. กรุงเทพฯ: สำนักสยามรัฐ, 2534.
- คุชแมน, เจนนิเฟอร์. **การค้าทางเรือสำเภาจีน – สยามยุคต้นรัตนโกสินทร์**. แปลโดย ชื่นจิตต์ อ่ำไพพรรณ. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2528.
- โคลงปราบดาภิเษก เฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย**. พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระชาติตระการ (ม.ร.ว. จิตร คเนจร) ณ เมรุหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส, วันที่ 21 ธันวาคม 2511.
- “จดหมายเหตุคณะบาทหลวงฝรั่งเศสในแผ่นดินพระเจ้าเอกทัศน์ กรุงธนบุรี และรัตนโกสินทร์ตอนต้น”, **ประชุมพงศาวดาร**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2511.
- จดหมายเหตุเจมส์ โลว์**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี, 2519.
- จดหมายเหตุฟอร์บั้ง**. กรุงเทพฯ: โสภณพิพัฒน์การ, 2468. (พิมพ์แจกในงานพระราชทานเพลิงศพ กรมหมื่นเทวะวงศ์วโรปตย์ ณ เมรุวัดเทพศิรินทราวาส 7 เมษายน 2486).
- จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1173**. กรุงเทพฯ: คุรุสภา, 2514.

- จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1171-1173. มุลินธิพระบรมราชานุสรณ์พระบาทสมเด็จพระพุทธ- เลิศหล้านภาลัย
ในพระบรมราชูปถัมภ์ จัดพิมพ์ในวันพระราชสมภพครบ 202 ปี 24 กุมภาพันธ์ 2513.
- จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1172. มุลินธิพระบรมราชานุสรณ์ พระบาทสมเด็จพระพุทธ- เลิศหล้าน
ภาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ จัดพิมพ์ในวันพระราชสมภพครบ 202 ปี 24 กุมภาพันธ์ 2513.
- จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม, 2529.
- จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. จดหมายเหตุเรื่องตั้งเจ้าเมือง. พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระ
เจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอรุณวดี, กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2476.
- จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 เล่ม 1, 2. กรุงเทพฯ: องค์การค้ำคู
สภา, 2528.
- จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 เล่ม 3, 4. กรุงเทพฯ: องค์การค้ำคู
สภา, 2504.
- จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. ประชุมพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 4 หมวดปกิณกะ ภาค 2. พระนคร:
โรงพิมพ์พระจันทร์, 2512. (พิมพ์ในงานฉาปนกิจศพ หม่อมสายศรีธวัช ณ อยุธา ณ เมรุวัดมกุฏกษ
ัตริยาราม วันที่ 22 มีนาคม 2512).
- จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. พระราชหัตถเลขา. เล่ม 1-4. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ คุรุสภา, 2506.
- จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. มหามกุฏราชวิทยาลัย. คณะธรรมยุติและมหามกุฏ-ราชวิทยาลัย
โดยเสด็จพระราชกุศล เฉลิมพระเกียรติสมัยครบ 100 ปี จากภาวะเสด็จสวรรคตพระบาทสมเด็จพระปร
เมนทรมหามกุฏ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว วันที่ 1 ตุลาคม 2511.
- จันทร์ฉาย ภักดีธิดา, ผู้แปล. กรุงศรีอยุธยาในเอกสารหลักฐานสเปน. กรุงเทพฯ: สมาคม ประวัติศาสตร์,
2532.
- จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. พระราชพิธีสิบสองเดือน. เล่ม 1. พระนคร: องค์การค้ำของ
คุรุสภา, 2506.
- จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. พระราชพิธีสิบสองเดือน. กรุงเทพฯ: คลังวิทยา, 2507.

- จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. พระบรมมณฑลนิมิตพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว. พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ หม่อมเจ้าชนม์เจริญ ชมพูนุท ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม วันที่ 30 พฤศจิกายน 2506.
- ชมพูนุท นาครีรักษ์. “ฝรั่งกับประเทศสยามสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น” วารสารประวัติศาสตร์ ปีที่ 7, ฉบับที่ 1 (มกราคม – เมษายน 2525) : 103-135.
- ชลลดา โกพัฒนา. ทาสกับการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ และสังคมสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325-2448. วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2533.
- ชัย เรื่องศิลป์. ประวัติศาสตร์ไทย สมัย พ.ศ. 2352- 2453 : ด้านเศรษฐกิจ. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช, 2522.
- ชัย เรื่องศิลป์. ประวัติศาสตร์ไทยด้านเศรษฐกิจ แต่โบราณถึง พ.ศ. 2399. กรุงเทพฯ: บริษัทต้นอ้อ, 2533.
- ชัย เรื่องศิลป์. ประวัติศาสตร์ไทย สมัย พ.ศ. 2352- 2453 : ด้านเศรษฐกิจ. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์เรื่องศิลป์, 2522.
- ชัย เรื่องศิลป์. ประวัติศาสตร์ไทย สมัย พ.ศ. 2352- 2453 : ด้านเศรษฐกิจ. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์เรื่องศิลป์, 2519.
- ชาญวิทย์ เกษตรศิริ. “มองประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์” ศิลปวัฒนธรรม ปีที่ 2, ฉบับที่ 6 (เมษายน 2524) : 14-25.
- ชาญวิทย์ เกษตรศิริ. “ประวัติศาสตร์ไทยกับพื้นฐานทางเศรษฐกิจ” สังคมศาสตร์มหาวิทยาลัย-เชียงใหม่ ปีที่ 4, ฉบับที่ 1 (เมษายน - กันยายน 2523) : 87-100.
- ชูสิริ จามรมาน. “บทบาทของคลองในสมัยรัตนโกสินทร์” วารสารมหาวิทยาลัยศิลปากร ฉบับพิเศษ : กรุงรัตนโกสินทร์ 200 ปี : 193-220.
- ชูสิริ จามรมาน. “เส้นทางคมนาคมและค้าขายสมัยสุโขทัย (รวมสมัยอยุธยาตอนต้น)” 12 ปี บัณฑิตวิทยาลัย มศก. (ม.ป.ป.): 148-160.
- ซัมเมอร์แมน, คาร์ล ซี. การสำรวจเศรษฐกิจในชนบทแห่งสยาม. แปลและเรียบเรียงโดยนายชิม วีระไวทยะ. กรุงเทพฯ: โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2525. (เอกสารทางวิชาการ หมายเลข 2/013).
- ณัฐภัทร จันทวิช. ข้อเท็จจริงบางประการเกี่ยวกับประวัติศาสตร์สมัยอยุธยาตอนปลาย และกรุงธนบุรี จากจดหมายเหตุจีน . คณะกรรมการมูลนิธิตากสินมหาราช สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช. กรุงเทพฯ: บริษัทพิมพ์, ม.ป.ป.

- ณัฐภัทร จันทวิษ. **เครื่องถ้วยจีนที่พบจากแหล่งโบราณคดีในประเทศไทย**. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2529.
- ณัฐวุฒิ สุทธิสงคราม. **สามเจ้าพระยา**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์อัสรมอักษร, 2506.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. "ตำนานสามก๊ก" **สามก๊ก**. กรุงเทพฯ: บรรณาการ, 2516.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. **ความทรงจำ**. กรุงเทพฯ: คลังวิทยา, 2505.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. **เที่ยวตามทางรถไฟ**. พิมพ์ในงาน พระราชทานเพลิงศพ หลวงกำจรรย์นิตสารณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม วันที่ 30 เมษายน 2498.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. **ไทยรบพม่า**. พระนคร: คลังวิทยา, 2505.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. **พระราชทานกรมหลวงดำรงไปตรวจ ราชการมณฑล ป่าฉิม มกราคม ร.ศ. 119**. หนังสือที่ระลึกงานพระราชทานเพลิงศพพระยาสุริยราช วรภักย์ (ศิริ วิเศษ โกลสิน) ณ วัดมกุฏกษัตริยาราม วันที่ 10 กุมภาพันธ์ 2515.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2**. เล่ม 2. พระนคร: องค์การค้าของคุรุสภา, 2505.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. "ตำนานวังเก่า" **ประชุมพงศาวดาร เล่ม 15 ภาค 26**. พระนคร: องค์การค้าคุรุสภา, 2507.
- ดิเรก กุศลศิริสวัสดิ์. **ความสำคัญของมุสลิมทางประวัติศาสตร์และวรรณคดี**. พระนคร: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2515.
- เดอ โบวัวร์, ก องค์. **การเดินทางรอบโลก ตอนประเทศสยาม**. แปลโดย วรสุลีสรี ส่งเจริญ. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์หัดดศิลป์, 2529.
- ด้วน ลี เเชิง. "อ่าวจันท์ที่อำเภอเมืองให้ ผแดงไ้" กับชาวจีนแต่จิวที่อพยพมายังไทยในระยะแรก" แปลโดย วิชาดา จันทน์จารุศิริ. **ศิลปวัฒนธรรม ปีที่ 4**, ฉบับที่ 11 (กันยายน 2526): 36-41.
- ด้วน ลี เเชิง. "ชาวจีนแต่จิวที่อพยพมายังไทยในระยะแรก" **ศิลปวัฒนธรรม 4** (กันยายน 2526): 36-41.
- ดาซาร์ด, บาทหลวง. **จดหมายเหตุการเดินทางสู่ประเทศสยาม**. แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์บรรณาการ, 2519.
- ดำรา, กรม กระทรวงศึกษาธิการ. **ภูมิศาสตร์สยาม**. ม.ป.ท., 2468.

- ดูรแปง, ฟรังซัวร์ อังรี. **ประวัติศาสตร์แห่งพระราชอาณาจักรสยาม**. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2530.
- ทรงเยี่ยม บ้านด่าน. “วัดหงส์ เหมราชร้าง รั้งถวายนามมา : ว่าด้วย ร.3 – ร.4 มีกรณีวัดหงส์ฯ” **ศิลปวัฒนธรรม** ปีที่ 3, ฉบับที่ 3 (มกราคม 2525) : 22-31.
- ทรงวิทย์ คลประสิทธิ์. “พระเจ้าตากกับวัดอินทาราม” **ศิลปวัฒนธรรม** ปีที่ 3, ฉบับที่ 2 (ธันวาคม 2524) : 28-34.
- ทวี ทองสว่าง, ประยูทธ เกิดนวล และทัศนีย์ ทองสว่าง. **ภูมิศาสตร์ประเทศไทย**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์, 2520.
- ทวีศิลป์ สืบวัฒนะ และ พรนิภา พฤตินารากร. “ข้าว : ในสมัยปลายอยุธยา พ.ศ. 2199-2310” **ศิลปวัฒนธรรม ฉบับพิเศษ : ข้าวโพ่ – ข้าวเจ้าของชาวสยาม (2531) : 130-148.**
- ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา. **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1**. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2531.
- ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา. **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2**. กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา, 2504.
- ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา. **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3**. พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ มหาอำมาตย์โท พระยาไพบูลย์สมบัติ (เดช บุนนาค) กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ ศรีหังส์, 2477.
- ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา. **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1**. กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา, 2526.
- ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา. **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4 เล่ม 2**. กรุงเทพฯ: คุรุสภา, 2504.
- ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา. **เรื่องพระปฐมเจดีย์**. พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ มหาเสวกโท เจ้าพระยาศรีวิไชยชนินทร์, กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์โสภณพรณนนากร, 2469.
- ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา. **หนังสือแสดงกิจจานุกิจ**. พระนคร: องค์การค้าของคุรุสภา, 2514.
- ชนบุรี, วิทยาลัยครู. **ชนบุรีถิ่นของเรา**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์การศาสนา, 2522.
- ธรรมศาสตร์, มหาวิทยาลัย. **แผนกอิสระสังคมวิทยา และมานุษยวิทยา**. รายงานการศึกษาชุมชนชาวพวน หมู่บ้านโพธิ์ศรี ตำบลบางปลาเ้า จังหวัดสุพรรณบุรี. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ม.ป.ป.
- ธิดา สาระยา. (ศรี) **ทราวดีประวัติศาสตร์ยุคต้นของสยามประเทศ**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, 2532.

- ชิตา สารธา. “สร้างบ้านแปงเมือง ระบบเมืองคู่ สถาบันเมืองลูกหลวง” วารสารเมืองโบราณ ปีที่ 9, ฉบับที่ 2 (เมษายน – กรกฎาคม 2526) : 13-26.
- ธีรวัต ฌ ป้อมเพชร. “เอกสารสอดล้นดาเรื่องชุมชนธนบุรีในปี ค.ศ. 1767-1768” วารสารรวมบทความประวัติศาสตร์ ฉบับที่ 10 (กุมภาพันธ์ 2531) : 103-113.
- น. ฌ ปากน้ำ. ศิลปในกรุงเทพมหานคร ภาคแรก. กรุงเทพฯ: โอเดียนส โตร์, 2521.
- น. ฌ ปากน้ำ. ศิลปในบางกอก. กรุงเทพฯ : เกษมบรรณกิจ, 2514.
- น. ฌ ปากน้ำ. ศิลปและวัฒนธรรมจากดินแดนอาหรับเมื่อแรกเข้าสู่สยามประเทศ. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, 2534.
- นราธิปประพันธ์พงศ์, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ. พระราชพงศาวดารพม่า เล่ม 2. พระนคร: องค์การค้าของคุรุสภา, 2505.
- นรินทร์เทวี, กรมหลวง. จดหมายเหตุความทรงจำของกรมหลวงนรินทร์เทวี (พ.ศ. 2310-2381) และพระราชวิจารณ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. กรุงเทพฯ: อมรินทร์การพิมพ์, 2526. (พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระราชทานเพลิงพระศพพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวาปีบุษกร ฌ เมรุหน้าพลับพลาอิสริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ 26 มีนาคม พ.ศ. 2526).
- นรินทร์ทิพย์ (อิน). นิราศนรินทร์คำโคลงและนิราศปลีกย่อย. พระนคร: สำนักพิมพ์แพรวพิทยา, 2513.
- นริศรานูวัตติวงศ์, สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยา และดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ. สาส์นสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. องค์การค้าคุรุสภา, 2506.
- นริศรานูวัตติวงศ์, สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยา และดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ. สาส์นสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. องค์การค้าคุรุสภา, 2505.
- นั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ. โคลงยอพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย. พระนคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัดศิวิล, 2511.
- นันทนา ต้นติเวสส, ผู้แปล. 470 ปี แห่งมิตรสัมพันธ์ระหว่างไทยและโปรตุเกส. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2528.
- นันทยา สว่างวุฒิธรรม. การควบคุมกำลังคนในสมัยรัตนโกสินทร์ ก่อนการจัดการเกณฑ์ทหาร (พ.ศ. 2325-2448). วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525.
- นิโกลาส์ แซร์แวงส. ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและเมือง พระราชอาณาจักรสยาม. แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ก้าวหน้า, 2506.

- นิติศาสตร์ไพศาล, พระยา. **ประวัติศาสตร์กฎหมาย คำสอนปริญญาโท**. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง, 2494.
- นิธิ เอียวศรีวงศ์. “พระเจ้าตากในพงศาวดารราชวงศ์ยาละวง” **ศิลปวัฒนธรรม** 9 (พฤศจิกายน 2530) : 48-51.
- นิธิ เอียวศรีวงศ์. **การเมืองไทยสมัยนายพล**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2527.
- นิธิ เอียวศรีวงศ์. **การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ศิลปวัฒนธรรม, 2529.
- นิธิ เอียวศรีวงศ์. **ประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ในพระราชพงศาวดารอยุธยา**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์บรรณกิจ, 2523.
- นิธิ เอียวศรีวงศ์. **ปากไก่และใบเรือ**. กรุงเทพฯ: อมรินทร์การพิมพ์, 2527.
- เนตรนภิส นาควัชระ และคนอื่น ๆ. **วัดในกรุงเทพฯ : การเปลี่ยนแปลงในรอบ 200 ปี (พ.ศ. 2325 – 2525)**. กรุงเทพฯ: ฝ่ายวิจัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525.
- แน่นน้อย สักดิ์ศรี, ม.ร.ว. และคนอื่น ๆ. **องค์ประกอบทางกายภาพกรุงรัตนโกสินทร์**. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2534.
- บรัดเลย์, หมอ. **อักษรภิธานศรีบท**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2514.
- บอกล, คาร์ล. **ท้องถิ่นสยามยุคพระพุทธรเจ้าหลวง**. เรียบเรียงโดย เสถียร พันธรังษี และพิมพ์ ทิษะระ, กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ศิลปวัฒนธรรม, 2529.
- บังอร ปิยะพันธุ์. **ประวัติศาสตร์ของชุมชนลาวในหัวเมืองชั้นในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น**. วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2529.
- บันทึกรายวันของเทาเชนด์ แฮร์ลิส**. แปลโดย นันทา วรานติวงศ์. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์การศาสนา, 2515.
- บุบผา คุมมานนท์. “‘ลำเพ็ญ’ ศูนย์การค้าแห่งแรกของกรุงรัตนโกสินทร์” **ศิลปวัฒนธรรม** ปีที่ 3, ฉบับที่ 6 (เมษายน 2525).
- บุปผานฎ สุวรรณมาศ. **การสร้างบ้านแปลงเมืองรัตนโกสินทร์ กรุงเทพฯ : โครงสร้างเมืองทางด้านประโยชน์ใช้สอย 2325-2525**. กรุงเทพฯ: สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2525.
- เบอร์นี่, เฮนรี. **เอกสารของเฮนรี เบอร์นี่**. แปลโดย สาวิตรี สุวรรณสถิตย์. กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา, 2525.
- โบราณคดี, อาจารย์และนักศึกษา คณะ. **เส้นทางเดินทัพ**. กรุงเทพฯ: มติชน, 2526.

- โปวัวร์, กอนด์ เดอ. การเดินทางรอบโลก ตอนประเทศสยาม. แปลโดย วรุตติศรี ส่งเจริญ. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ หัดดศิลป์, 2529.
- ประชุมโคลงโลกนิติ. กรุงเทพฯ : วิสคอม, 2526. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นายหรรษิณญ แก้ววิเชียร).
- ประชุมจารึกวัดพระเชตุพนฯ. (ฉบับหอสมุดแห่งชาติ). พระนคร : สำนักพิมพ์ผ่านฟ้าพิทยา, 2510.
- ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 12. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2462.
- ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 26. พระนคร: องค์การค้าของคุรุสภา, 2507.
- ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 31. เล่ม 18. กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา, 2508.
- ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 35. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2473.
- ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 6. เล่ม 7. กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา, 2506.
- ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 7 และภาคที่ 8. เล่ม 8. กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา, 2507.
- ประชุมเพลงยาว ฉบับหอสมุดแห่งชาติ. พระนคร: สำนักพิมพ์คลังวิทยา, 2507.
- ประมวลพระบรมราชาธิบายเกี่ยวกับประวัติศาสตร์สยาม พระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว และชาติพันธุ์วิทยาว่าด้วยชนชาติเผ่าต่าง ๆ ในประเทศไทย. พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นาวาตรีขุนฤทธิไกรรณการ (รอง โศปาละสูต) ณ เมรุวัดอนงคาราม วันที่ 27 พฤศจิกายน 2515.
- ประยูทธ สิทธิพันธ์. ต้นตระกูลขุนนางไทย. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์กรุงธน, 2505.
- ประยูรศักดิ์ ชลาชนเดชะ. มุสลิมในประเทศไทย. กรุงเทพฯ: มัสยิดต้นสน, ม.ป.ป.
- ประวัติเจ้าพระยาวรพงษ์พิพัฒน์ พระยาภิรมย์ภักดี และประวัติโรจน์เบียร์ โชคชะตาในชีวิตที่พอใจ. พระนคร: คุรุสภา, 2506.
- ประวัติมัสยิดต้นสน. กรุงเทพฯ: การพิมพ์ไชยวัฒน์, 2518.
- ประวัติวัดทั่วพระราชอาณาจักร. 2 เล่ม. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์การศาสนา, 2526.
- ประอร อุทังกร. ความเปลี่ยนแปลงของผังเมืองกรุงเทพฯ ตั้งแต่รัชกาลที่ 1 - ก่อนสงครามโลกครั้งที่ 1 (พ.ศ. 2325- 2457). สารนิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรบัณฑิต (โบราณคดี) คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2525.
- ปัญญา นิตยสุวรรณ. “การเล่นของหลวงในพระราชพิธี” วารสารวัฒนธรรมไทย ปีที่ 25, ฉบับที่ 9 (กันยายน 2529) : 10-19.
- ปัญญา นิตยสุวรรณ. “การเล่นของหลวงในพระราชพิธี” วารสารวัฒนธรรมไทย ปีที่ 25, ฉบับที่ 10 (ตุลาคม 2529) : 15-24.

ปาริชาติ วิลาวรรณ, “การส่งของป่าเพื่อเป็นสินค้าออกในสมัยกรุงศรีอยุธยา” *เมืองโบราณ 10* (กรกฎาคม – กันยายน 2527) : 83-103.

ปาลเลอกังซ์, ฌ็อง บัปติสต์. *บันทึกเรื่องมิสซังแห่งกรุงสยาม*. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2514.

ปิ่น มาลากุล, ม.ล. *กรุงรัตนโกสินทร์ ละครพุดตอแก่เดียว*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, 2525.

ปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. *บทแต่งเรื่องนิทานนายคำสอน*. พระนคร: โรงพิมพ์ พานิชสุกผล, 2506.

ปิยนาด บุนนาค, พวงพร นพคุณ และสุวัฒน์ ธาดานิติ. *คลองในกรุงเทพฯ : ความเป็นมาการเปลี่ยนแปลงและผลกระทบต่อกรุงเทพฯ ในรอบ 200 ปี (พ.ศ. 2325-2525)*. กรุงเทพฯ: ฝ่ายวิจัยจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525.

ปิยะฉัตร ปิตะวรรณ. *ระบบไพร่ในสังคมไทย พ.ศ. 2411 – 2453*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2526.

มุสดี ทิททัส และมานพ พงศทัต. *บ้านในกรุงเทพฯ : รูปแบบและการเปลี่ยนแปลงในรอบ 200 ปี (พ.ศ. 2325-2525)*. กรุงเทพฯ: ฝ่ายวิจัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525.

มุสดี ลิ้มพะสุด. *ปัญหาเกี่ยวกับชาวนวนในประเทศไทย ตั้งแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จนถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2367-2453)*. วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2519.

มุสดี ลิ้มพะสุด. *สิบสองกวี*. พระนคร: แพร่พิทยา, ม.ป.ป.

“พงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)”, *ประชุมพงศาวดาร เล่ม 38*. กรุงเทพฯ: คุรุสภา, 2512.

“พงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)”, *ประชุมพงศาวดาร เล่ม 39*. กรุงเทพฯ: คุรุสภา, 2512.

“พงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)”, *ประชุมพงศาวดาร เล่ม 40*. กรุงเทพฯ: องค์การค้ำของคุรุสภา, 2527.

พรนิภา พุฒินารากร และทวีศิลป์ สืบวัฒนะ “ข้าวในสมัยปลายอยุธยา (พ.ศ. 2199-2310)” *วารสารธรรมศาสตร์ 4* (กุมภาพันธ์ – พฤษภาคม 2518) : 41-42.

พรภิรมณ์ เอี่ยมธรรม. “สังคมเกษตรกรรมไทยก่อนมีสนธิสัญญาเบาว์ริง พ.ศ. 2398” *สังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ ปีที่ 10, ฉบับที่ 6* (มกราคม – กุมภาพันธ์ 2523) : 15-29.

- พรรณงาม เก้าธรรมสาร. “การขึ้นสู่พระราชอำนาจ และการสิ้นสุดของพระเจ้าตากสิน : นาฏกรรมของกษัตริย์แบบพุทธ” ภารยสาร ปีที่ 14, ฉบับที่ 6 (พฤศจิกายน – ธันวาคม 2531).
- พรรษา สิ้นสวัสดิ์. ความสัมพันธ์ระหว่างกรุงเทพฯ กับหัวเมืองเวียงจันทน์ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ. 2367-2370. วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตร-มหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2521.
- พระราชประวัติ และพระราชนิพนธ์จากเรื่อง ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. พิมพ์พระราชทานในงานพระศพ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าประดิษฐาสารี ณ เมรุหน้าพลับพลาอิสริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ 12 กรกฎาคม 2505.
- พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพระจักรพรรดิพงศ์ (จาต). กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา, 2504.
- พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา 2 เล่ม. กรุงเทพฯ: คลังวิทยา, 2516.
- พลกุล อังกินันทน. บทบาทชาวจีนในประเทศไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. วิทยานิพนธ์ปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต บัณฑิตวิทยาลัย วิทยาลัยวิชาการศึกษาประสานมิตร, 2514.
- พิชิต ปรีชากร, พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวง. ประชุมพระนิพนธ์. ม.ร.ว. รสลิน คัคณางค์ พิมพ์สนองคุณข้าหม่อมสุ่น คัคณางค์ ณ อยุธยา วันที่ 5 มีนาคม 2493.
- พิทยาลงกรณ์, กรมหมื่น. ประชุมกาศยเห่เรือ. กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา, 2504.
- พิทยาลงกรณ์, กรมหมื่น. เห่เรือ. พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2475. ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระราชทานในงานพระราชพิธีทรงเปิดปฐมบรมราชานุสรณ์ ปีวอก พ.ศ. 2475.
- พิพาตา ยังเจริญ และสุวดี ชนประสิทธิ์พัฒนา. การศึกษาและผลกระทบต่อสังคมไทย สมัยต้น รัตนโกสินทร์ (พ.ศ. 2325 – 2394). กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2529.
- พิสนธิ์ ปลัดสิงห์. คนมอญ. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แสงแดด, 2530.
- พุทธเลิศหล้านภาลัย, พระบาทสมเด็จพระ. อิเหนา. กรุงเทพฯ: ห้างหุ้นส่วนจำกัดบำรุงสาส์น, 2516.
- เพ็ญศรี กาญจนอมัย และนันทนา กบิลกาญจน์. บทบาทมุสลิมในปลายอยุธยา-ธนบุรี พ.ศ. 2310-2325. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, 2521.
- เพ็ญศรี คู่็ก และคนอื่น. วัฒนธรรมพื้นบ้าน : ภาษา. กรุงเทพฯ: โครงการไทยศึกษาจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2529.

- เพียงฤทัย วาสนบุญมา, “บันทึกเรื่องมิตซังแห่งกรุงสยามของตั้งหมราชपालเลกัวซ์” ศิลปากร 2 (พฤษภาคม 2524): 18-55.
- ไพโรจน์ โพธิ์ไทร, “หมู่บ้านโปรตุเกส แห่งที่ 2” ศิลปวัฒนธรรม 6 (เมษายน 2528): 119.
- แฟลด์ส, ยอร์ช ฮอลล์. ซามูเอล เรโนลด์ เฮาซ์ บรูซใจดี. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์บุญเรือง, 1928.3
- แฟลด์ส, ยอร์ช ฮอลล์. หมอเฮาส์ในรัชกาลที่ 4. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ร่วมมิตรไทย, 2504.
- ภูธร ภูมะธน. “เสาะหาหลักฐานประวัติศาสตร์ ครั้งรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์จากตระกูล เดอ ฟอรั้ง “ศิลปวัฒนธรรม ปีที่ 7, ฉบับที่ 12 (ตุลาคม 2529): 94-99.
- ภูธร ภูมะธน. “เอกสารไทยในฝรั่งเศส: เอกสารภาษาไทยสมัยสมเด็จพระนารายณ์ ที่น่าสนใจ 2 ฉบับ ที่สำนักมิซซัง ต่างประเทศกรุงปารีส” ศิลปวัฒนธรรม ปีที่ 6, ฉบับที่ 12 (ตุลาคม 2528): 114-121.
- ภูธร ภูมะธน. การสร้างเมืองบุรีให้ป็นราชธานีขึ้นในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. กรุงเทพฯ: กรุงเทพมหานครการพิมพ์, 2525.
- มนันยา ธนะภูมิ. ก.ส.ร. กุหลาบ. เอกสารทางวิชาการสมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย. กรุงเทพฯ: แสงรุ่ง การพิมพ์, 2525.
- มหาดไทย, กระทรวง, กรุงเทพมหานคร. พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช. กรุงเทพฯ: หสน. ไทยอนุเคราะห์ไทย, 2525.
- มหาดไทย, สำนักผังเมือง. ผังนครหลวง 2543 : Greater Bangkok Plan 2000. กรุงเทพฯ: กระทรวงมหาดไทย, ม.ป.ป.
- มหินทรศักดิ์ธีรารัง, เจ้าพระยา. กระแสพระบรมราชโองการพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เมื่อทรงพระประชวร จนสวรรคต. ม.ป.ท., 2511. อนุสรณ์งานฌาปนกิจศพ นางเอลิซาเบท สาทรานนท์ ณ เมรุวัดธาตุทอง. 7 มกราคม 2511.
- มหินทรศักดิ์ธีรารัง, เจ้าพระยา. ซานพระศรี. ม.ป.ท., 2502. พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ หม่อมอ่อม ศรีธวัช ณ อยุธา ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม, 30 มิถุนายน 2502.
- มัลลิกา เรืองระพี. บทบาทของชาวจีนในด้านเศรษฐกิจ สังคม และศิลปกรรมไทยสมัยรัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 4 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์. วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต แผนกวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2518.
- มิรา ประชาบาล. “หมู่บ้านโปรตุเกสในสมัยอยุธยา” วารสารเมืองโบราณ ปีที่ 10, เล่ม 4 (ตุลาคม – ธันวาคม 2527) : 69-74.

- มุลมรดกชนชาติอ้ายลาว. กรุงเทพฯ: จงเจริญการพิมพ์, 2528. อนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพ สมเด็จพระยอด
แก้วพุทธชินรสกมลมหาสังฆปาโมกข์ สมเด็จพระสังฆราชแห่งพระราชอาณาจักรลาว วันที่ 12
มีนาคม 2528.
- แม่น พงษ์อุดม. โปรรตสแตนท์ในรัตนโกสินทร์ หรือชาวคริสต์กับชีวิตของชาติไทย. กรุงเทพฯ: สถาบันไทยคดี
ศึกษา, 2525.
- ยิ้ม บัณฑิตยกุล. ทำเนียบนาม ภาค 4 ถนนในจังหวัดพระนครและธนบุรี. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์บำรุงธรรม,
2482. พิมพ์พระราชทานในงานเมรุมหาอำมาตย์เอก เจ้าพระยาอมรสาข (ปั้น สุขุม) ณ เมรุวัดเทพศิ
รินทราวาส, 10 เมษายน 2482.
- รังสรรค์ ชนะพรพันธ์. ภาษีอากรในประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทย คลังข้อมูลและบทสำรวจสถานะทางวิชาการ.
กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2528.
- รัชนี สาดเปรม. บทบาทของชาวไทยมุสลิมในภาคกลางและภาคใต้ของประเทศไทยสมัยรัตน-โกสินทร์ พ.ศ.
2325-2453. วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต แผนกวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2521.
- รัตนาวดี แก้วไขโย. การศึกษารายจ่ายพระราชทรัพย์สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น (2523-2394). วิทยา
นิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์
มหาวิทยาลัย, 2527.
- ราชบัณฑิตยสภา. ประชุมจดหมายเหตุเรื่องกบฏเวียงจันทน์. พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒ - ธนากร, 2473.
พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ เจ้าจอมมารดา หม่อมราชวงศ์แสง รัชกาลที่ 4 วัดเบญจมบพิตร.
- ราชบัณฑิตยสภา. เหตุการณ์ตอนต้นรัชกาลที่ 4. พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2475. พิมพ์ในงาน
พระราชทานเพลิงศพ พระบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นราชศักดิ์สโมสร ณ วัดเทพศิรินทราวาส.
- ราชเลขาธิการ, สำนัก. สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวัง. เล่ม 1. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์กรุงเทพ, 2531.
- ราชสัมภารากร, พระยา. ราชสัมภารากรลิขิต. พระนคร: โรงพิมพ์แพร่การช่าง, 2505.
- เรไร สืบสุข และคนอื่น ๆ. โครงการรวบรวมและวิจัยคตินิเวศวิทยาท้องถิ่น อันดับ 1 วรรณกรรม พื้นบ้าน ไทย
ทรงดำ อำเภอเขาย้อย จังหวัดเพชรบุรี. เพชรบุรี: วิทยาลัยครูเพชรบุรี, 2523.
- ฤทัย จงใจรัก. โครงการค้นคว้าวิจัยเรื่องเรือนไทยเดิม. กรุงเทพฯ: คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปา
กร, 2518.

- ลาอุแบร์. **จดหมายเหตุลาอุแบร์ เล่ม 1**. แปลโดย สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์. พระนคร: องค์การค้าของคุรุสภา, 2505.
- แลงกาต์, โรแบร์ต. **ประวัติศาสตร์กฎหมายไทย**. 2 เล่ม. กรุงเทพมหานคร: โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2526.
- โลเนย์, อาเครียง. **สยามและคณะมิชชันนารีฝรั่งเศส**. แปลโดย ปทุมรัตน์ วงศ์ดนตรี. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2528.
- วงษาธิราชสนิท. พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวง. **นิราศพระประชม**. ม.ป.ท., 2522. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงาน ฉาปนกิจศพ นางเฉื่อย บุญวีระ วันที่ 21 สิงหาคม 2522).
- วชิราวรรณ ดันตะหะงษ์ บุณนาค, บรรณาธิการ. **เวียงวังฝั่งธนฯ**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ พี.เอ. ลีฟวิง, 2533.
- วนาศรี สามนเสน, ผู้แปล. **พงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับวันวลิต พ.ศ. 2182**. กรุงเทพฯ: ภาควิชา มนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, 2523.
- วรรณคดีและประวัติศาสตร์, กอง. **ตำราทางยกทัพ**. พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2464.
- วรรัตน์, สมเด็จพระ. **สังคีตยวงส์ พงศาวดารเรื่องสังคายนาพระธรรมวินัย**. กรุงเทพฯ: ห้างหุ้นส่วนศิwap, 2521. (พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ อุบาสิกาบุญปมาจารย์ (กมลเถระ) ณ เมรุหน้าพลับพลา อิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ 1 เมษายน 2521).
- วรารักษ์ ทินานนท์. **การค้าสำเภาของไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น**. วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษร-ศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2522.
- วัชระ วีระวงศ์. “แผนที่กรุงเทพฯ” **ศิลปวัฒนธรรม** ปีที่ 3, ฉบับที่ 4 (กุมภาพันธ์ 2525): 58-65.
- วัลย์วิภา บุญรัตนพันธ์. **การเพาะปลูกอ้อยและอุตสาหกรรมน้ำตาลในประเทศไทย ในศตวรรษที่ 19**. กรุงเทพฯ: สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2526.
- วาสนา กุลประสูตร. “แม่น้ำเจ้าพระยาในกระแสแห่งความรู้โรจน์ที่ใกล้จะดับสูญ.” **อนุสาร อ.ส.ท.** ปีที่ 30, ฉบับที่ 10 (พฤษภาคม 2533) : 43-54.
- วิกัลย์ พงศ์พนิตานนท์. **การเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมใน “กรุงเทพฯ” สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น พ.ศ. 2325-2410**. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2532.
- วิกัลย์ พงศ์พนิตานนท์. **เอกสารหมายเลข 2 : การเคลื่อนไหวทางสังคมของชุมชนกรุงเทพฯ สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น พ.ศ. 2325-2411**. การประชุมสัมมนาทางวิชาการเรื่อง “ภาษากับประวัติศาสตร์และความเคลื่อนไหวในวิชาประวัติศาสตร์ไทย” ณ โรงเรียนนายร้อยพระจุลจอมเกล้า 16-18 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2533.

- จิตรมาตรา, ขุน. 80 ปี ในชีวิตข้าพเจ้า กรุงเทพฯ เมื่อ 70 ปีก่อน. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์เรืองศิลป์, 2524.
- จิตรมาตรา, ขุน. 80 ปี ในชีวิตข้าพเจ้า สองฝั่งลำแม่น้ำเจ้าพระยา. ม.ป.ท., 2509. (พิมพ์เป็นที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพ นางสาวสมักรจิต งามพินิต, จ.ม., ป.ช. ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม 27 มกราคม 2509).
- จิตรมาตรา, ขุน. 80 ปี ในชีวิตข้าพเจ้า. กรุงเทพมหานคร: อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ ขุนจิตรมาตรา (สง่า กาญจนนาคพันธ์), 2523.
- วินัย พงศ์ศรีเพียร, บรรณาธิการ. ศิลปวัฒนธรรมไทย – จีนศึกษา. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัย ศิลปากร, 2532.
- วินัย ธรรมะสุน. ศาสนาอิสลามในประเทศไทย. กรุงเทพฯ: สำนักจุฬาราชมนตรี, ม.ป.ป.
- วิบูลย์ ลี้สุวรรณ. ศิลปนาฏในสองศตวรรษ. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ปาณา, 2525.
- วิลเลียม สกินเนอร์. สังคมจีนในประเทศไทย ประวัติศาสตร์เชิงวิเคราะห์. แปลโดย พรณี จัทรพลรักษ์ และคนอื่น ๆ. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2529.
- วิลาสวงศ์ พงศบุตร. “ประวัติศาสตร์สมัยกรุงศรีอยุธยา (ตอนที่ 4) บทที่ 3 เศรษฐกิจและสังคม” แดงงานประวัติศาสตร์ เอกสารโบราณคดี 12, 2 (กรกฎาคม – ธันวาคม 2521): 58-80.
- วิลาสวงศ์ พงศบุตร. “ประวัติศาสตร์สมัยกรุงศรีอยุธยา (ตอนที่ 4) บทที่ 3 เศรษฐกิจและสังคม” แดงงานประวัติศาสตร์ เอกสารโบราณคดี 13, 1 (มกราคม – มิถุนายน 2522): 23-41.
- วิลเลียม เอ. อารอน, “ผู้นำไทยสมัยรัชกาลที่ 3 กับการรับวัฒนธรรมตะวันตก” ศิลปวัฒนธรรม 8 (กันยายน 2530): 116-128.
- วิศวกรรมสถานแห่งประเทศไทย. ข้อมูลสภาพดินบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่าง. กรุงเทพฯ: สหมิตรการพิมพ์, 2520.
- ศรีศักร วัลลิโภดม. “การสร้างความคิดสิทธิ์สำหรับพระนครในรัชกาลที่ 1” วารสารเมืองโบราณ ปีที่ 13, ฉบับที่ 1 (มกราคม – มีนาคม 2530): 29-37.
- ศรีศักร วัลลิโภดม. “สภาพภูมิศาสตร์บ้านเมืองในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาสมัยโบราณ” วารสารโบราณคดี ฉบับปฐมฤกษ์ (พฤษภาคม 2509): 21-33.
- ศรีศักร วัลลิโภดม. กรุงเทพฯ มาจากไหน ?. กรุงเทพฯ: เจ้าพระยา, 2525.
- ศรีศักร วัลลิโภดม. โบราณคดีไทยในทศวรรษที่ผ่านมา. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, 2526.
- คันสนีย์ วีระศิลป์ชัย. “เจ้าจอมแ่วนในพระพุทธยอดฟ้าฯ มาจากเวียงจันทน์” ศิลปวัฒนธรรม ปีที่ 10, ฉบับที่ 11 (กันยายน 2532): 110-115.

- ศิลปากร, กรม. **กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1.** พระนคร: องค์การค้ำของคุรุสภา, 2505.
- ศิลปากร, กรม. **กฎหมายตราสามดวง เล่ม 5.** พระนคร: องค์การค้ำของคุรุสภา, 2506.
- ศิลปากร, กรม. **กฎหมายตราสามดวง เล่ม 4.** พระนคร: องค์การค้ำของคุรุสภา, 2505.
- ศิลปากร, กรม. **จดหมายเหตุหลวงอุดมสมบัติ.** กรุงเทพมหานคร: บริษัทวิคตอรีเพาเวอร์พอยท์จำกัด, 2530. (พิมพ์เฉลิมพระเกียรติเนื่องในมหามงคลวันพระราชสมภพ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ครบ 200 ปี วันอังคารที่ 31 มีนาคม พ.ศ. 2530)
- ศิลปากร, กรม. **จดหมายเหตุการอนุรักษ์กรุงรัตนโกสินทร์.** กรุงเทพฯ: สหประชาพานิชย์, 2525.
- ศิลปากร, กรม. **ชาวโปรตุเกสในยุคกรุงศรีอยุธยา.** ม.ป.ท., 2530. (พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ เจ้าสามพระยา และโครงการปรับปรุงหมู่บ้านโปรตุเกสจัดพิมพ์เนื่องในโอกาสปีท่องเที่ยวไทย, 2530).
- ศิลปากร, กรม. **ชีวิตความเป็นอยู่ในกรุงสยามในทัศนะของชาวต่างประเทศ ระหว่าง พ.ศ. 2383-2384 (ค.ศ. 1840-1841).** แปลโดย เรือเอกหญิง ดินจง สุวรรณโกสิน. แปลจากบันทึกของเฟรเดอริก อาราเซอร์นีล. กรุงเทพฯ: ธนประดิษฐ์การพิมพ์, 2525.
- ศิลปากร, กรม. **ชีวิตและงานสุนทรภู่.** กรุงเทพฯ: คุรุสภา, 2528.
- ศิลปากร, กรม. **ตำนานวัดตุสสถานซึ่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าทรงสถาปนา.** พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ ม.ล.รุจิ วรรณวิฑิต์ ณ เมรุวัดอรุณ, 2512.
- ศิลปากร, กรม. **ทำเนียบนาม ภาคที่ 2 ทำเนียบข้าราชการวังหลัง และทำเนียบสมณศักดิ์.** พระนคร : โรงพิมพ์ไทยแบบเรียน, 2511. (พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ รองเสวกตรี บุนนาคจ้านง (เจริญ นาดจ้านง) เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม 23 เมษายน 2511).
- ศิลปากร, กรม. **ประชุมพงศาวดาร ฉบับหอสมุดแห่งชาติ เล่ม 9.** กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ก้าวหน้า, 2507.
- ศิลปากร, กรม. **ประชุมพงศาวดาร เล่ม 23 ภาค 40 จดหมายเหตุคณะบาทหลวงฝรั่งเศสในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าเอกทัศ กรุงธนบุรี และกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น.** กรุงเทพฯ: องค์การค้ำของคุรุสภา, 2511.
- ศิลปากร, กรม. **ประชุมพงศาวดาร เล่ม 29 ภาค 48 จดหมายเหตุราชทูตฝรั่งเศสในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช.** กรุงเทพฯ: องค์การค้ำของคุรุสภา, 2511.
- ศิลปากร, กรม. **ประชุมพงศาวดาร เล่ม 6 ภาค 6.** พระนคร: องค์การค้ำของคุรุสภา, 2506.
- ศิลปากร, กรม. **ประวัติวัดอรุณวราราม.** พระนคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัด อุดมศึกษา, 2521. (พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ สมเด็จพระพุฒาจารย์ (จวน จิตฺตฺญาณมหาเถร) ณ เมรุหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส 3 กรกฎาคม 2521).

- ศิลปากร, กรม. พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีสังเขป. กรุงเทพฯ : ม.ป.ท. 2516. (พิมพ์ในงาน ฌาปนกิจศพ นายวิรุฬห์ บุญยรัตพันธุ์ ณ เมรุวัดระฆังโฆสิตาราม กรุงเทพฯ 27 ตุลาคม 2516).
- ศิลปากร, กรม. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับหอสมุดแห่งชาติ เล่ม 1. พระนคร: สำนักพิมพ์คลังวิทยา, 2505.
- ศิลปากร, กรม. พระราชพงศาวดารกรุงสยาม ฉบับบริติชมิวเซียม. พระนคร: สำนักพิมพ์ก้าวหน้า, 2507.
- ศิลปากร, กรม. มอญที่เกี่ยวกับไทย. พระนคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ศิวพร, 2509. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ คุณแม่บุญมี เหมสว่าง ณ ฌาปนสถานกองทัพบก วัดโสมนัสวิหาร 25 เมษายน 2509).
- ศิลปากร, กรม. รวบรวม. โคลงภาพพระราชพงศาวดาร. พระนคร: (โรงพิมพ์พระจันทร์, 2513. (พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ หม่อมจันทร์ เทวกุล ณ เมรุวัดธาตุทอง พระโขนง 1 มิถุนายน 2513).
- ศิลปากร, กรม. ลีขัตติธรรมนิยมต่าง ๆ. 2 เล่ม, กรุงเทพฯ: คลังวิทยา, 25156.
- ศิลปากร, กรม. อักษรานุกรมประวัติศาสตร์ไทย. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์หัดดิลิป, 2529.
- ศิลปากร, กรม. เอกสารของเฮนรี เบอร์นี เล่ม 1. กรุงเทพฯ: คุรุสภา, 2514.
- ศิลปากร, กรม. เอกสารของเฮนรี เบอร์นี เล่ม 2 ตอน 1. กรุงเทพฯ: คุรุสภา, 2518.
- ศิลปากร, กรม. เอกสารของเฮนรี เบอร์นี เล่ม 2 ตอน 2. กรุงเทพฯ: คุรุสภา, 2520.
- ศิลปากร, กรม. เอกสารของเฮนรี เบอร์นี เล่ม 2. กรุงเทพฯ: คุรุสภา, 2516.
- ศึกษานิเทศการ, กรม. สยามไวยากรณ์อักษรวิธี. ม.ป.ท., 2440.
- สุภรัตน์ เลิศพาณิชย์กุล. "ควบคุมชาวจีนในสมัยรัตนโกสินทร์ ก่อนการปฏิรูปการปกครอง (พ.ศ. 2325-2435)" ศิลปวัฒนธรรม ปีที่ 13 ฉบับที่ 4 (กุมภาพันธ์ 2535): 180-198.
- สมาน ชีระวัฒน์. การตั้งถิ่นฐานของชาวไทยมุสลิมในกรุงเทพมหานคร. วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาภูมิศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2531.
- สยามพร ทองสารี. ผลกระทบจากการตัดถนนในกรุงเทพฯ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2411-2453) : ศึกษาเฉพาะกรณีการตัดถนนในกำแพงพระนครด้านเหนือและด้านใต้พระนคร. วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2526.

- สรเชต (คมกัรชมโฆ), พระมหา. **ประวัติวัดบวรมงคล**. ม.ป.ท., 2509. (พิมพ์โดยเสด็จพระราชกุศลในการเสด็จพระราชดำเนินพระราชทานผ้ากฐิน ณ วัดบวรมงคลราชวรวิหาร 7 พฤศจิกายน 2509).
- สรศักดิ์ กลิ่นดาว. “ภูมิสังฐานของที่ราบภาคกลางจากภาพดาวเทียม : Landsat interpretation of geomorphology of the Central Plain of Thailand” **วารสารภูมิศาสตร์** ปีที่ 9, ฉบับที่ 2 (กรกฎาคม 2527): 21-30.
- สายชล วรรณรัตน์, **พุทธศาสนากับแนวคิดทางการเมืองในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (พ.ศ. 2325-2352)** วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525.
- สาวตรี ทักษะสุด. “ความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนชาวไทย จีน และตะวันตก ในกรุงเทพฯ พ.ศ. 2398-2453” **วารสารอักษรศาสตร์** ปีที่ 17, เล่ม 1 (มกราคม 2528): 78-100.
- สาวตรี ทักษะสุด. **ความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนชาวไทย จีน และตะวันตกในกรุงเทพฯ พ.ศ. 2398-2543**. วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2527.
- สิทธิ พิณภูวดล. “ความยิ่งใหญ่ ความใหม่ ความงาม ของวรรณกรรมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช” **วารสารเมืองโบราณ** ปีที่ 13, ฉบับที่ 1 (มกราคม-มีนาคม 2530) : 74-77.
- สืบแสง พรหมบุญ. **ความสัมพันธ์ในระบบบรรณาการระหว่างจีนกับไทย**. แปลโดย กาญจน์ ละอองศรี กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2525.
- สุกิจ นิมมานเหมินท์. **10 มินราบัดขุนนางจากเมืองอเมริกา**. กรุงเทพฯ: บริษัทการพิมพ์สตรีสาร, 2502. (พิมพ์เป็นบรรณาการในงานพระราชทานเพลิงศพ เสวกเอก พระยาสุเทพภักดี (ดี สุเดช).
- สุจิตต์ วงษ์เทศ, บรรณาธิการ. **บางขุนเทียน : ส่วนหนึ่งของแผ่นดินไทย**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ พิมณศ, 2530. (พิมพ์เนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพ นาวาโทสุขุม บุนปาน, ธ.น., 28 มีนาคม 2530 ณ วัดนางนองวรวิหาร).
- สุจิตต์ วงษ์เทศ. “ก่อนจะถึงเมืองกรุงเทพฯ” **ศิลปวัฒนธรรม** ปีที่ 2, ฉบับที่ 6 (เมษายน 2524): 85-91.
- สุจิตต์ วงษ์เทศ. “รายงานพิเศษ : ลมหายใจของแม่น้ำเจ้าพระยา” **ศิลปวัฒนธรรม** ปีที่ 10, ฉบับที่ 8 (มิถุนายน 2532): 70-82.

- สุทธิณี จันทร์รัตน์. พระบรมราชโบายทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย. วิทยานิพนธ์
อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2530.
- สุนทรภู่. นิราศของสุนทรภู่. กรุงเทพฯ: ศิลปาบรรณาการ, 2527.
- สุนทรภู่. วรรณกรรมนิราศของสุนทรภู่. พระนคร: ศิลปาบรรณาการ, 2513.
- สุพรรณิ เพ็งแสงทอง. พระมหากษัตริย์ พระบรมวงศานุวงศ์ และขุนนาง : การเมืองไทยสมัยรัตน-โกสินทร์
พ.ศ. 2325-2416. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2528.
- สุภรณ์ โอเจริญ. “ชาวมอญในประเทศไทย” เมืองโบราณ 10 (กรกฎาคม – กันยายน 2527): 66.
- สุภรณ์ โอเจริญ. ชาวมอญในประเทศไทย : วิเคราะห์ฐานะและบทบาทในสังคมไทยสมัยอยุธยาตอนกลาง ถึงรัตนโกสินทร์ตอนต้น. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรบัณฑิตแผนกประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2519.
- สุภัทร สุคนธาภิรมย์ ณ พัทลุง. ประวัติศาสตร์ตระกูลสุตธานุสสัยมาน. กรุงเทพฯ: อัมรินทร์พรินติ้ง กรุ๊ป, 2531.
- สุภัทรดิศ ดิศกุล, หม่อมเจ้า. “พระพุทธรูปสำคัญสมัยรัตนโกสินทร์” ศิลปวัฒนธรรม 4 (พฤศจิกายน 2526): 22-34.
- สุรีย์รัตน์ วงศ์เสงี่ยม. “ประวัติความเจริญเติบโตของกรุงเทพมหานคร” วารสารศิลปากร ปีที่ 25, เล่มที่ 2 (พฤษภาคม 2524): 56-74.
- สุวิทย์ วีรศาสตร์. “สภาพเศรษฐกิจสมัยกรุงธนบุรี” วารสารประวัติศาสตร์ ปีที่ 7, ฉบับที่ 2 (พฤษภาคม – สิงหาคม 2525): 47-70.
- สุวิทย์ ไพทยวัฒน์. วิวัฒนาการเศรษฐกิจชนบทในภาคกลางของประเทศไทย พ.ศ. 2394-2475. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์สร้างสรรค์, 2521.
- เสถียร ลายลักษณ์. ประชุมกฎหมายประจำศก. พระนคร: โรงพิมพ์เดลิแมด, 2478.
- เสถียร โกเศศ. พื้นความหลัง เล่ม 1. พระนคร: สำนักพิมพ์ศึกษิตสยาม, 2531.
- เสถียร โกเศศ. พื้นความหลัง เล่ม 3. พระนคร: สำนักพิมพ์ศึกษิตสยาม, 2512.
- เสถียร โกเศศ. พื้นความหลัง เล่ม 2. พระนคร: สำนักพิมพ์ศึกษิตสยาม, 2511.
- เสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติ, สำนักงาน. กรุงเทพฯ 2 ศตวรรษ. กรุงเทพฯ: สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี, 2525.

- เสรี พงศ์พิศ. **คาทอลิกกับสังคมไทย ตั้งแต่สมัยพระนารายณ์ จนถึงปัจจุบัน**. เอกสารวิชาการหมายเลข 42 เพื่อ
ประกอบการสัมมนา สONGศตวรรษรัตนโกสินทร์ : ความเปลี่ยนแปลงของสังคมไทย วันที่ 24 ธันวาคม
2525.
- เสรี พงศ์พิศ. **คาทอลิกกับสังคมไทย : ศตวรรษแห่งคุณค่าและบทเรียน**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ โกมลคีมทอง,
2527.
- เสาวนีย์ จิตต์หมวด. **กลุ่มชาติพันธุ์: ชาวไทยมุสลิม**. กรุงเทพฯ: ม.ป.ท., 2531.
- เสาวภา พรศิริพงษ์, พรทิพย์ อุตุภรัตน์ และดวงพร คำบุญวัฒน์. **การศึกษาเบื้องต้นชุมชนบ้านครัวเหนือ (แขก
ครัว) : กรณีศึกษาสภาพเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม**. กรุงเทพฯ: สถาบันวิจัยภาษาและวัฒนธรรม
เพื่อพัฒนาชนบท มหาวิทยาลัยมหิดล, 2532.
- เสาวภา ไพทยวัฒน์. "โลกทัศน์ของคนไทยสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325-2416" วารสารประวัติศาสตร์ ปีที่
7 ฉบับที่ 1 (มกราคม – เมษายน 2525): 1-41.
- แสงโสม เกษมศรี, ม.ร.ว. และวิมล พงศ์พิพัฒน์. **ประวัติศาสตร์สมัยรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1- รัชกาลที่ 3
(พ.ศ. 2325-2394)**. กรุงเทพฯ: คณะกรรมการจัดงานสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ 200 ปี, 2525.
- แสงอรุณ กนกพงศ์ชัย "อาหารการกินของมอญ" **เมืองโบราณ 10** (กรกฎาคม – กันยายน 2527): 66
- แสงอรุณ กนกพงศ์ชัย. "วัดแถบฝั่งธนฯ กับคุณค่าทางวัฒนธรรม" **ศิลปวัฒนธรรม ปีที่ 5, ฉบับที่ 3
(มกราคม 2527): 44-45.**
- หนังสือจดหมายเหตุ. เล่ม 1, 1865.
- หนังสือจดหมายเหตุ. เล่ม 2, 1866.
- หนังสือที่ระลึกถึงรอบ 100 ปี แห่งวันสวรรคตพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และวันเสวยราชย์ พระ
บาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, 2511. (ทรงพระกรุณาโปรด
เกล้าฯ ให้พิมพ์พระราชทาน วันที่ 1 ตุลาคม 2511).
- หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. จ.ศ. 1214 "สารตราว่าด้วยให้ข้าหลวงผู้ว่าราชการเมืองผูกบี่ข้อมือจีนเรียกค่าแรง".
- หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. แฟ้ม น. 1.3 ร.ศ. 111-112 เลขที่ 3, 10, 11
- หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. แฟ้ม น. 40./49 ร.ศ. 124
- หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารเขียนเล่มกรมพระกลาโหม รัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1217 เลขที่ 9.
- หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารเขียนเล่มกรมพระกลาโหม รัชกาลที่ 5 ร.ศ. 122 แฟ้ม ก. 14/77.
- หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารเขียนเล่มสารบาญสมุดพิเศษ รัชกาลที่ 5. เล่ม 7.
- หอพระสมุดวชิรญาณ. จดหมายเหตุ รัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1171 เลขที่ 6.

- หอพระสมุดวชิรญาณ. จดหมายเหตุ รัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1177 เลขที่ 14.
- หอพระสมุดวชิรญาณ. จดหมายเหตุ รัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1184 เลขที่ 7.
- หอพระสมุดวชิรญาณ. จดหมายเหตุ รัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1186 เลขที่ 3, 10, 12, 14, 19.
- หอพระสมุดวชิรญาณ. จดหมายเหตุ รัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1187 เลขที่ 7, 13.
- หอพระสมุดวชิรญาณ. จดหมายเหตุ รัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1188 เลขที่ 4.
- หอพระสมุดวชิรญาณ. จดหมายเหตุ รัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1189 เลขที่ 4, 4/ก, 4/ข, 10 ก.
- หอพระสมุดวชิรญาณ. จดหมายเหตุ รัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1191 เลขที่ 4.
- หอพระสมุดวชิรญาณ. จดหมายเหตุ รัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1192 เลขที่ 14.
- หอพระสมุดวชิรญาณ. จดหมายเหตุ รัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1194 เลขที่ 7/ก.
- หอพระสมุดวชิรญาณ. จดหมายเหตุ รัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1197 เลขที่ 53, 55.
- หอพระสมุดวชิรญาณ. จดหมายเหตุ รัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1205 ไม่มีเลขที่, 56, 58.
- หอพระสมุดวชิรญาณ. จดหมายเหตุ รัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1206 เลขที่ 29.
- หอพระสมุดวชิรญาณ. จดหมายเหตุ รัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1208 เลขที่ 13, 45, 46, 49.
- หอพระสมุดวชิรญาณ. จดหมายเหตุ รัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1211 เลขที่ 44, 89.
- หอพระสมุดวชิรญาณ. จดหมายเหตุ รัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1215 เลขที่ 82.
- หอพระสมุดวชิรญาณ. จดหมายเหตุ รัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1218 เลขที่ 92.
- หอพระสมุดวชิรญาณ. จดหมายเหตุ รัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1219 เลขที่ 18.
- หอพระสมุดวชิรญาณ. จดหมายเหตุ รัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1220 เลขที่ 143.
- หอพระสมุดวชิรญาณ. จดหมายเหตุ รัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1221 เลขที่ 63.
- หอพระสมุดวชิรญาณ. จดหมายเหตุ รัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1223 เลขที่ 6.
- หอพระสมุดวชิรญาณ. จดหมายเหตุ รัชกาลที่ 4 ไม่ปรากฏศักราช เลขที่ 357.
- หอพระสมุดวชิรญาณ. จดหมายเหตุกรุงธนบุรี จ.ศ. 1143 เลขที่ 8/4.
- อ.บางนรา (นามแฝง). **ปัตตานี อดีต- ปัจจุบัน**. กรุงเทพฯ: ชมรมแสงเทียน, 2519.
- อกิน รพีพัฒน์, ม.ร.ว. **สังคมไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325-2416**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ พิมพ์, 2521.
- อนุমানราชชน, พระยา. **การศึกษาเรื่องประเพณีไทย**. พระนคร: โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม, 2505.
- อนุমানราชชน, พระยา. **ตำนานสุลตากร**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม, 2506.
- อักษรจารึกพระราชพงศาวดาร กรุงรัตนโกสินทร์ในหอพระราชพงศานุสร**. ม.ป.ท., ม.ป.ป.

อัจฉรา กาญจนมัย. การฟื้นฟูพระพุทธศาสนาในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. 2325-2394). วิทยานิพนธ์
ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต แผนกประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย,
2523.

อัจฉรา คำเมือง. "เศรษฐกิจและเงินตรา สมัยรัตนโกสินทร์." ศิลปวัฒนธรรม ปีที่ 3, ฉบับที่ 11 (กันยายน 2525):
76-90.

อำพัน ณ พัทลุง, พลโท. สายสกุลสุลต่าน พ.ศ. 2144-2481. กรุงเทพฯ: อัมรินทร์พรินต์ติ้งกรุ๊ป, 2531

อำพัน รุ่งวรรณวงศ์. การศึกษาเพื่อประกอบการวางแผนการใช้ที่ดินในพื้นที่ชานเมืองทางด้านตะวันตกของ
กรุงเทพฯ : กรณีศึกษาเขตบางขุนเทียน. วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต สาขาผังเมือง บัณฑิต
วิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2526.

อุดม อรุณรัตน์. "วิม้งสาเพลงไทยสำเนียงมอญ." อักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร ปีที่ 14, ฉบับที่ 2 (2535):
65-81.

อุทิศ จິงนิพนธ์สกุล. วิชาการทางเศรษฐกิจวัดไทย. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์สร้างสรรค์, 2528.

อุทิศ จິงนิพนธ์สกุล. เศรษฐกิจวัดในกรุงเทพมหานคร (พ.ศ. 2325-2453). วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหา
บัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525.

เอกสารจอห์นครอว์ฟอร์ด. แปลโดย ไพโรจน์ เกษแม่นกิจ. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์การศาสนา, 2515.

แสวงส์, ลูเซียน เอ็ม. (แต่ง). ข้าวกับมนุษย์: นิเวศวิทยาทางการเกษตรในเอเชียอาคเนย์. แปลโดย นฤจร อิทธิ
ระจรัส. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2527.

แฮร์รีส์, เทาเชนต์. บันทึกรายวันของเทาเชนต์ แฮร์รีส์. แปลโดย นันทนา วรเนติวงศ์. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์การ
ศาสนา, 2515.

ภาษาอังกฤษ

Antonio, J. **Guide to Bangkok and Siam.** Bangkok: The Siam Observer Press, 1904.

Bowring, John. **The kingdom and the People of Siam.** Bangkok: The Siam Observer
Press, 1904.

Bradley, William L. **Siam Then.** California: William Carey library, 1981.

Bristowe, W.S. **Louis and the Kingdom of Siam.** London: Chatto & Windus, 1976.

- Bruke, Peter, ed. **A New Kind of History from the Writings of Febver**. London: Routledge & Kegan Paul, 1973.
- Crawfurd, John. **A Descriptive Dictionary of the Indian Island & Adjacent Countries**. Kuala Lumpur : Oxford University Press, 1971.
- LCrawfurd, John. **Journal of an Embassy to the Courts of Siam and Cochin-China**. London: Oxford University Press, 1967
- Feltus, George Haws, ed. Abstract of the Journal of Rev. Dan Beach Bradley, M.D., **Medical Missionary in Siam 1835-1873**. Cleveland: Ohio, Multigraph Department of Pilgrim Church, 1936.
- Girling, John L.S. **Thailand Society and Politics**. Ithaca: Cornell University Press, 1981.
- Griswold, Alexander B. **King Monkut of Siam**. New York: The Asia Society, 1961.
- Guzlaff, Charles. **Journal of the Three Voyages along the Coast of China in 1831, 1832 & 1833 with Notices of Siam Corea and the Lao-Choo Islands**. Taipei: Ch'eng Wen Publishing Company, 1968.
- Hall, D.G.E. **Henry Burney : A Political Biography**. London: Oxford University Press, 1974.
- Hong, Lysa. **Thailand in the Nineteenth Century Evolution of the Economy and Society**. Singapore: Institute of Southeast Asian Studies, 1984.
- Howard, Malcom. **Travels in South Eastern Asia embracing Hindustan, Malaya, Siam and China**. London: n.p., 1839.
- Hutterer, Karl L., et al, eds. **Cultural Values and Human Ecology in Southeast Asia**. Michigan: University of Michigan, 1985.
- La Loubere, Monsieur de. **A New Historical Relation of The Kingdom of Siam**. London, 1693.
- Lord, Donald C. **In His Steps : a Biography of Dan Beach Bradley, Medical Missionary to Thailand, 1835-1873**. Michigan: University Microfilm International, 1964.
- Loubere, Monsieur de la. **A New Historical Relation of the Kingdom of Thailand**. London: n.p., 1693.
- Malcom, The Rev. Howard. **Travels in South – Eastern Asia, Embracing Hindustan, Malayan, Siam, and a Full Account of the Burman Empire**. London: Charles ?Tilt, 1839. Aldine Publishing Company, 1969.

- McCloud, Donald G. **System and Process in Southeast Asia: the Evolution of a Region**. London : West – view Press, 1986.
- Raffles, Sir Thomas Stamford, ed. **The Mission to Siam and Hue the Capital of Cochin-China in the year 1821-2**. (From the Journal of the Late George Finlayson, with a Memoir of the Author), London : John Murray, 1826.
- Rong Syamananda. **A History of Thailand**. Bangkok: Chulalongkorn University, 1990.
- Smith, Malcolm. **A Physician at the Court of Siam**. London: Country Life, 1940.
- Steinberg, D.J, et al. **In Search of Southeast Asia : a Modern History**. London and New York: 1971.
- Sternstein, Larry. **Partrait of Bangkok**. Bangkok: Bangkok Metropolitan Administration, 1982.
- Tarling, Nicholas. **Imperial Britain in South-east Asia**. Kuala Lumpur: Oxford University Press, 1975.
- Terwiel, B.J. **A History of Modern Thailand 1767-1942**. Queensland: Queensland University Press, 1983.
- Tomlin, Jacob. **Missionary Journals and Letters, Written during Eleven Years' Residence and Travels among the Chinese, Javanese, Khassians, and other Eastern Nations**. London: J. Nisbet, 1844.
- Tomlin, J. **Missionary Journal kept at Singapore and Siam**, from May, 1830, to January, 1832. Malacca: The Mission Press, 1832.
- Weber, Max. **The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism**. (Talcott Parson, Tr.), New York: Charles Scribner's sons, 1958.
- Whyte, Robert O. **The Asian Village**. Singapore: Institute of Southeast Asian Studies, 1976.
- Wyatt, David K. "Family Politics in Seventeenth and Eighteenth Century Siam", **The Eighth Conference International Association of Historians of Asian, Kuala Lumpur**, Malaysia, 23-29 August 1980.

ประวัติผู้เขียนวิทยานิพนธ์

นายอนันต์ วงษ์แก้ว เกิดวันที่ 15 กรกฎาคม พ.ศ. 2518 ที่จังหวัดจันทบุรี สำเร็จการศึกษาปริญญาตรีนิเทศศาสตรบัณฑิต สาขาวิชาโฆษณา คณะนิเทศศาสตร์ มหาวิทยาลัยกรุงเทพ เมื่อพ.ศ. 2540 และเข้าศึกษาต่อในหลักสูตรอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ที่จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ในปี พ.ศ. 2542

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย